

HÅGA

GRAVHÖGEN OCH BYGDEN FRÅN
BRONSÅLDER TILL NUTID

HÅGA

GRAVHÖGEN OCH BYGDEN FRÅN
BRONSÅLDER TILL NUTID

Redaktörer

Torun Zachrisson, Inga Ullén & Michael Olausson

Upplandsmuseets skriftserie 12

Redaktörer: Torun Zachrisson, Inga Ullén & Michael Olausson

Omslagets framsida: 'Håga' grafiskt blad av Olof Thunman från 1909. Foto Paul Sandberg i

Upplandsmuseets samlingar.

©2022 respektive författare

Fotografiska källor anges i bildtexterna.

Grafisk form och produktion: One of the faces, Uppsala.

Tryck och bindning: RK tryck, Uppsala.

ISSN 1404-2908

ISBN 978-91-86145-40-8

Innehåll

TILLBAKA TILL HÅGA	4
NYA ANALYSER AV HÅGAHÖGEN	
<i>Inga Ullén & Leena Drenzel</i>	6
OSCAR OCH PRINSEN	
<i>Inga Ullén</i>	36
HÖVDINGAR I HÅGA	
<i>Thomas Eriksson</i>	40
FRÅN DANMARK TILL HÅGA	
<i>Henrik Thrane</i>	54
STORHÖGAR OCH STORRÖSEN I NORRA MÅLARDALEN	
<i>Thomas Eriksson</i>	66
KUNG BJÖRNS KYRKA	
<i>Michael Olausson & Hans Göthberg</i>	74
SKÅLGROPAR I RAD	
<i>Sven-Gunnar Broström</i>	92
BRONSÅLDERSBORGEN PREDIKSTOLEN	
<i>Michael Olausson & Anders Bornfalk Back</i>	96
KERAMIKEN BERÄTTAR OM HÅGA	
<i>Thomas Eriksson</i>	110
VIKINGATIDENS HÅGA	
<i>Torun Zachrisson</i>	132
KLIMAT, LANDSKAP OCH SAMHÄLLE	
<i>Per Frölund & Hans Göthberg</i>	154
HÅGABYGDENS BOSÄTTNINGAR	
<i>Hans Göthberg & Per Frölund</i>	160
KVINNAN I HÅGAKYRKAN	
<i>Inga Ullén, Torun Zachrisson & Hans Göthberg</i>	192
KULTURLANDSKAPETS OMVANDLING	
<i>Inga Ullén</i>	198
FÖRKORTNINGAR	204
FÖRFATTARE	205

Tillbaka till Håga

I kanten av Uppsala ligger naturreservatet Håga-dalen-Nåsten med en mångfald naturtyper och fornlämningar från skilda tider. Den mest kända är Hågahögen från bronsåldern. Men tidslagren rymmer betydligt mer. Den ständiga påbyggnaden av tid och minnen har påverkat invånarna genom historien. Se bara gårdsbefolkningens val att under vendeltid förlägga sina gravar intill den ca 1 800 år äldre Hågahögen, som en markering av identitet och tillhörighet med det förflutna.

Genom åren har området intresserat många arkeologer och olika tolkningar har framförts. Vår ambition med denna bok, som omfattar fjorton fristående artiklar med olika perspektiv, är att presentera ny arkeologisk kunskap om Hågadalen. Här har utgångspunkten varit att lyfta fram nya analyser och arkeologiska utgrävningar som gjorts, varav en del aldrig tidigare publicerats. Hågahögen grävdes ut år 1902–1903, för snart 120 år sedan av Oscar Almgren. Den är sedan dess beskriven som ett unikt gravmonument utan motstycke i Mellansverige och en av de rikaste för sin tid i Skandinavien. Föremålen, många av dem guldbelagda, är daterade till tiden 1100–900 f. Kr. och utställda i Historiska museets guldrum i Stockholm. Almgrens publikation från 1905 är en rikhaltig, och för tiden, detaljerad källa till utgrävningen. Under åren 2017–2021 har delar av fyndmaterialet i högen på nytt studerats utifrån modern teknik som inte fanns på Almgrens tid. ¹⁴C-dateringar och analyser av ben och metallfynd i högen har resulterat i alternativa synsätt, framförda av Inga Ullén och Leena Drenzel. Thomas Eriksson ställer frågan om Hågahögen verkligen innehöll en enda bronsåldersgrav, eller kan de ha varit två? Henrik Thrane har genom studier av danska och kontinentala storhögar, så kallade megahögar, diskuterat dem som samhällsfenomen under olika delar av bronsåldern. Han lyfter för Hågas del särskilt fram samtida paralleller på södra Fyn. Att Hågahögen är en udda fågel i norra Mälardalen visar Thomas Eriksson i sin studie av undersökta gravar.

Till de nya, större, utgrävningarna i området hör den som Michael Olausson utförde i slutet av 1990-talet av den rektangulära stenkonstruktionen 'Hågakyr-

kan', cirka 150 meter söder om Hågahögen. Han presenterar här postumt resultaten från den tillsammans med Hans Göthberg. På 1990-talet gjordes också en hällristningsinventering av Sven-Gunnar Broström som här presenteras av honom. En rad nyfynd av älvkvarnar (skålgropar) kunde registreras, liksom även i det närbelägna grav- och boplatsskomplexet Broby i Börje socken. Bilden av Hågaområdet kompletteras med en artikel om den monumentala bronsåldersborgen Predikstolen utifrån Michael Olaussons publikation (1995) med inledande forskningshistoria och aktuella jämförelser beskrivna av Anders Bornfalk Back. Vidare har den keramik som fanns på de undersökta platserna visat sig innehålla drag som talar för östliga kontakter under slutet av bronsåldern. De – liksom yxtypen 'Mälardalsyxan' – sätts in i ett för området nytt sammanhang av Thomas Eriksson.

I själva Hågahögen, liksom nära den, finns föremål från yngre järnålder. Vilka sammanhang de kan ha ingått i diskuteras av Torun Zachrisson, som även tecknar en bild av vikingatidens invånare genom runstenarna. Dessutom för hon en diskussion om kung Björn at Haugi omnämnd i den berömda Hervarar saga och dennes eventuella relation till Håga.

Sedan Almgrens dagar har kunskapsläget för det förhistoriska bebyggelse- och landskapsutnyttjandet i Uppland förändrats, särskilt under de senaste fyrtio åren. Efter en inledande studie av klimatförändringar i förhistorien relaterar Per Frölund och Hans Göthberg dessa till omstruktureringar i bebyggelsen. I en omfattande och fördjupad analys tolkar de därefter bebyggelsemönstret i Hågaåns dalgång över tid. Analysen inkluderar arkeologiska utgrävningar gjorda från 1990-talet och fram till idag, liksom registrerade fornlämningar och historiska spår från bronsålder till medeltid. Som i en sentida tidskapsel framträder, om än otydligt, en kvinnas öde i 1600–1700-talets Håga, skisserat av Inga Ullén, Torun Zachrisson och Hans Göthberg.

I modern tid har landskapet i Håga genomgått förändringar; bilden av hur det skapades genom aktiv fornminnesvård ges av Inga Ullén. Det lägger ännu ett tidsskikt på de äldre och visar hur de antikvariska myndigheterna på 1900-talet föreställde sig att en bronsåldersbygd kan ha sett ut. Alla dessa pålagringar ökar områdets värde, gör det mer intressant och

vidgar våra perspektiv på ett samtidigt förflutet och närvarande landskap.

Vår ambition har varit att syntetisera den mängd kunskap, både ny och gammal, som finns om Hågahögen, Hågakyrkan och miljön, både lokalt och regionalt, liksom att sätta in platsen i sitt överregionala sammanhang. Vi har på detta sätt velat göra miljön mer tillgänglig och gripbar för olika typer av läsare: forskare, antikvarier och lärare verksamma på museer, universitet och högskolor, såväl som tjänstemän på myndigheter och intresserade bland allmänheten. Förhoppningen är också att boken kan vara en inspiration för framtida studier.

Vi vill rikta ett varmt tack till professor Kerstin Lidén och Arkeologiska Forskningslaboratoriet, Stockholms universitet för överlämnandet av fyndmaterial från utgrävningen i Hågakyrkan. Ytterligare ett varmt tack går till Uppsala kommun och geodatachef Örjan Mattsson för konverteringen av mätdata från samma utgrävning. Vidare går ett varmt tack till arkeolog Andrea Olausson för att vi fått tillgång till ytterligare dokumentationsmaterial från utgrävningen. Slutligen riktar vi ett varmt tack till länsantikvarie Roger Edemo och Länsstyrelsen i Uppsala läns Kulturmiljöenhet som generöst bekostat tryckningen av boken.

Vår medarbetare och redaktör i inledningsskedet Michael Olausson gick bort under sommaren år 2019. Trots hans alltmer tilltagande sjukdom gick det inte att ta miste på Michaels entusiasm och glädje – in i det sista – över att få denna publikation till stånd.

Torun Zachrisson Inga Ullén

*Michael Olausson
(1948–2019)*

Figur 1. Hågabögen. Foto I. Ullén

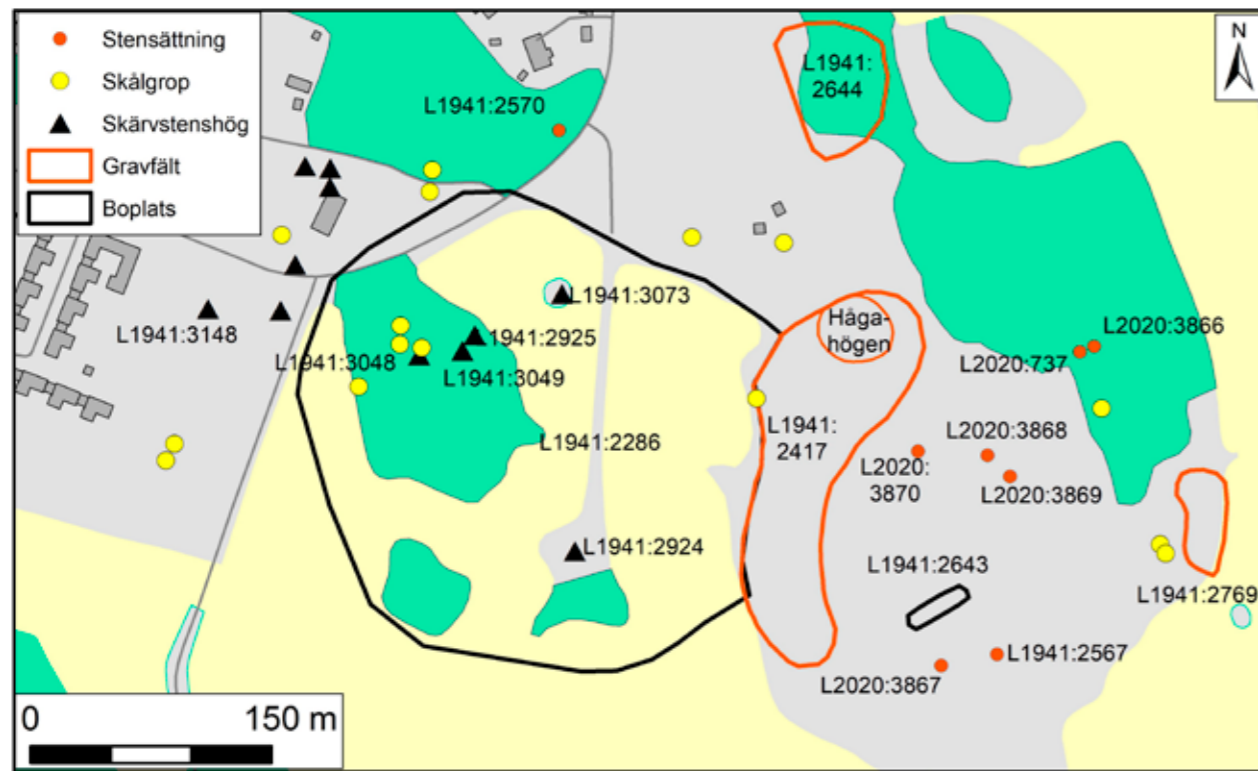
Nya analyser av Hågabögen

INGA ULLÉN & LEENA DRENZEL

Det är snart 120 år sedan Hågabögen grävdes ut, i Uppsalas sydvästra utkant. Den har sedan dess beskrivits som ett unikt monument utan motstycke i Mellansverige och en av de rikaste från yngre bronsålder i Skandinavien (fig. 1). Att den är uppförd över en person med särskild status går inte att betvivla. Utgrävningen som hade initierats av den blivande kungen Gustaf VI Adolf leddes av arkeologen Oscar Almgren. Den pågick under totalt cirka sex veckor under hösten 1902 respektive våren 1903. Utifrån föremålen i graven daterades högen till 1100–900 f. Kr. och resultaten presenterades i publikationen ”Kung Björns hög och andra fornlämningar vid Håga” (Almgren 1905). Därefter har mycket få detaljanalyser gjorts trots att platsen i stort har diskuterats i många arbeten. I den här artikeln har vi valt att se på några delar av fyndmaterialet utifrån två frågor; den ena om varifrån den begravda i högen kan ha kommit: de övergripande likheterna med Sydsandinavien tyder på ett ursprung från de trakterna, liksom även den rika gravutrustningen. Den andra frågan rörde ålder och depositionshistoria för de obrända ben av människa och djur som påträffades i högens fyllning och som var ett avvikande drag i förhållande till de sydskanadinaviska gravarna. De av människa har även diskuterats i termer av rituella offer i samband med gravläggningen. Närstudierna har innefattat provtagningar för datering och strontium, nya osteologiska analyser samt granskning av några föremål. Sist följer en sammanfattande diskussion.

Kort bakgrund

När Hågabögen tillkom på 1100 till 1000-talet f. Kr. bildade området en udde ut i en fjärd med en nivå som låg på ungefär 18–19 meter över nuvarande havsytta (Plikk 2010; Katrantsiotis 2013)¹. Högen, 43–49 meter i diameter och 6,25–8,75 meter hög var synlig på långt håll, strategiskt placerad med exponering ut mot fjärden nedanför. Denna förband nuvarande Mälaren i söder med centrala vattenleder mot norr, väster och österut, genom ett inre skärgårdslandskap. Omgivningen runt graven består idag av hag- och gräsmark mellan uppstickande bergsklackar. I närheten, cirka 160 meter söder om högen, finns en imponerande, 45 meter lång stengrund, kallad Hågakyrkan. Också den har utsikt över den forna fjärden. Grunden är tolkad som ett kulthus eller en form av dödshus. Ytterligare ett hus av samma karaktär inom en fornlämningsmiljö några hundra meter väster om Hågabögen är undersökt av Helena Victor (Victor 2002; Olausson & Göthberg d.v.; jfr. Svanberg 2007, s. 187ff). Vidare finns skärvstenshögar och skålgropslokaler, tecken på att en eller flera bronsåldersboplatser legat i området. Intill högen finns också ett gravfält från yngre järnåldern. I Mälardalen, liksom i andra delar av landet, är det inte ovanligt att sådana lades i anslutning till bronsåldersgravar (fig. 2). Se vidare Frölund & Göthberg, Zachrisson och Broström i denna volym (d.v.).

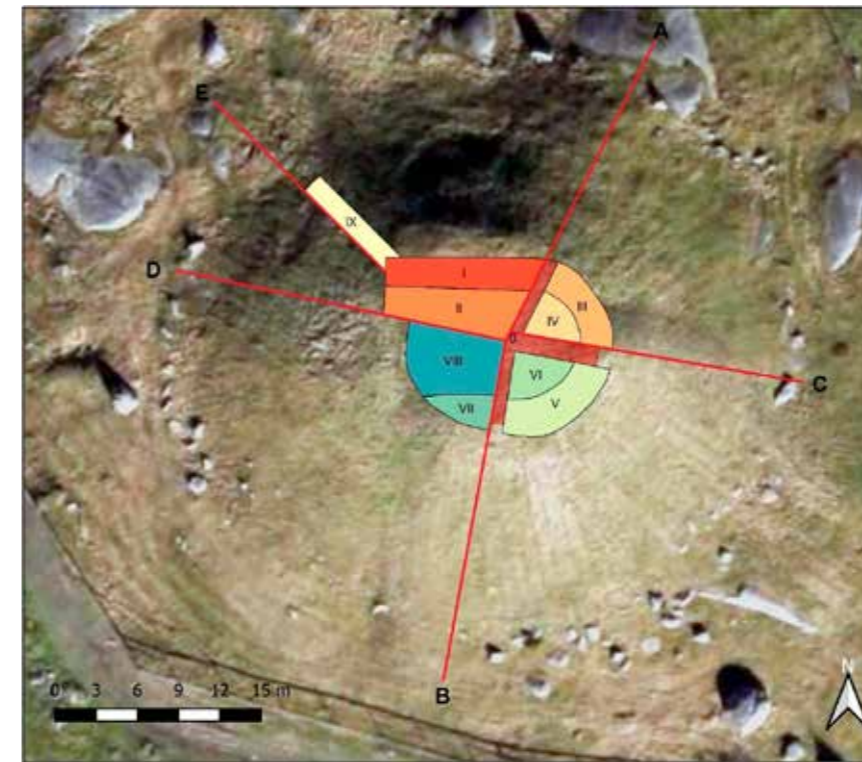

Figur 2. Hågabögen med omgivningar. Karta byggd på Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, bearbetning H. Götblberg. Nummerbeteckningen för högen (och anslutande gravfält från yngre järnåldern) är enligt fornminnesinventeringens nya system L1941:2417 och enligt det äldre systemet Uppsala 356:1. Stengrunden Hågakyrkan har beteckningen L1941:2643.

Vid tiden för Almgrens undersökning var endast högen, stengrunden 'Hågakyrkan', enstaka gravar och det yngre järnåldersgravfältet kända, däremot inga boplatsspår (1905, s. 33ff). Syftet med utgrävningen var att studera anläggningens uppbyggnad och att datera den. Utgångspunkten var att det rörde sig om en järnåldershö och möjligen kunde kopplas till en 'Kung Björn' (Almgren 1936).

De första spadtagen i högen togs den 27 oktober år 1902 med hjälp av ett arbetslag. I toppen fanns en igenfylld grop från en tidigare utgrävning, gjord av landshövding Jacob Gyllenborg mellan åren 1689–1695. Hans schakt hade dock inte nått ned till själva gravläggningsnivån. Almgrens utgrävningsområde som inkluderade Gyllenborgs grop var cirka 15 meter i diameter i ytan och delades in i nio olika schakt (I-IX, fig. 3–4). En korsprofil upprättades också. Vid nedgrävningen visade sig högen överst bestå av ett upp till tre meter mäktigt lager av fasta jord-, ler- och grästorvor. Dessa hade vegetationsskiktet nedåt, en

tradition som då var känd från högar med vitt skilda dateringar i Danmark och Norge. Under jordmanteln fanns ett huvudsakligen jordfritt kärnröse som sträckte sig över högens hela bottenyta ut till den omgivande synliga kantkedjan, uppskattningsvis cirka 42 meter i diameter och minst 4–4,5 meter högt. Kärnröset var i sig monumentalt och ansluter sig konstruktionsmässigt till de rösen som finns i Mälarenregionen. Några meter ned, i rösets undre del, låg halvförmultnade delar av ganska tätt lagda ekstammar. De täckte största delen av schaktet på denna nivå. Ekstockarna och även tallvirke bildade tillsammans konstruktioner, vilka för Almgren och senare uttolkare har varit svåra att rekonstruera, då endast fragmentariska rester återstod. Almgren menade att det rörde sig om en plattform eller kammare med en ekstamkista innehållande de kremerade kvarlevorna av den begravda med sina föremål (1905, s. 22; 1936 s. 309). Idén om en plattform av ek har tagits upp av Anders Kaliff & Terje Oestigaard (2018, s. 94ff). De anser att denna legat stabilt

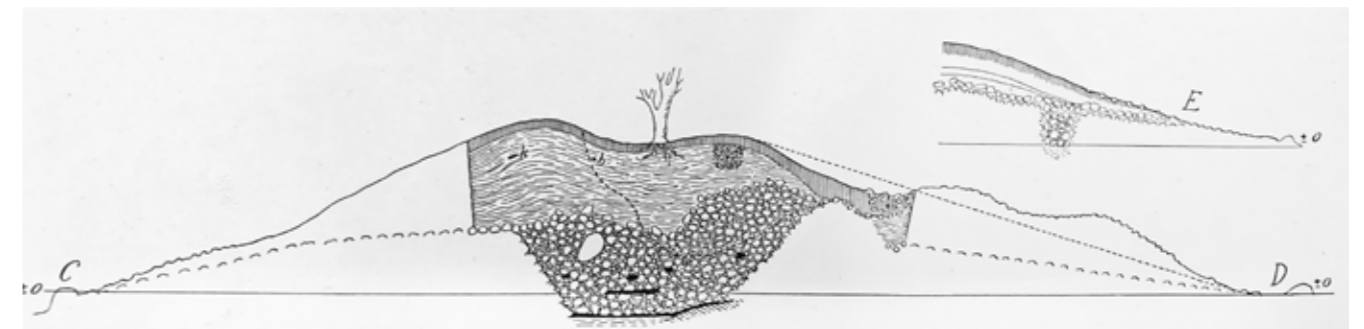

Figur 3. Projicering av Almgrens schakt I-IX och korsprofiler i mitten av bögen. Flygfoto och grundkartor från Almgren (1905) och Lantmäteriet. Högens omgivande kantkedja framgår tydligt på bilden. © Lantmäteriet. Kartbearbetning T. Eriksson.

i rösepackningen som fortsatte under träresterna ned till botten. På plattformen kan religiösa riter ha utförts i samband med gravläggningen. Barbro Johnsen & Stig Welinder (1993, s. 224) föreslår i stället att en stor, knuttimrad kammare omgett ekstamkistan, kanske har den varit inredd med bonader, möbler och husgeråd. Under träkonstruktion(er) och stenpackning, i högens botten, låg ett sot- och kollager som Almgren antog vara spår av brandbålet för kremeringen av den döda. Vid två tillfällen, åren 1967 och 2020, ¹⁴C-analysera-

des kolprover av tall, tagna på olika nivåer i högen; i gravläggningsnivån vid den antagna ekkistan, under denna och i kollagret i botten. Resultaten, förutom det mer precisa från år 2020, gav vida värden men alla inkluderar tiden 1100–900 f. Kr. (fig.5 och Sellstedt et al. 1967)².

Utöver Hågabögens unika särställning i Mellansverige är den också den (hittills) nordligaste kända högen från tidsperioden och skiljer sig helt gentemot regionens samtida gravar. Idén om dess form och innehåll

Figur 4. Tvärsnitt genom bögen. De två nedgrävda groparna är senare åverkan, den största gjord av landshövding Gyllenborg. Det korta, tjocka svarta strecket i nedre delen av röset representerar gravläggningen i 'ekstamkistan', cirka en meter upp från brandlagret i botten. Gravläggningen var omgiven av (här ej inritade) ekstocksfragment. Det horisontella strecket som löper genom gravläggningen och ut i bögens kanter är Almgrens uppmätta 0-plan, varifrån fynden mättes in i höjd. Ur Almgren (1905, pl III).

Ua-67088 (år 2020) kolbit, tall från botten (brandlagret)	St-2319, kol, träflagor av tall vid grav	St-2304 kol (bark) under grav	St-2305, kolbit, tall från botten- lagret (brandlager)
2892+/- 29 BP	2855+/- 100 BP	2840+/-100 BP	2840+/-100 BP
68,2 % probability BC 1117-BC1015			
95,4% probability BC 1202-985	95,4% probability BC 1290-810	95,4% probability BC 1270-810	95,4% probability BC 1270-810

Figur 5. ¹⁴C-resultat från kol i gravsättning och brandlager i botten av högen. Ua-67088 analyserat år 2020. St-proverna tagna ur Sellstedt et al. 1967 och kalibrerade av U. Strucke år 2018 (Ullén & Drenzel 2018).

fanns i stället längre söderut, i Sydsandinavien, och ingick där i ett större gemensamt tankegod som existerat under hela bronsåldern. Kunskap om hur de stora gravmonumenten skulle se ut hade traderats genom generationer och resulterat i många tiotusentals högar. Planerande och byggandet av dem har gått till på liknande sätt men med lokala variationer. Uppförandet av Håga kanske skedde med arkitektoniska principer som påminde om de vid högen Skelhøj på Jylland, där noggranna studier gjorts under senare år. Mads Kähler Holst & Marianne Rasmussen räknar med att arbetet utfördes av olika arbetslag enligt normer som även speglade en social indelning i andra samhällsfunktioner (2013, 2015). Skelhøj tillhör äldre bronsålder medan samtida paralleller till Håga bland annat finns i Halland (Dörestorp och Lugnarö, i Hasslöf) och längre söderut i Korshøj på Fyn och Bahn i Pommern (Eggers 1936; Lundborg 1972, 2007; Thrane d.v.).

Den begravdas härkomst och föremålsuppsättning

Kremeringen

Huvudgraven låg i undre delen av röset i högens östra del (schakt IV, fig. 3), mellan fem och sex meter från ytan, beroende på varifrån man räknar. En

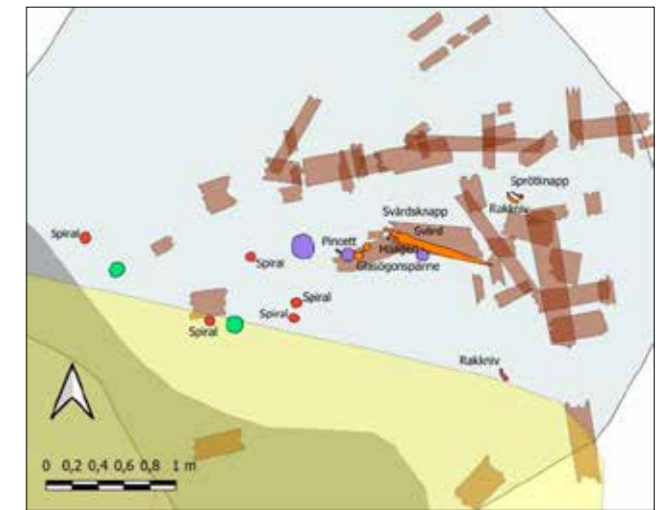
koncentration brända ben tillhörande den kremerade individen var låsta mellan två trälager (kistrestes?). Nära låg det dräkt(glasögon)spänne och svärd som hittades först, se nedan. Andra brända ben av den döda hade rasat genom de förmultnade träkonstruktionerna ned till brandlagret i botten. Vid den år 2017–2019 gjorda osteologiska genomgången av benmaterialet hittades svårt brända och porösa små benfragment i ett kolprov av brandlagret. De hade uppenbarligen aldrig tagits om hand för vidare hantering i den ceremoniella gravprocessen efter kremeringen utan blev kvar i sot och kol (för datering av kolet se fig. 5). Men existensen av dem bekräftar Almgrens antagande om att sot- och kollagret verkligen var rester av ett brandbål för begravningen. En bättre bevarad parallell till Hågas brandgravskick är Hvidegård på nordvästra Själland (Herbst 1848). Graven är något äldre, daterad till 1300–1100 f. Kr. (per. III). I Hvidegård var de brända benen svepta, svärd och andra föremål låg längs en tänkt människas utsträckning i kistan. Idén om den fysiska kroppen hade överlevt kremeringen och de brända benen var behandlade på ett sätt som liknade en jordande begravning (Stig Sørensen 2010, s. 60; Rebay-Salisbury 2012, s. 22). Idén om den fysiska kroppen kan ha varit densamma i Håga. Utifrån svärdet, spännet och en del av de brända benen, skulle individens tänkta läge då ha varit med huvudet i västlig riktning. Det betyder att blicken var riktad ut mot vattenleden och soluppgången. Det är också högens bästa exponeringsläge.

Den primära osteologiska granskningen utfördes av Edvard Clason i samband med utgrävningen. Han uppfattade då att de brända benen (c. 790 gram) kom från en individ med klen kroppsbyggnad, något som kunde tyda på att de tillhörde en kvinna. Almgren däremot menade att bestämningen motsades av föremålen, de var enligt honom typiska mansattribut (1905, s. 31; jfr även Johnsen & Welinder 1993). Frågan om biologisk könstillhörighet, utöver ålder och antal individer, var därför intressant i den nya analysen, utförd år 2017, av Leena Drenzel och Johnny Karlsson (jfr Ullén & Drenzel 2018). Ett rörbensfragment (*ossa longa*) lämnades också in för ¹⁴C-datering. Det resulterade i värdet 1130–930 f. Kr. (2 sigma, fig. 17) och bekräftade de typologiska bestämmningarna av föremålen. Den osteologiska analysen visar att de kremerade benen tillhört en vuxen individ (maturus), 40–60 år, sannolikt i den övre delen av åldersspannet, utifrån Holcks åldersbedömning (1987, s. 99). Endast en individ kunde identifieras. Förbränningsgraden av benen motsvarar grad 6, enligt Stiner et al. (1995), vilket är en temperatur på över 850 grader C. Ben från hela kroppen finns representerade i materialet men inga könsindikerande fragment har hittats. Det innebär att individen inte gått att biologiskt genusbestämma utifrån den osteologiska analysen. Föremålen i graven som Almgren tolkade vara mansattribut har fått stöd i senare utgrävningar men det går inte att utesluta att kvinnor i undantagstillstånd kan ha tagit på sig en social roll som tillskriivits män. Frågan om genus för den döda är därför ännu öppen (jfr Harding 2000, s. 82; Sørensen 2013, s. 221). Bland benen i övrigt finns inga tecken på skador eller andra förändringar, till exempel utifrån sprickbildningen av benen. I materialet fanns även ett fragment av ett ofusionerat skenben (*tibia*) från en ung, stor växtätare, troligen en nästan fullvuxen kalv. Benet var väl bränt, av samma förbränningsgrad som människa och kan tillhöra kremeringstillfället men det kan även oavsiktligt hamnat där.

Frågan om den begravdas härkomst var den ena av artikelns frågeställningar. En födelseplats någonstans i Sydsandinavien föreföll logiskt utifrån valet av gravmonument och föremålen (se nedan). Det skulle även stämma överens med en ofta diskuterad antropologisk modell där ledarskap ibland hämtas från andra områden (jfr Helms 1998; Ling och Rowlands 2015, s. 100).

Prov	Batch	N	⁸⁷ Sr/ ⁸⁶ Sr
SHM 11915 acetic leach	P811	1	0.72569
SHM 11915 bone residue	P811	2	0.72392

Figur 6. Tabell över Isotopvärden av strontium på klippben (*pars petrosa*) från den kremerade individen. Analyserad vid Isotope Geosciences Laboratory, British Geological Survey, Nottingham (Evans 2017).

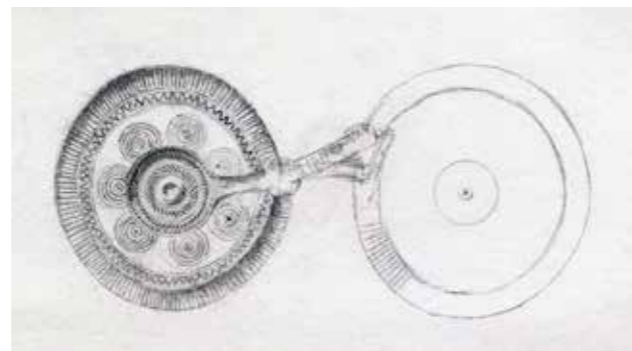
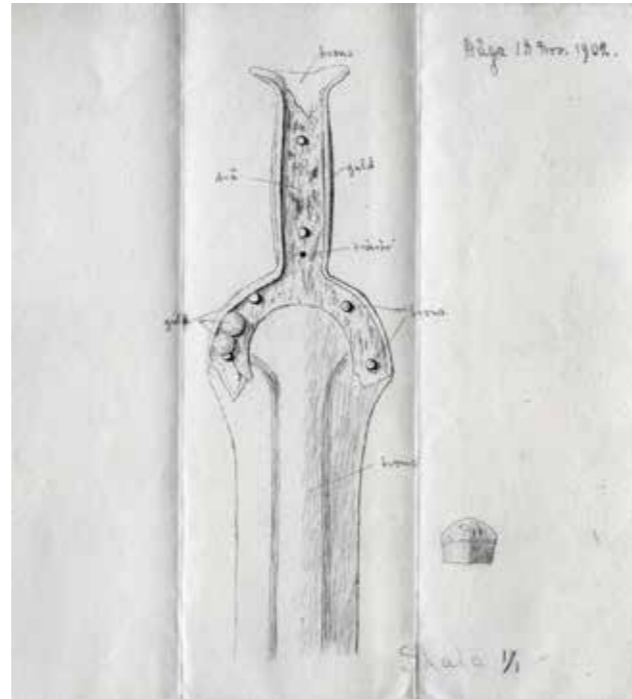
Figur 7. Delar av fyndmaterialets placering i högen. Orange=fynd i eller strax under 0-nivån (=gravläggningsnivån). Röda=fynd i botten av röset. Lila=brända ben på 0-nivån. Grönt=brända ben i rösets botten. Brunt=trärester. Ljusgrått=brandlagret i botten av röset. Mörkgrått=bergbäll i botten av röset. Gult=den yta som Gyllenborgs schakt har skadat. Data ur Almgren (1905) och ATA. Kartbearbetning T. Eriksson.

Bland de brända benen valdes ett väl bränt, kompakt klippben (*pars petrosa*) ut för isotopanalys av strontium (Ullén & Drenzel 2018). Spårämnet som finns i naturen lagras i människans kropp och visar olika värden, signaturer, beroende på i vilken geografisk zon man lever och kan bland annat ge indikationer på var man tillbringat sina första år. Tidigare har man endast kunnat använda tänder för bestämning men metodiken har utvecklats (Harvig et al. 2014; Snoeck et al. 2015). Fortfarande är tekniken ny och det önskvärt med fler analyser för mer detaljerade bakgrundsvärden i olika områden. För beskrivning av metoden och analysen se Evans (2017). Två värden redovisas med olika behandling för att kontrollera eventuell senare påverkan som kan ha bildats och resulterat i biogenetisk interaktion och utbyte.

Det redovisade värdet i fig. 6 överensstämmer med dem som är uppmätta på fauna och arkeologiskt benmaterial inom Mälardalen. Berggrunden är geologiskt gammal, från prekambrisk tid och värdena härifrån skiljer sig från andra delar av landet, liksom från övriga Skandinavien och kontinenten (Price et al. 2018, SGU mätningar). Resultatet visar att individen i Hågahögen därmed inte kom från Sydsandinavien utan var med största sannolikhet uppvuxen i regionen. Det trots att den kulturella samhörigheten var så tydligt med de rikaste högarna i Danmark och norra Tyskland (Thrane d.v.).

Föremålsuppsättningen – närstudie av svärd, rakkniv och pincett

De sydskanadinaviska influenserna slog igenom i föremålsutrustningen. Det guldbelagda dräktspännet som låg nära de kremerade benen av människa var i två delar och låg bland träresterna i den av Almgren tolkade ekstamkistan (fig. 7–8). Det intilliggande bronssvärdet hade två guldnitar kvar i fästet och en som låg bredvid, liksom även en guldknapp. Ytterligare tio guldnitar till svärdet, en bronspincett (med nyupptäckt dekor, se nedan) och två hängprydnader hittades året därpå. En bronsknapp (dubbelknapp med långt spröt) och en fragmentarisk rakkniv låg längre ned medan de flesta fynd rasat genom de rätt stora håligheterna i den jordlösa stenpackningen till högens botten, tillsammans med ungefär hälften av de brända benen^{3,4}. Där fanns ytterligare guldnitar till svärdet, en andra rakkniv (med guldomlindat skaft) och spiraler av guldtråd. Vid den slutliga vattensällningen av bottenlagret hittades hela fem guldbelagda knappar (dubbelknappar), fler spiraler och svärdsnitar av guld, ännu en bronspincett och två bronsfragment, en krukskärva och hartsbitar (Almgren 1905, s. 22ff). Inget föremål hade varit med på brandbålet (fig. 9). Gravens prestigestatus betonas av inslagen av guld som var sällsynt under bronsåldern. Metallen förekommer i Uppland i enstaka depå och boplat fynd, i form av guldspiraler och en aldrig inlämnad armring, den senare från 900–700-talet f. Kr. (Ekholm 1921, s 39ff; Eriksson 2008, s. 225ff). I sammanhanget

Figur 8. Blyertsteckningar utförda av prins Gustaf Adolf samma kväll spännet och svärdet hittades, den 18 november år 1902. Efter middagen fördes en livlig diskussion mellan HKH, utgrävarena, Oscar Montelius och medlemmarna i föreningen Urds arkeologiska utskott (Bernadotteska arkivet, BRA GVIA vol 157, Almgren 1936). Foto S. Argus Tiren. © Kungliga Hovstaterna.

bör nämnas att glasögonspännet (dräktspännet) stals våren 1986 på Historiska museet i Stockholm. Jan Peder Lamm, Inger Zachrisson, Ralf Ohlsson och Finn Martner redogör utförligt för omständigheter omkring stölden och om tillverkningen av en replik (1989)⁵.

Några föremål i Hågahögen finns i två exemplar, vilket ibland tagits som tecken på att ytterligare begravningar skett. Det kunde underlätta förståelsen av högen som ett mer långvarigt monument, kanske

Figur 9. Föremålen från Hågahögen (SHM 11915). Överst: guldtrådar, guldnitar, guldknappen till svärdsfästet och del av svärdet. I mitten: glasögonspännet (replik) och t.v. ryggade bronsfragment. Under: två guldbelagda dubbelknappar i centrum (sedda uppifrån), varav en med läderrester och t.v. skarpkantade bronshängen (?). Nedre delen: en rakkniv med guldomlindat skaft och t.v. två dubbelknappar med långa spröt (sedda från sidan), varav en med bevarad guldomlindning. Längst ned: två små guldbelagda dubbelknappar över en fragmentarisk rakkniv, med en pincett på var sida. Foto O. Myrin, SHM. Se även figurer i Thrane d.v.

för flera generationer (Eriksson d.v. för diskussion). Men utifrån resultatet av den osteologiska analysen och fördelningen av föremåls-set i par på olika nivåer följer vi i denna artikel Oscar Almgrens tolkning av Hågahögen som uppförd över en individ (Almgren 1905; se även Johnsen & Welinder 1993, s. 224; Kaliff & Oestigaard 2018, Drenzel & Karlsson 2017)⁶. Om framtida studier skulle visa annorlunda förrycks inte de här framförda analysresultaten. Föremålen är utförligt beskrivna i Almgrens publikation (1905) och tas även upp av Henrik Thrane i denna volym. Här begränsar vi oss till att presentera nya data för svärdet, en av rakknivarna och den ena pincetten. En detalj i Håga-utrustningen är att dubbelknapparna genom senare fynd kan sägas haft ett bredare användningsfält till dräkten än det Almgren föreslog, för att hålla ihop en svärdsrem/bälte. Dubbelknappar finns i såväl kvinno- som barngravar och är som typ bland de vanligaste bronsföremålen i gravar under bronsåldern (Baudou 1960; Arcini, Höst & Svanberg 2007, tab. 2,4). De är inte guldbelagda, men det finns ett undantag utöver Håga, nämnd redan av Almgren, från en förstörd grav i Tjugby Brunnsgränd i Östergötland (1905, s. 46). Graven låg för övrigt i en bygd med bronsåldershögar där en presumtiv grav av Hågas dignitet skulle kunna finnas (Nerman 1936; Larsson 1986, fig. 88).

Svärdet var det föremål som drog till sig störst intresse i Hågahögen och är av så kallad grepptungetyp (fig. 10, se även Thrane d.v.). Att det klarat sig nästan helt utan skador måste bero på att det överliggande rösets tyngd hejdats av träkonstruktionen. Fästets båda sidor är belagda av guld med inslagen ornering och den mellanliggande fyllningen har varit av trä. Som typ har det sin tyngdpunkt i Sydsandinavien och Hågasvärdet antas vara tillverkat där men med inspiration av mellaneuropeiska svärdsformer (Baudou 1960, s. 9; Thrane 1975, s. 45). Till svärdet hör också den solida guldknappen som Almgren menar troligen har suttit i ett avslutande klotformigt ändstycke av organiskt material, likt det på ett svärd från Løvelbro på Själland.

I Sydsandinavien var svärd sedan äldre bronsålder del av ett krigarideal eller mode i döden men de är mycket ovanliga i Mälardalen. Ett av de få utgrävda gravsvärden i regionen är från äldre bronsålder och låg i ett röse i Alby i Botkyrka söder om Mälaren

Figur 10. Ovan: Detalj av svärdets grepptunga med guldbelagt fäste och dekor av cirklar och grankvistmotiv. Flertalet nitar är återmonterade vid konserveringen (Klockhoff 1994). Svärdet är i nuvarande skick 77,5 cm långt. Foto O. Myrin, SHM. Under del av ett samtida, men enklare grepptungesvärd från en vapendepå i Vattholma, Lena, Uppland (SHM 612). Foto S. Kusmin, SHM.

(Hemmendorff 1973; Oldeberg 1974). Närmaste samtida motsvarigheter till Hågas svärd men utan guldbeläggning kommer i stället från en depå, ett sammanhang där svärd förekommer något oftare i trakten. Fyndplatsen är Vattholma i Lena, två mil norrut från Uppsala (fig. 10; Ekholm 1921, fig. 56–59). I ett grustag hittades år 1833 två svärd och ett fäste i två delar till ytterligare ett svärd tillsammans med fyra lansspetsar. Det ena svärdet i Vattholmadepån har grankvistmotiv på sidorna till fästet, likt det i Håga.

I syfte att få mer information om hur Håga-svärdet kan ha varit använt mikrofotograferades det år

Figur 11. Vänster: svärdsfästet sticker fram bland stenarna i röset i mitten av bilden (beskuren, Almgren 1905, fig. 16). Höger: mikrofotografering av svärdet (10 x) år 2018. I mitten syns en av intryckningarna på svärds klingans egg. Foto U. Skans, SHM.

Figur 12. Rakkniv, 10 cm lång, med dekor av skepp med avslutande djurbuvud. Vänster: detalj Foto O. Myrin, SHM.

2018 (10 x förstoring, fig. 12). Tydliga slispår fanns i originalytan som inte härrör från sentida behandling. Slispåren har gått i längsgående riktning (likt slipning av en modern lie) för att vässa eggen. Vidare fanns flera små skador på svärds klingans egg i form av intryckningar som kan bero på slag på klingan, antingen vid en efterbehandling (hamring) av svärdet eller efter spår av användning. Utifrån olika analysmetoder av 80 mellaneuropeiska bronsålderssvärd menar Marianne Mödlinger (2011) att dessa huvudsakligen varit använda för strid trots små fästen och ibland

dålig gjutkvalitet, vid sidan om en statusfunktion (jfr även Kristiansen 2002; Harding 2007; Gener 2018; Ling et al. 2019). Skadorna på Håga-svärdet är inte så tydliga som på de mellaneuropeiska svärden och inga större, säkra hack kan identifieras. Svärdets spår av små tillbucklingar före nedläggningen i högen har snarare, om de kommer från kamp, härrört från uppvisningar än från verklig strid. Det förstärker snarare dess betydelse som identitetsmarkör och ideal för den avlidna.

Figur 13. Pincett av brons med dekor av motstående skepp. Vänster: detalj. Foto O. Myrin, SHM.

Flak och flisor av bark fanns både nära Hågasvärdet och glasögonspännet. Det är en konstruktionsdetalj som även finns i andra högar (Tegnestam 1973; Lundborg 2007, s. 32). I Vapnö (grav 5) i Halland täckte flak av (björk)näver ett grepptungesvärd i en välbevarad läderslida. Liksom i Håga låg utspridda brända ben och två dubbelknappar under och omkring svärdet. En hög med ekkista i Laholmstrakten innehöll ett svärd, också det inlindat med näver. Båda nämnda gravar är något äldre och tillhör 1300–1100-talet f. Kr. I en annan gravhög, Ivars kulle, Halland, var näver virat runt hela kistan. Lennart Lundborg menar att nävern kan ha haft en konserverande effekt och förekommer oftast under äldre bronsålder. Just denna sed tycks ha ingått i ett gemensamt tankegodt som troligen levte vidare in i 1100-talet f. Kr., i Håga.

Rakknivarna och pincetterna tyder på en omsorg om kroppen, åtminstone i döden. Som föremål ingår de i en allmän gravstandard under bronsåldern och exempel finns även i närheten. I en stensättning i södra Hågadalen hittades, tillsammans med en kremerad individ, hela tre rakknivar. På en av dem avslutades

skaftet med ett stiliserat hästhuvud (Göthberg och Rosborg 1993). Även något längre norrut från Håga har en uppsättning med två rakknivar påträffats i en sekundärgrav i Dragbyröset, i Skuttunge (Jaanusson & Silvéen 1962). Båda exemplen är samtida med Håga. På boplatser är rakknivar ovanligt men en från den aktuella perioden är hittad i kulturlagret på bronsåldersboplatser Apalle i Övergran, söderut från Håga. Även pincetter är påträffade i regionen, bland annat i ovan nämnda Dragbyröset och vid Odensala prästgård i en grav, sydöst om Håga (Olausson 1995, s.70).

Genom en omkonservering har det nu visat sig att en av Hågas rakknivar och den ena pincetten har en dekor som tidigare var okänd. På rakkniven med ett guldomvirat fäste var sedan tidigare delar av en abstrakt ornamentik känd (fig. 12). Genom nykonserveringen kan den idag infogas i en skeppsfigur med en övre relingslinje, under vilket skrovet med instämplade romber finns i tre skikt. Nedre delen av skrovet består av tre parallella linjer med köllinjen i botten. Högst upp nära guldskaftet avslutas stäven med ett djurhuvud (med skaftet mot vänster). Den andra sidan

Figur 14. Skeppsrisingarna i Enköpingsområdet kan dateras från äldsta till yngsta bronsålder; här från äldre bronsålder på Hemstabällen (Boglösa RAÄ 131/L1944:2485), med det flacka, en gång vattenfyllda landskapet bakom. Bilden tagen år 1970 av hållristningsinventeraren och experten Einar Kjellén. Källa: E. Kjelléns samling, Enköpings museum och SHFA, www.shfa.se

är enklare utformad och området närmast skaftet är korroderat. I aktern, troligen på båda sidor, finns en svårtolkad, neråtböjd båge. Dekoren påminner om en rakkniv från Ålborgstrakten på Jylland och utifrån formen kan den sättas in i en grupp som också finns i Småland, Halland, Västergötland och Skåne samt i Danmark, inklusive Bornholm (Baudou 1960, s. 201). Av de två pincetterna har den ena sicksacklinjer av instämplade trianglar längs sidorna. Sådana finns även i Halland, Skåne och på Gotland, liksom i Danmark och norra Tyskland (Almgren 1905, fig. 22; Baudou 1960, s. 220). Den andra pincetten är drygt 6 cm lång och knappt 1,5 cm bred. Ingen dekor syntes i den delvis guldlänkande bronsytan när den hittades. Rester av en ring som suttit i öglan kan möjligen ha använts för att fästa ihop pincetten med två hängen av brons som hittades på samma plats i gravens. Det större hänget är mycket skarpkantat och tillsammans kan de små redskapen ingått i gravens toilettuppsättning (fig. 9; jfr Almgren 1905 s. 28). Nykonserveringen på pincetten avslöjade fyra tunt inristade skepp längs långsidorna (fig. 13). De är vända mot varandra, köl mot köl. Hur skeppen avslutas nedåt mot läppen går

inte att se på grund av korrosion. De tydligt uppåtgående kölarna mot pincettens ögla motsvarar skeppsrisingar från yngre bronsålder (Kaul 1998a, s.180ff). Stävarna är otydliga, möjligen markerade av punkter. Skrovet är fyllt med tvärställda streck, på hållristningar ofta tolkade som spantstreck. Den tvärställda skrafferingen på pincetten återkommer i guldfolien på både dubbelknappar och spännet i gravens och kan här vara en ren dekorativ effekt. Ovanför relingslinjerna på pincettens skepp syns fristående punkter. Sådana punkter ses av Flemming Kaul som tecken för bemanning. Den tunt inristade dekoren anser han i Danmark vara vanligast på period IV-pincetterna, det vill säga under den tid Hågahögen uppfördes.

Att dekor av skepp finns på föremål i Håga är i sig ingen överraskning. Som bildmotiv är båtarna ikoniska under bronsåldern. De som finns avbildade på rakknivarna i Sydsandinavien är oftast ännu mer konstfullt utformade, bland annat i högstatusgravarna Lusehøj på Fyn och Seddin i norra Tyskland (Thrane 1984, s.13f; May & Hauptmann 2012). Flertalet knivar har dock, som de i Håga, en sliten eller skadad egg, vilket även tyder på lång användning. Kanske var de som Henrik Thrane föreslår personliga, avsedda att bära med sig i livet. Kaul uppfattar i sina studier skeppsmotivet som en av grundpelarna i tidens kosmologi. Han ser de dekorerade rakknivarna som bärbara objekt med religiös innebörd där rituell räkning ingick vid speciella tillfällen (1998; 2004, s.370ff). I ett sådant perspektiv refererar både rakkniven och pincetten i Håga till mytologisk kunskap hos sin ägare liksom den i de många storhögar söderut. Men det går även att göra en lokal jämförelse med en annan fornlämningstyp; skeppsmotiven på hållristningarna vid Enköping. De ses där som inhuggna bildrepresentationer för verkliga skepp, använda i ett prestigenätningsverk omkring utbyte av idéer och handel (fig. 14; Ling 2013, s.100f; Ling, Earle & Kristiansen 2018; jfr Kjellén & Hyenstrand 1977). Det är en marin livsmiljö som Hågas begravda individ lätt kan sättas in i. En exakt betydelse är givetvis svår att veta men det är uppenbart att skeppsmotiven på Hågas kroppsrelaterade föremål uttrycker en viktig symbolik för tiden. Den har med möjligheten till resande att göra, i livet, döden eller båda delarna (jfr Bradley 2015, s. 37ff).

Figur 15. Det spjälkade lårbenet av människa från schakt II (F27). Foto O. Myrin, SHM.

Anatomisk del/schakt	I	II	III	III/IV	IV	V	VI	VII	IV/RÖSE	Övre lagren	Totalt
Kraniefragment (cranium)			2								2
Lårben (femur)		110	2		3	17					7
Skenben/underben (tibia)				1	47		111				6
Benpipa/rörben	1										1
Överarmsben(humerus)					1		19		18		3
Strålben/underarm (radius)							1				1
Armbågsben/underarm (ulna)					1						1
Bröstkota (vert. thor)						1	1			1	3
Nyckelben (clavicula)									1		1
Kindtand (dens molaris)						1					1
Obest. (indet.)								1			1
Totalt	1	1	4	1	9	3	4	1	2	1	27

Figur 16. Tabell över obrända ben av människa i Hågabögen enligt genomgångar åren 1905, 2017 och 2019. Från schakt IV tillkom ett överarmsben vid genomgången år 2017 och ett lårben bestämdes om till skenben. År 2019 tillkom två kraniefragment och en bröstkota. Två fragment av lårben från olika lager i schakt IV hade passning. *Noter:*⁷ några av bestämmingarna är osäkra. ⁸under gravkista. ⁹ möjligen schakt IV. ¹⁰spjälkat lårben (figur 15). ¹¹längst ned i Gyllenborgs schakt. Minst hälften av benen är bittade i eller nära schakt IV, där den kremerade huvudbegravningen låg. För schaktens placering i bögen, se fig. 3.

Depositionen av de obrända benen

Den andra frågan i artikeln rörde de obrända ben av människa och djur som fanns i högen, deras ålder och depositions historia i relation till huvudgraven. Jämfört med Sydsandinavien är benen ett avvikande drag och gör graven unik. Inga hela skelett hittades och olika benslag låg blandade utan synbar ordning. Även ben med passning hade hamnat i olika schakt eller lager. I någon grad kan det ha berott på landshövding Gyllenborgs nedgrävning i högen i slutet av 1600-talet men oordningen fanns också i de av honom orörda delarna. Majoriteten av människoben låg i högens östra halva i jordfyllningen och i något fall i jord som rasat ned i röset. Enstaka ben fanns över och under

huvudgraven (i schakt IV; Almgren 1905, s. 31, Ullén & Drenzel 2018, fig.12). De obrända djurbenen hade en jämnare fördelning och de var också betydligt fler. De osteologiska analyserna efter utgrävningen utfördes av Edvard Clason och Ludvig Hedell och håller en för tiden hög klass. I den nya genomgången, år 2017–2019, kunde metoder tas till hjälp som inte fanns tillgängliga i början av 1900-talet.

Människa

De obrända benen av människa väckte uppmärksamhet redan från början, särskilt som ett av dem, ett lårben, var spjälkat (F27, fig. 15). För Almgren, liksom många senare författare, var den enda möjliga tolkningen att här förelåg bevis för en rituell kannibalism.

Såväl det mörkspaltade benet som de övriga var spår av offer i samband med ´gravölet´ för den rikt utrustade person som lagts i högen. I Håga-publikationen år 1905 framförde han tolkningen med reservationer men på 1930-talet hade hans tveksamheter försvunnit, med första världskrigets brutalitet i åtanke (1936, s. 315; jfr även Kaliff & Oestigaard 2018).

I den nya osteologiska genomgången av Leena Drenzel (2017) bestämdes antalet obrända individer i högen till minst tre, baserat på förekomsten av vänstersidiga lårben. Däremot fanns inga könsindikerande spår enligt nutida kriterier, varför resultatet i fig. 16 skiljer sig från den analys som publicerades år 1905. I samband med genomgången av djurbenen (år 2019) hittades ytterligare ben av människa; två små kraniefragment av en vuxen individ (schakt III) och en bröstkota från ´de övre lagren´¹². Kraniedelar saknas i övrigt bland de anatomiska delarna.

Tre ben av människa lämnades in för ¹⁴C-datering år 2018 och de gav ett överraskande resultat (fig. 17–18). Ett av dem var det spjälkade lårbenet, hittat 1–1,5 meter ned i högens jordfyllning (schakt II, F27). De andra två var dels ett lårben, dels ett överarmsben (F1a, F100). Benen som tillhörde tre olika individer visade sig vara från äldre bronsålder (Ullén & Drenzel 2018 s. 127ff.). ¹⁴C-resultaten föll inom tidsspannen 1620–1450 f. Kr., 1500–1390 f. Kr. och 1500–1300 f. Kr. (2 sigma). Det äldsta benet (F1a) låg nivåmässigt mellan de två andra och visar att stratigrafin är osäker bland högens fynd. Överarmsbenet som låg längst

ned, under gravläggningen (F100), hade troligen rasat ned från högfyllningen genom de rätt stora håligheterna i röset. Periodmässigt kan benen föras till period I (1700–1500) och II (1500–1300). Troligen tillhör alla tre individerna den tidigare delen av period II. Dateringarna visar att den spjälkning av lårbenet (F27) som Almgren ansåg vara ett tydligt tecken på en rituell kannibalism hade skett flera hundra år före den rika brandbegravningen eller oavsiktligt senare, i samband med omflyttningar. Det går därmed inte att bekräfta Almgrens teori i förhållande till gravläggningen. Benen av människa har haft en lång historia före den sista deponeringen i högen och måste ses ur andra perspektiv.

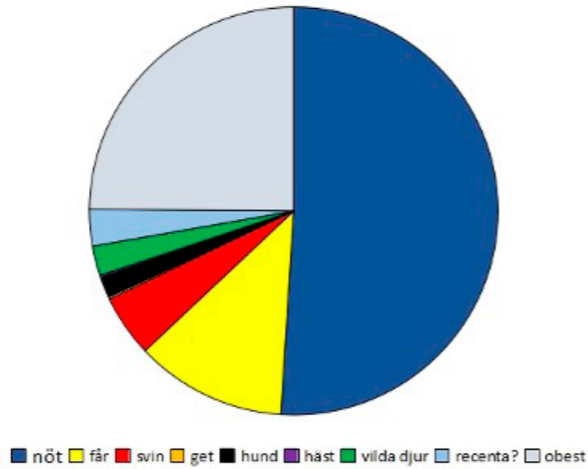

Figur 17. Provtagning av obrända ben utförd av Lars Beckel år 2019 vid Ångströmlaboratoriet, Uppsala. Foto I. Ullén.

<p>Ua-55729 människa (obr), lårben (femur) F1a, schakt IV, jordfyllning. > 2 m ned 3262 +/-28 BP</p> <p>68,2 % probability 1610 BC (23,7%) 1570 BC 1560 BC (4,1%) 1550 BC 1540 BC (40,4%) 1490 BC</p> <p>95,4 % probability 1620 BC (95,4%) 1450 BC ¹³C -21,2</p>	<p>Ua-55730 människa (obr), överarmsben (humerus), F100, under kista. 3156 +/-27 BP</p> <p>68,2 % probability 1490 BC (2,5%) 1480 BC 1455 BC (65,7%) 1405 BC</p> <p>95,4 % probability 1500 (95,4%) 1390 BC ¹³C -20,3</p>	<p>Ua-55048, människa (obr), lårben (femur) F27 (spjälkat), schakt II, jordfyllning. 1-1,5 m ned 3146 +/-30 BP</p> <p>68,2 % probability 1490 BC (3,6%) 1480 BC 1455 BC (64,6%) 1390 BC</p> <p>95,4 % probability 1500 BC (85,0%) 1380 BC 1340 BC (10,4%) 1300 BC ¹³C -19,9</p>	<p>Ua-55731, människa, bränt rörben (ossa longa), (fnr saknas), centralbegravningen 2859 +/-28 BP</p> <p>68,2 % probability 1110 BC (2,0%) 1100 BC 1080 BC (63,4%) 970 BC 960 BC (2,9%) 940 BC</p> <p>95,4 % probability 1130 BC (95,4%) 930 BC ¹³C -21,6</p>
--	---	--	---

Figur 18. ¹⁴C-resultat för F1a (Ua-55729), F100 (Ua-55730) och F27 (Ua-55048), obrända ben av människa i högens fyllning. Längst till höger resultat för kremerat rörben av människa från huvudbegravningen (Ua-55731, F nr saknas). Ur Ullén & Drenzel (2018).

Hur hade då de äldre benen hamnat i graven? I samband med den första publiceringen av dateringarna föreslog vi att de mänskliga kvarlevorna kunde ha kommit från en hällkista i närområdet. Den yngsta stenålderns tradition med obrända begravningar i hällkistor fortsatte under äldre bronsålder i östra Mellansverige parallellt med nyare gravskick i form av kremering. Sammansättningen av Hågabenen talar för att de kan ha varit sorterade då en övervikt av långa rörben finns. Sorteringar och grupperingar av ben är inte ovanliga i hällkistor, ett tydligt exempel är Dragby, Skuttunge, knappt två mil norr om Håga. En intressant hantering fanns också vid Annelund, utanför Enköping där en del ben rensats ur kistan när den fyllts upp och istället deponerats i en grop intill. De sist nedlagda individerna i eller i anslutning till de två hällkistorna är daterade till äldre bronsålder, samtida med de obrända benen i Håga (Jaanusson & Silvé 1962; Fagerlund & Hamilton 1995). Bara några hundra meter väster om Hågahögen har Helena Victor undersökt en möjlig hällkista med kantställda stenar. Anläggningen var fyndtom men hade dolts av en skärvstenspackning som blev påford före byggandet av Hågahögen (Victor 2002). ¹⁴C-dateringar från senneolitikum/äldsta bronsålder, liksom lösfyndet av

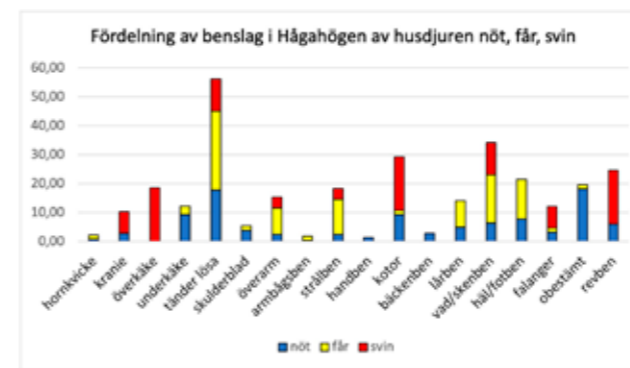
Figur 19. Diagram över djur i Hågabögen (grovt räknade antal fragment). Get och hästfragmenten är för få för att framgå. Obestämda och osäkert recenta ben är inkluderade.

Schakt	Nöt	Får	Hund	Häst	Svin	Get	Rådjur	Räv	Mård	Ekorre	Hare	Gås	Gädda	Vattensork	Padda	Obest
I	6															
II	15	1	1		2							1				15
III	7	1														1
IV	34	1	3		3											22
V	30	12			1											12
VI	55	14	2		9											25
VII	14	3														1
VII, VIII	28	10	2	1	3	1		1				3				16
VIII	15	6			2		2				2					23
På röset	25	8	1		3							1				
Röse	12	3			3					2				1		1
Botten	10	3							1 ind	1			1	11 ind	4 ind	8
Övriga	30	4			1											18
Totalt	281	66	9	1	27	1	2	1	1 ind	5	2 ind	1	1	12 (?) ind	4 ind	142

Figur 20. Tabell över andelen arter per schakt i fragment. De angivna siffrorna är grovt räknade, särskilt vad gäller obestämda ben, men ger en generell bild av fördelningen. Några djurarter är räknade per individ och består av ett större antal fragment (=vattensork, padda, mård). Nöt (*bos taurus*), får (*ovies aries*), hund (*canis f.*), häst (*equus c.*), svin (*sus crofta*), get (*capra b.*), rådjur (*capreolus c.*), räv (*vulpes v.*), mård (*martes*), ekorre (*sciurus*), hare (*lepus*), gås (*anser*), gädda (*exos lucius*), vattensork (*arvicola amphibius*), padda (*bufo b.*).

Figur 21. Exempel på gnagmärken (till vänster) och slakt i form av bugg för att utvinna märg (till höger) på husdjursben. Foto I. Ullén.

Figur 22. Diagram över anatomisk fördelning av nöt, får/get och svin i Hågabögen inkluderat revben och obestämda fragment per art (%). Kranie (crania), överkäke (maxilla), underkäke (mandibula), tänder (dent.), skulderblad (scapula), överarm (humerus), armbågsben (ulna), strålben (radius), handben (metacarp.), kotor (vertebrae), bäcken (os coxae), lårben (femur), vad/skenben (fibula/tibia), häl/foften (calcaneus/metatarsal), falanger (phalanges), obst. (indet.), revben (costae).

en skafthålsyxa, visar ändå en tidig mänsklig närvaro här och fler, senare förstörda (hällkiste)gravar kan ha funnits i området (Forsberg & Hjærtner-Holder 1985; UMF 4285). Ett annat alternativ är att en mycket tidig begravning faktiskt ägt rum i Hågahögens kärnröse omkring 1500–1400 f. Kr. Som gravtyp är röset den mest synliga gravformen under äldre bronsålder i Mälardalen. Men det förutsätter att röset demolerades vid anläggandet av den nya, rika brandgraven på 1000-talet f. Kr. och att kvarlevorna av de äldre obrända individerna placerades ovanpå i gravens jordfyllning. Det fanns heller inga föremål som kan belägga en ursprunglig, äldre begravning i den undersökta delen av högen. I nuläget går det inte att säkert avgöra varifrån de mänskliga kvarlevorna kom, men en närliggande

hällkista verkar mest trolig. Däremot är sannolikheten stor för att gravbyggarna uppmärksammat och känt igen benen och vi ser dem därför som medvetet deponerade i högen. Bronsålderssamhällets anatomiska kunskap var stor, troligen ett arv från hällkistetidens bensorteringar; splittring, cirkulation och sekundär deponering av både brända och obrända ben ingick i gravtraditionerna i Skandinavien och i andra delar av Europa (t.ex. Ullén 1995; Kaliff & Østigård 2004; Brück 2006; Chapman 2010; Berggren 2010; Palincas 2014; Röst 2016; Calliauw 2017). Denna vana vid cirkulation av döda människors ben, kanske likt relik, gör det lättare att förstå hanteringen omkring de ben som låg i Hågahögen.

Djur

Djurbenen var långt fler än de från människa och fanns i hela det utgrävda området. Almgren såg dem som rester av måltider vid högbygget. Efter undersökningen följde en noggrann analys av Ludvig Hedell (se Almgren 1905, s. 31ff). I den nya osteologiska genomgången gjordes en översikt av det idag befintliga materialet och ett urval för datering. I Historiska museets magasin (år 2019) fanns knappt 560 fragment, cirka 12 kg, fördelat på 15 arter (fig. 19–20). I antalet ingår inte den mångfald skelettdelar som fanns från paddor och vattensorkar med obestämd datering. Både antal fragment och vikt är grovt räknade, då det även fanns påsar med obestämda ben eller otillräcklig kontext och som inte är inräknade här. Det verkliga antalet fragment är sannolikt högre.^{13,14} De angivna siffrorna får tas med reservation men ger ändå en uppfattning om materialets sammansättning.

Ben av nötkreatur dominerar och fanns i hela jordfyllningen, liksom i röset och i botten. Därefter kom får och svin. Antalet svin uppskattades i Almgrens publikation till två men i genomgången år 2019 har ben från minst fyra svin av varierande ålder kunnat identifieras. Två är vuxna djur, en sugga och en galt. En liten kuling finns också. Enligt A. Pira (i Almgren 1905 s. 34) tillhörde några av svinbenen en liten tam ras, vilket nu också kunde bekräftas. Ben av minst tre hundar var deponerade i högen. Rådjur, räv, smådjur, gås och gädda förekom sporadiskt och fanns, med ett undantag, i högens bottenlager och i de schakt som delvis var störda av Gyllenborgs utgrävningar på 1600-talet (främst VI, VIII). Bland annat låg benen av hare i hans nedgrävning och kan vara recenta. Även mården, vattensorkar och paddor var troligen sentida. De bestod av mer eller mindre hela skelett och kan ha trängt sig in i röset efteråt (Almgren 1905 s. 25ff; jfr även Amaya 2008, s. 397). Av de lägesbestämda djurbenen låg över 80% (83) i jordfyllningen över röset, medan 8% låg på röset och resterande ben i röset eller i botten. Fördelningen tyder på att nästan alla djurbenen ursprungligen var placerade i jordmanteln och att ett mindre antal senare rasat nedåt. Att materialet också är omrört visar bland annat två käkfragment av hund med passning. Det ena hittades på röset i schakt II, cirka 3 meter ned och det andra 1–1,5 meter ned i jordfyllningen i schakt IV.

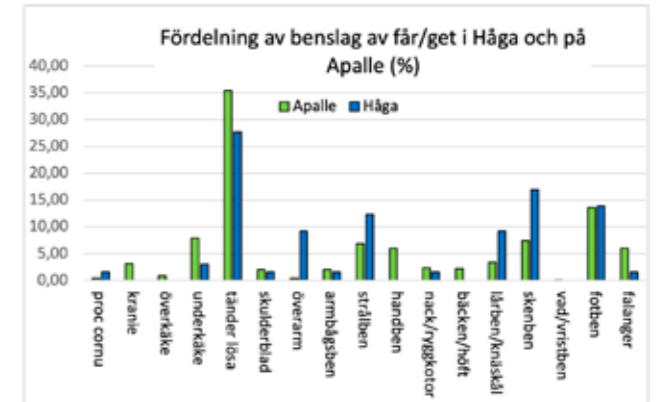
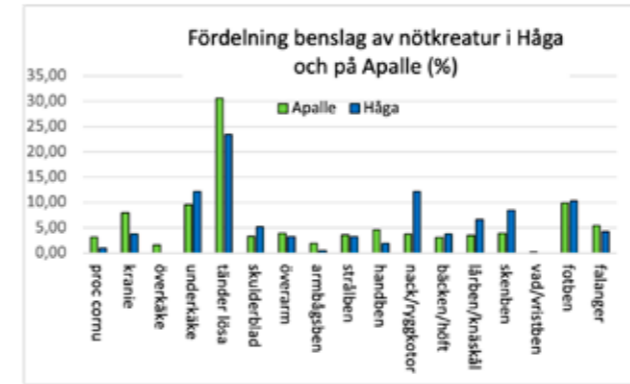
Genom slumpmässiga stickprov gick det att se en relativt jämn fördelning mellan unga och vuxna djur, det vill säga djur yngre respektive äldre än 2 ½ år. Endast hos nötkreatur fanns det i stickproven en något större andel ben tillhörande vuxna individer (24) gentemot unga (16). Bland benen av unga djur låg i högens djupare jordlager delar av käke och tänder av en kalv, omkring en till två månader gammal. Direkt på röset hittades överarmsbenet av ett lamm, cirka en månad gammalt. Det lilla lammet är ¹⁴C-daterat till 1212–1015 f. Kr. (2 sigma) och kan vara samtida med uppförandet av högen (fig. 26–27). Om djuret vid det tillfället offerades/konsumerades är senvår/tidig sommar en trolig årstid (se dock nedan). Slutligen fanns ett skenben av den ovan nämnda griskulingen som var under tre månader gammal. Benet låg en halv meter över träresterna vid gravläggningen. De flesta djurbenen var förhållandevis fragmenterade och få

är möjliga att mäta. Tugg- och gnagmärken förekommer, vilket visar att de har legat öppet exponerade för andra djur före deponeringen. Ett av dessa var del av ett svinkranium som påträffades mycket nära gravläggningen (i schakt IV). Slaktspår finns också, till exempel på skulderblad och skenben på nötkreatur och svin. I några fall var benen avhuggna (fig. 21).

Fördelningen av olika benslag hos tamboskapen visar att i stort sett alla kroppsdelar finns men representationen varierar något (fig. 22). Benen av nötboskap och får/get var genom sitt antal de som kunde ge en mer realistisk uppfattning. Svin har inkluderats i diagrammet trots sitt ringa antal. En relativt stor andel fragment av svin är kraniedelar. Lösa tänder utgjorde en stor grupp inom alla tre arterna och ben från såväl slakt- som köttrika djurdelar låg i högen. Traditionellt brukar de ben som tillhört huvud, hand och fotdelar, inklusive falanger, anses vara primärt avfall. De har föreslagits höra ihop med slakt- och beredningsaktiviteter (Nyegaard 1983 s. 16; 1996 opubl). De delar som räknas till de köttrika delarna är bland annat överarmar, strål- och armbågsben, skulderblad och bäcken, lårben, rygg och bröstkotor (Wigh 2008, s. 375ff). Närvaron av primärt avfall i Hågahögen visar att slakten förmodligen har ägt rum i närheten och ingen styckad del av kroppen, åtminstone för nötkreatur och får, hade kategoriskt förts bort.

Jämförelser med gravar och boplatser

I bronsålderns gravar förekommer obrända djurben knappt annat än som senare inblandningar. Ett undantag är den kända, rikt utrustade högstatusgraven i Leubingen i Tyskland, daterad till cirka 1900 f. Kr. Där låg de i botten av graven och ansågs, med Håga som jämförelse, vara matrester i samband med uppförandet (Höfer 1906; jfr Dietler & Herbich 2001). Kremerade djurben förekommer oftare, i de halländska bronsåldershögena fanns brända djurben i 21% av gravarna. Där har endast en djurart påvisats per gravsättning och vanligast är får/get, ofta lamm (Åkermark 2007, s. 151f). Caroline Arcini (2007, s. 182) föreslår att det ibland kan röra sig om spåren av lammskinnsfällor med kvarhängande extremiteter som lagts eller svepts om den döda före kremeringen, det vill säga en helt annan typ av fyndsammanhang än i Håga¹⁶. Även hund förekommer i gravsammanhang och i

Figur 23–24. Diagram över fördelning av benslag från nötkreatur och får/get i Hågabögen och på Apalleboplatsen (% av fragment). Apalles mer i detalj osteologiskt bestämda ben har förts samman i grupper för att motsvara siffrorna för Håga. Håga nöt $\Sigma=213$; Apalle nöt $\Sigma=16079$; Håga får/get $\Sigma=65$; Apalle $\Sigma=18266$. En något större andel köttrika djurben kan ses i Håga. Observera att revben och ben betecknade som "övriga" har undantagits från beräkningarna på båda platser.

Nibble (Tillinge), belägen i samma region som Håga, fanns brända ben från olika delar av en hundkropp begravd tillsammans med en vuxen man (Ohlsson 2011, s. 508; jfr även Petré 2011, s. 369). Därutöver är enstaka brända fragment av nötkreatur, svin och häst hittade i gravar, liksom i några fall vilda djurarter som björn, älg, bäver, fågel och fisk. Sammanfattningsvis motsvarar artsammansättningen av brända djur i bronsålderns gravar ungefär de obrända ben som fanns i Hågabögen. Men de har, med något undantag, kremerats tillsammans med människor på brandbål och inte placerats i gravfyllningen ovanpå. Djuren i Håga har en gång ingått i det levande bronsålderssamhället, representerade inom regionen av större boplatser som till exempel Hallunda söder om Mälaren, Apalle i Övergran, ovan nämnda Nibble, Ryssgårdet i Tensta och sannolikt Håggeby i Skuttunge (Jaanusson et al. 1975, 1978; Ullén 1994; et al. 2003; Hjærtner-Holdar et al. 2008; Artursson et al. 2011; Lucas 2019). Bosättningarna delade en gemensam biotop med Hågaområdet, där husdjurshållning och utnyttjande av den vilda faunan bör ha varit liknande. Apalle, belägen cirka 30 km från Håga har det statistiskt säkraste obrända djurbensmaterialet, hela 850 kg (Ericson et al. 1997; 2003). Där var relationen mellan andelen får/get och nötboskap relativt jämn medan nöt dominerade (i fragment) med över 70% i Hågabögen (fig. 18). Men en med Håga mer lik fördelning mellan nöt och får/get fanns på Hallundabo-

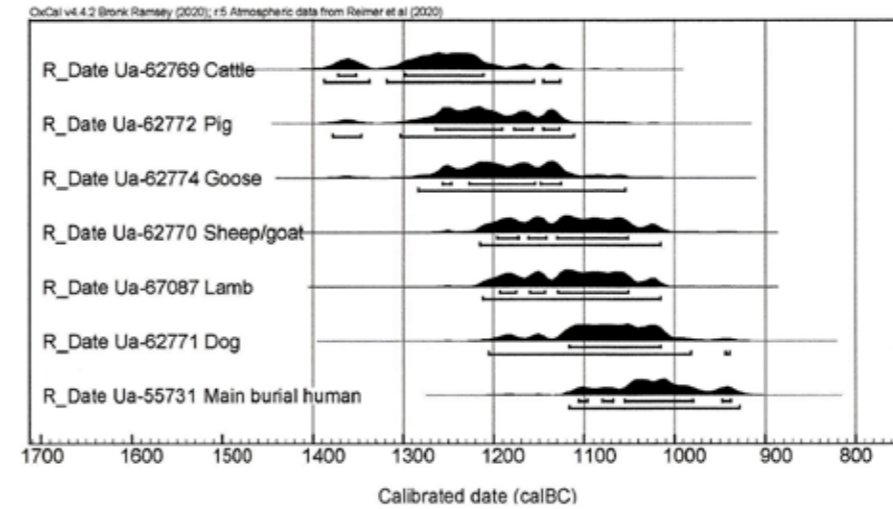

Figur 25. Kåkar av hund, från Apalleboplatsen (överst), Hågabögen (mitten, fragmentarisk) och offerplatsen Östra Vemmerlöv i Skåne, underst (Storå, Ullén & Drenzel 2020). Foto I. Ullén.

platsen i Botkyrka, i Skämsta i Tierp, Sneden i Litslena och Vaksala i Uppsala (Ekman 1987; Jonsson 1997; Fagerlund 1998, Lucas & Lucas 2013). Även andelen slaktavfall var relativt stor i Håga och kan jämföras med boplatsmaterial med reservation för att vi inte vet hur tillredning och konsumtionsvanor såg ut under bronsåldern (fig. 23–24). Alla de vilda djurarter som låg i Hågahögen fanns också representerade på boplatserna. Bland dem var fragment av fisk och gås (troligen vildgås) särskilt talrika på Apalleboplatsen. Benet av rådjur i Håga var det första subfossila fyndet i Uppland. Det har senare bekräftats av ben från arten på boplatserna Hallunda och Apalle (Ekman 1987, s. 9; Ericson et al. 2003, s. 291; jfr Vretemark 2013, s. 207). Per Ericson anser att de få fynden tyder på att rådjur var ovanliga under yngre bronsålder och kan vara tecken på en tidig tillbakagång av arten.

Någon tydlig rituell åverkan går det inte att se på

benen av den typ som fanns på järnålderns Borg, beläget i Östergötland. Där hade benavfall från husdjuren häst, katt och hund påträffats med kraftiga huggskador av olika slag. I anslutning till platsen fanns en stenpackning och ett kulthus från 900-talet e. Kr. med fynd av bland annat ett hundratals amulettringar av järn (Lindeblad & Nielsen 1997). Hanteringen i Håga motsvarar mer den man ser på boplatser med slakt- och gnagspår på benen, liksom vittrade ben som troligen legat öppett utsatta för värme och solljus¹⁵. Även benen av hund är problematiska då slakt av djuret (hittills) inte känt i Mälardalen under bronsålder. I det fåtal gravar eller bålplatser där hund har hittats är tolkningen i stället att hundarna fått följa sin ägare i döden, underförstått beroende på en starkare ömsesidig relation. En liknande attityd kan ses på Apalleboplatsen. Där var hundkranier och käkar deponerade i gropar utanför husens ingångar respektive vid

Figur 27. Diagram över ¹⁴C-resultat från analyser utförda år 2019–2020 där relationen mellan djurbenen och den kremerade huvudgraven, analyserad år 2017 framgår (Ua-55731). Analyser vid Ångströmlaboratoriet, Uppsala, bearbetning av P. Frölund.

gränsen för boplatsen. De anses ha varit symboliska väktare av hus, djur och människor (Ullén 1996). Noteras bör dock att behandlingen av hundar har växlat. Hundarna från Håga och Apalle, som var ungefär lika grovt byggda och saknade spår av skador, skiljer sig från de över 20 hundar som hittats i en offermosse från förromersk järnålder i Östra Vemmerlöv, Skåne. Dessa gracila hundar bär tydliga spår av trauma i form av våld och slag både i livet och vid dödandet av dem (fig. 25; Storå, Ullén & Drenzel 2020; jfr Scheibner 2013, tab. 1, 5–8).

¹⁴C-dateringar

För att kronologiskt kunna relatera djuren till kvarlevorna av de äldre obrända människorna i högens fyllning och till kremeringen i huvudgraven valdes åtta djurben ut för ¹⁴C-datering år 2019–2020. På 1960-talet hade två ben av nötkreatur daterats, det ena var ett kranium på gravläggningsnivån. Som referens valdes då tre kolprover (se fig. 5 och Sellstedt et al. 1967)¹⁷. De kalibrerade resultaten från djurbenen spände mellan 1380 och cirka. 840 f. Kr. (2 sigma). Det innebär att de inkluderade tidsavsnitt såväl före som efter högens tillkomst (Ullén & Drenzel 2018, fig. 10). De åtta nya ben som valdes ut för ¹⁴C-analys representerade fler arter: nöt, får/get (däribland lamm), svin, hund, häst, gås och rådjur (fig. 26–27). Resultaten ökade precisionen i bronsålderns tidsspänn utom för benet av häst. Det gav ett förvånande ungt värde från historisk tid, 1440–1640 e. Kr. Benet låg i det delvis omrörda schakt (VIII) där Gyllenborg grävt på 1600-talet och

sannolikt har det ramlat ned i gropen från ytan. Benet var dessutom det enda av sin art i hela högen. Det betonar vikten av försiktighet även för en del av de övriga djuren, särskilt de som är representerade med enstaka ben. Det stödjer också Almgrens antagande om att vissa kunde vara av yngre datum. Benet från rådjur gick inte att datera på grund av dålig kvalitet.

De djurarter som i tid sammanföll bäst med ¹⁴C-dateringen av den rikt utrustade huvudgraven var de obrända benen av hund, lamm och får/get. Dateringarna för nöt, gris och gås i Håga var äldre, 100 till 200 år, beroende på hur man räknar (fig. 27). Det väcker samma fråga som för de mänskliga kvarlevorna, det vill säga varifrån kom djurbenen? En rimlig tolkning utifrån ovanstående jämförelser är att åtminstone en del av dem kan ha varit mat- och slaktavfall från tidigare etablerad(e) bosättning(ar) nära högen. Obrända djurben har påträffats ett flertal gånger vid utgrävningar och schaktkontroller i boplatlager i närheten av högen, senast i samband med beredningen av en cykelväg år 2019–2021 (se Damell 1977; Bennett 1978; Victor 2002; Frölund & Göthberg d.v.). I anslutning till boplatresterna vid cykelvägen och intill stengrundens Hågakyrkan, 160 meter söderut, finns även några ¹⁴C-dateringar av kol som är samtida både med Hågahögens äldre djurben och med tiden för uppförandet av graven.¹⁸

<p>Ua-62769, nöt, kanonben (schakt III mellan översta stenar i röset)</p> <p>3012+/-31 BP</p> <p>68,2 % probability 1370BC (4,1%) 1350 BC 1300BC (64,1%) 1210 BC</p> <p>95,4 % probability</p> <p>1390 BC - 1330 BC (13,7%) 1320BC - 1120 BC (81,7%)</p> <p>¹³C -21,4</p>	<p>Ua-62770, får/get, kanonben (under N profilvägg)</p> <p>2922+/-31 BP</p> <p>68,2% probability 1200BC (21,0%) 1140 BC 1130BC (47,2%) 1050 BC</p> <p>95,4 % probability</p> <p>1220 BC - 1010 BC</p> <p>¹³C -21,4</p>	<p>Ua-62771, hund, underkäke (schakt II, på röset)</p> <p>2891+/-31 BP</p> <p>68,2% probability 1115BC (68,2%) 1015 BC</p> <p>94,5 % probability</p> <p>1210 BC - 970 BC</p> <p>¹³C -19,6</p>	<p>Ua-62772, svin, kranium, (schakt IV, nära huvudgrav)</p> <p>2984+/-31 BP</p> <p>68,2% probability 1270BC (50,7%) 1190 BC1180BC (8,5%) 1160 BC1150BC (8,9%) 1120 BC</p> <p>95,4 % probability</p> <p>1380 BC - 1350 BC (2,0%) BC1300 BC - 1110 BC(93,4%)</p> <p>¹³C -22,1</p>
<p>Ua-62773, häst, tåfalang (schakt VII-VIII, 1–2,5 m ned)</p> <p>366+/-29 BP</p> <p>68,2% probability 1450AD (47%) 1530 AD1590AD (21,2%)1620 AD</p> <p>95,4% probability</p> <p>1440AD - 1530AD (52,7%) 1550AD - 1640AD (42,7%)</p> <p>¹³C -22,9</p>	<p>Ua-62774, gås, korpben (schakt II, på röset)</p> <p>2970+/-31 BP</p> <p>62,2% probability 1230 BC (68,2%) 1120 BC</p> <p>95,4% probability</p> <p>1280 BC - 1050 BC</p> <p>¹³C -22,2</p>	<p>Ua-67087 lamm, överarmsben, (schakt IV på röset/botten av Gyllenborgs schakt)</p> <p>2919+/-29 BP</p> <p>68,2% probability 1192 BC (9,9%) 1175 BC 1158 BC (9%) 1144 BC 1128 (48,6) 1051 BC 95,4% probability</p> <p>1212 - 1041 BC (89,1%) 1035BC - 1015 BC (6,2%)</p> <p>¹³C -21,3</p>	<p>Figur 26. Tabell över resultat från ¹⁴C-dateringar av djur i Hågahögen utförda år 2019–2020.</p>

Figur 28. Exempel på skärvig och skörbränd sten, sot- och kolrester från olika delar av jordfyllningen i högen. Från de osteologiska samlingarna på SHM. Almgren noterade ett flertal sotfärgningar (1905, s. 37) och tolkade dem som spår av "småeldar" vid uppbyggnaden av högens övre del. I början på 1900-talet, var emellertid inte de boplatsspår som har funnits i området kända. Foto I. Ullén.

Sammanfattande diskussion

Ett helt samhälle

Arkeologiska händelseförlopp är alltid fragmentariska och det vid Håga är inget undantag. Platsen ingår i ett landskap med rester av många påförda tidslager, från senneolitikum/äldre bronsålder och till långt fram i historien. Grav- och bosättningspå, en del nyupp-täckta, bildar överlagrande skikt som ibland är svåra att särskilja. Det bekräftas av analyserna ovan som snarare ökat än minskat Hågahögens komplexitet. Men de har ändå resulterat i några nya infallsvinklar i det studerade materialet. Sammantaget bildar de osteologiska resultaten en kronologisk linje där de obrända benen av människa är äldst (per II), därefter kommer de obrända djurbenen från minst två tidsfaser och sist (yngst) är den kremerade individen i huvudgraven (per IV), eventuellt tillsammans med några av djurbenen. Benet av häst visade sig vara recent. Det finns ingen stratigrafisk ordning som kan påvisa en etappvis påbyggnad av fynden. Däremot kan inte människobenen, och troligen inte heller de av djur, oavsiktligt kommit med när gräs-, ler- och jordtorvor skalades av för högbygget. Almgren ansåg att djurbenen, liksom de av människa, var spår av rituella offer, i djurens fall måltider i samband med gravceremonier och högbyggande. Men som konstaterats var flera av de daterade djuren äldre än huvudgraven. Det

går inte att utesluta att vissa av dem offrades i samband med begravningen men likheterna är stora med bronsålderns boplatmaterial; i urvalet av slaktavfall och köttrika delar, varierande åldrar hos djuren och i hanteringen med ben som legat utsatta för ljus, sol och gnagande djur. Även hundbenen är deponerade på ett sätt som avviker från gravtraditionerna under tidsperioden. Det är argument för att en del, kanske flertalet, djurben kom från en redan befintlig boplat i närheten (se nedan). Däremot kan möjligen en viss urvalsprocess funnits vid depositionen, då benen av nöt, ibland ansett som ett statusdjur, dominerade. Generellt sett kan man annars i det svenska materialet se en preferens för får/get (ofta lamm) i bronsålderns brandgravar. Värt att notera är emellertid att samtliga djurarter i högen hade en status som gjorde dem möjliga att inkludera, oavsett varifrån de hämtades. Det kan jämföras med antropologiska studier där en del samhällen haft en rangordning och tabun av vissa djur i gravsammanhang (Weiler 1994, s. 105ff). Ett undantag bland djurbenen i Håga var det brända fragmentet av en nästan fullvuxen kalv som fanns tillsammans med den kremerade människan i huvudgraven. Det kan röra sig om ett representationsoffer, likt traditionen i till exempel Hallands bronsåldershögar. Där var det vanligt att bara ett bränt djurfragment fanns med i brandgravarna (Jonsson 1972, s. 135; Drenzel & Karlsson 2017). Det betonar då ytterligare skillnaden

Figur 29. Delar av bronsålderns ritualiserade föreställningsvärld: grupper av människor (bl.a. "svärdbärare") och djur, bildande små sambandsformationer, liksom ett stort antal skepp på hällristningarna i Enköpingsområdet. Detaljer ur Rickebyhällen (Boglösa 94:1/L1944:2986). Till vänster foto E. Kjellén (Enköpings museum) och till höger P. Skoglund (SHEA). Källa: Einar Kjelléns och Peter Skoglunds samlingar på www.shfa.se

gentemot de obrända djur- och människobenen i hög-fyllningen. Fyndet får dock ses med viss försiktighet då det kan ha hamnat där sekundärt.

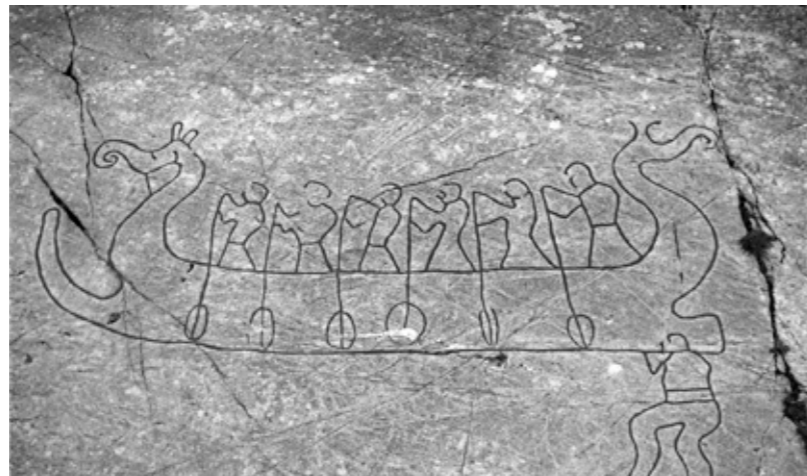
Det närmaste bosättningsområdet (Uppsala 487:1) ligger nedanför högen och är stort till ytan. Med nya dateringar har Göthberg och Frölund (d.v.) visat att boplatserna existerade både före och samtidigt med Hågahögens tillkomst. I samband med ett besök i SHM:s magasin (år 2020) återfanns prover från olika djur i gravfyllningen. De innehöll sot, kolbitar och kraftigt skörbrända stenar, krukskärvor (2) och bränd lera (fig. 28; jfr Almgren 1905, s. 14). De är av typisk boplatskaraktär och kan ha kommit till högen från samma område som delar av de obrända djurbenen. Den nämnda bosättningen kan därmed ha varit den plats varifrån delar av byggmaterialet togs.

Om argumenten ovan är riktiga kan man på sätt och vis säga att ett helt samhälle är representerat i högen. Djurben, skörbränd sten och annat (eld)avfall kapslades in i fyllningen runt och över den kremerade i huvudgraven, tillsammans med mänskliga kvarlevor från en äldre grav, troligen en hällkista. Sambandet mellan boplatser och begravningar är inte unikt, många exempel finns bland annat från England. Där har omvänt delar av mänskliga kvarlevor ofta deponerats på bosättningar i förrådsgropar, ibland tillsammans med vardagsföremål. Det uppfattas som att en länk funnits mellan död, återfödelse och fruktbarhet (Barrett 1989;

Brück 1995; Bradley 1998, s. 159; jfr Bloch and Parry 1982). På närmare håll kan ett liknande synsätt funnits. På boplatserna Apalle, Ryssgärdet, Skämsta, Tibble, och Håggeby i olika delar av Uppland har obrända ben av människa påträffats i gropar eller andra anläggningar, på två av dem spädbarn/nyfödda barn. I det ena fallet (Apalle) hittades benet av den nyfödda i en grop tillsammans med en lerminiatyr (en bagge) med avbrutna ben. (K. Andersson et al. 1994; Ullén 1995; 1999; Frölund & Larsson 2002, T. Eriksson 2005; Lucas 2019). Även vid fornlämningskomplexet Broby i Börje, cirka 7,5 km i nordlig riktning från Håga är boplatmaterial och gravläggningar integrerade i varandra på ett sätt som indikerar ett medvetet samband¹⁹ I Hågas fall går det också att lägga till ytterligare en rituell dimension där de "gravlagda" obrända benen och boplatmaterialet kan ha anspelat på en tydlig tillhörighet med äldre generationer²⁰ samtidigt som ett anspråk på själva platsen demonstrerades. Kanske ska det förstås som en i högen inbyggd symbolisk kontroll över människor och bosättningar i närområdet. Och som en (politisk) tillgång för de efterlevande som byggde högen och kunde kopplas till den begravda.

Krigararistokrater

Vid sidan av tanken om en symboliskt iscensatt kontroll av omgivningen är det tydligt att Hågahögen exemplifierar prestige och en exklusiv, sydskanandinavisk

Figur 30. Bilduttryck som kan ha varit knutna till såväl personifierade krigarideal och prestigebyggande som religiösa uttryck för resandet genom tiden och döden: Upplands största (svärd bärande) människobild på Riebyristningen (Boglösa 298/1944:2629), 160 cm lång. Den egendomliga runda ringen runt kroppen kan tolkas på flera sätt; en av dem är att det är en mantel (Kjellén & Hyenstrand 1977, s. 71 ff; Broström & Ibrestam, Botark bildsamling). Till höger det största ristade skeppet i Uppland, Brandskogsskeppet. Det är 4,2 meter långt och tillhör period V (900–700 f. Kr.) dvs. något hundratal år efter Hågabögens tillkomst. Figurerna i skeppet har någon slags mantelliknande klädnad med bälte (Boglösa 109:1/1944:2541). Foto E. Kjellén (1975, Enköpings museum; Kjellén & Hyenstrand 1977, s. 61 f). Källa: Botark bildsamling respektive E. Kjelléns samling på www.shfa.se

präglad, livsstil hos den avlidna – som överraskande nog visade sig ha växt upp inom regionen, baserat på strontiumanalysen. En person som inte var helt ung vid dödstillfället, troligen mellan 50–60 år. Ur religiös och social aspekt har den döda individens identitet förstärkts genom de återfunna skeppsdekorer på toalettredekapen. Vi relaterar motiven till hållristnings-skeppen i Enköping, regionens i särklass vanligaste ikonografiska uttryck under bronsåldern och som kan ses ur både en kosmologisk och praktisk synvinkel där resandet var viktigt såväl i döden som i livet. I det senare fallet kunde den begravda kunde ingå i ett nätverk omkring prestigebyggande med sydliga grupper, exempelvis bakom storhögarna Korshøj på Fyn, Lydshøj på Själland och Bahn i Pommern (jfr Thrane d.v. och 2018, 1994). Den begravda i Håga, klädd för strid en delvis guldbelagd praktutrustning, faller också in i det övre skiktet av en social samhällsinstitution som funnits söderut sedan äldre bronsåldern - en krigararistokrati med olika rang och funktioner. Den anses i olika delar av Sydsandinavien ha utgjort en vital del av hierarkiskt organiserade, men oftast ostabila, maktstyren. Och med ledare vars rituella, handelsmässiga och krigförande egenskaper idealiserades i döden – ibland jämförda med kämpar i diktverket

‘Iliaden’, tillskriven Homeros och nedtecknad på 700-talet f. Kr. (Kristiansen & Larsson 2005; Kristiansen 2018, Vandkilde 2018; jfr även Treherne 1995)²¹. I Mälardalen däremot är spåren otydliga av en sådan samhällsinstitution. Förutom enstaka gravar innehållande svärd från äldre bronsålder söder om Mälaren är den senare uppförda Hågabögen ensam i sitt slag. Därutöver finns några, med Håga samtida, vapendepåer i regionen, ett antal hållristningsmotiv och kanske tecken på en ökad personifiering av människoavbildningarna (fig. 29–30; jfr Fredell 2003). Så även om idealet har existerat och uppenbarligen varit betydelsefullt vid särskilda tillfällen är det svårt att i dagsläget se hur stort ett reellt samhällsgenomslag varit. Att det kanske i första hand handlat om en rituell identitet talar det i princip oanvända svärdet i graven för.

Bebyggelsen runt om

Det råder ingen tvekan om att den döda, gravbyggarerna och gruppen runt Hågabögen tillhört en betydelsefull del av samhället på 1000-talet f. Kr. Och vars inflytande har omfattat bland annat långväga kontakter. Vi har sett inkluderingen av människor, djur och boplatmaterial, som en (rituell) länk till det förflutna i äldre bronsålder men också som en symbol för ett lokalt

maktutövande på platsen och en politisk tillgång för de levande som ansvarat för bygget. Vi har också sett den begravdas sociala identitet, dräktutstyrelsen, som en prägling av sydsandinaviska idéer, troligen på ett mytologiskt plan. Men även kunnat konstatera det redan tidigare kända förhållandet att långväga utbyte eller cirkulation av prestigeföremål inte kan likställas med cirkulation av människor. Framför allt har studien visat att noggrannheten i dokumentation och sparade fynd- och provmaterial varit av hög klass från den snart 120 år gamla utgrävningen i Håga. Vid tiden för Almgrens undersökning var emellertid inga boplatser kända i närheten och frågan blir då vilka influenser från högen som går att spåra i den omgivande bebyggelsen och i landskapet i Uppland.

Ett regionalt sammanhang med tidsdjup har tecknats av Per Frölund och Hans Göthberg på annan plats i denna volym. Utifrån en analys av bebyggelsen inom Hågaåns dalgång (Uppsala, Läby, Uppsala-Näs och Vänge socknar) menar de att det funnits en stor aktivitet i Hågaområdet under mellersta bronsålder, inklusive den tid då högen kom till. Utgrävningarna från åren 2020–2021 har gett ett flertal bronsåldersdateringar från det intilliggande boplatområdet (487:1). Hur själva bebyggelsen i området sett ut är dock oklart då utgrävningarna omfattat små ytor. Spåren är fortsatt svårtolkade cirka två hundra år efter det monumentala högbygget, men ett ökande antal dateringar visar på en närvaro i området. Från 800-talet f. Kr. och framåt framträder ett antal mindre boplatser som Frölund och Göthberg menar är av kortvarig karaktär. De bestod av ett eller ett fåtal hus, belägna i indragna, skyddade lägen och med anslutande betesmarker i sluttningar och våtmark ned mot vattnet. Bosättningarna talar för att en kontinuerlig omflyttning skett inom Håga-området och bidrar till uppfattningen om ett extensivt markutnyttjande där boskapskötseln var en avgörande ekonomisk faktor. Det ger en trolig bild av relativt egalitära samarbeten mellan olika, mindre hushållsenheter under århundradena efter uppförandet av Hågabögen.

Som helhet är bebyggelsen svårfångad i hela Uppland under bronsålder – här finns en variation med spår av ensamt liggande hus eller några få hus tillsammans men även större koncentrationer av ett flertal samtida hus. Ett exempel på en större stabil bo-

sättning utanför Håga-området är den tidigare nämnda Apalleboplatsen på Håbolandet ungefär 30 km mot söder. Den existerade under flera hundra år, bland annat samtidigt som när Hågabögen byggdes. Den närmast byliknande bosättningen ger intryck av ett ekonomiskt välstånd och med omgivande resursområden för betesdrift, jakt och fiske (Ullén et al. 1996; jfr Frölund & Göthberg d.v.). Men, som i Hågadalen, är det även här svårt att se en tydlig hierarki i bebyggelsestrukturen som går att koppla till byggandet av ett monument av Hågas dimension. Ur en sådan aspekt blir därför Hågabögen svårplacerad på ett geopolitiskt plan.

Den traditionella tolkningen av högen som grav för en (manlig?) ledare, en ‘hövding’ är lånad från sydsandinavisk forskning där komplexa teoretiska modeller innefattande hierarkiskt toppstyrda samhällen, liksom en ekonomi baserad på prestige-varuutbyte, har utarbetats för bronsåldern (se Kristiansen 2010 och anförda källor). Men både landskap och naturresurser, det vill säga grunden för befolkningens basförsörjning och möjligheter till överskott, har varierat för olika delar av Skandinavien. Som exempel kan nämnas de resultat som under senare år kommit fram för delar av västra Danmark. Där kan en ekologisk kris beläggas under loppet av bronsåldern, orsakad av människans överexploatering av de lätta jordarna och avskogning. Tillsammans med ett befolkningstryck och ständig konkurrens skapade det inom detta område speciella förutsättningar och anpassningar till nya, komplexa (hierarkiska) system som väl passar in i ovan refererade strukturer (Holst et al. 2013; Bech et al. 2018). Exemplet är lösryckt ur sitt danska sammanhang men visar hur nära kopplade människor och samhällen är till naturen oavsett tidsperiod. Vi menar att de olika regionala förutsättningar som finns i naturresurser och hushållsekonomier måste betonas mer i diskussionen om starkt hierarkiska samhällsordningar. Därför är framtida studier av den fysiska organiseringen av landskapet under bronsåldern centralt i Mälardalen, däribland Hågaområdet. De nya utgrävningarna av bosättningen intill högen, där den döda kanske en gång levde, är en lovande utgångspunkt för att i framtiden sätta högen i ett tydligare lokalt bebyggelseperspektiv och i förlängningen inom det specifika politiska ramverk som gällde i delar av eller

i hela Mälardalen (jfr Göthberg & Frölund; Frölund & Göthberg d.v.). Inte minst viktigt är det också att finna arkeologiska spår som kan ge ledtrådar till hur monumentet blev ihågkommit och påverkat området direkt efteråt, det vill säga en Hågas ´nekropolitik´ (jfr Ruin 2019).

Tack

Analyserna av materialet från Håga har varit möjliga att göra tack vare generösa medel från Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur, Berit Wallenbergs stiftelse, Ingrid Nords fond (Svenska Fornminnesföreningen) och Upplands fornminnesförening. För värdefull hjälp och synpunkter tackas Jan Peder Lamm, tidigare forsk.chef Statens historiska museum, prof. Jan Storå, institution för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, 1e kons. Ulrik Skans, 1e ant. Johnny Karlsson och 1e ant. Caroline Ahlström-Arcini, Statens historiska museer. Stort tack riktas även till Vitterhetsakademins bibliotek och Anti-kvariskt-topografiskt arkiv (ATA,) Riksantikvarieämbetet och till Bernadottebiblioteket, Kungliga slottet samt Svenskt Hällforskningsarkiv (SHFA) för tillgång till Oscar Almgrens och Gustaf VI Adolfs arkiv och vidare hjälp med fotografier, litteratur och arkivhandlingar.

Analys

Samtliga ¹⁴C-analyser (om inte annat anges) är utförda av Göran Possnert, Ångströmlaboratoriet i Uppsala. Isotopbestämningen (strontium) utfördes av Jane Evans, Isotope Geosciences Laboratory, British Geological Survey i Nottingham. Osteologiska analyser utförda av Leena Drenzel och Johnny Karlsson, SHM. Statistisk bearbetning av äldre ¹⁴C-prover är gjorda av Ulf Strucke, Antraco vedartsanalys, de nyare av Per Frölund, Upplandsmuseet. Svärdet är mikrofotograferat av Ulrik Skans, SHM.

Noter

- Nivåkurvorna för höjden över havet är inte klarlagda i detalj för området. För diskussion se Hedenström & Risberg (2003), Plikk (2010) och Katrantsiotis (2013). Hågahögens höjd beror på från vilken sida man räknar då terrängen är ojämn. Måtten är ungefärliga efter den rekonstruktion av högen som gjordes i slutet av 1920-talet (ATA Ekholm 4277/28). Den ursprungliga höjden har varit större eftersom träkonstruktionen inuti högen kollapsat och kärnröset sjunkit ihop. Almgren angav diametern till mellan 43 och 49 m och höjden till mellan 6,25 och 9,5 beroende på hur man räknade och från vilket håll (1905:11). Även järnåldersbegravningar i högens topp kan ha påverkat måtten (se Zachrisson d.v.).
- I texten används följande periodindelning för bronsålder: 1800–1500 f Kr (period I), 1500–1300 f Kr (period II), 1300–1100 f Kr (period III), 1100–900 f Kr (period IV), 900–700 f Kr (period V), 700–500 f Kr (period VI). Se Oscar Montelius (1885, 1917). Senare revideringar (Hornstrup et al. 2012) förlägger period III till 1330–1100 f. Kr., period IV till 1100–950 f. Kr., period V till 950/20–800 f. Kr. och period VI till 800–530/20 f. Kr. Skillnader är dock små och inverkar inte på tolkningarna i texten.
- Vid en genomgång år 1966 bland träresterna från högen framkom ytterligare bronsfragment, nu sammanfogade med den ena pincetten (Gräslund ATA dnr 6892/66).
- Rakkniven är idag i mycket fragmentariskt skick och ytskiktet korroderat. Den hade ursprungligen en spiralavslutning men endast små bronsfragment finns kvar av denna, jämfört med avbildningen i Almgrens publikation. (Almgren 1905: fig. 20, jfr även Thrane 1984, s.13).
- Fynden finns idag i Historiska museets Guldrum i Stockholm (SHM 11915). Efter undersökningen, våren 1904, upptäcktes en liten enskalg spännbuckla (SHM 12176) i översta jordlagret i högen. Den behandlas tillsammans med spjutspetsen som hittades i Gyllenborgs schakt (Zachrisson d.v.). För diskussion om glasögonspännet jfr även Oldeberg 1933.
- Även i den stora (mega)högen Lusehøj på Sydbyn var rakkni-varna dubblerade, en med ornamentik och en utan, som i Håga (Thrane 1984, s. 14). Tre dubbelknappar, två rakknivar, två knivblad och en pincett hittades i grav 88N, i Dragbyröset (Jaanuson & Silvén 1962), vidare tre rakknivar i en stensättning i södra Hågadalen (Uppsala 491:1, Göthberg & Rosborg 1993).
- Se figur 16.
- Se figur 16.
- Se figur 16.
- Se figur 16.
- Se figur 16.
- De nyupptäckta obrända benen av människa förvaras i 6384 (30 respektive 50 gram), Historiska museets osteologiska magasin.
- För bestämningar av ålder av vissa djur samt data kring hundar och svin tackar vi prof. Jan Storå, Stockholms universitet och 1e ant. Johnny Karlsson, Statens historiska museum.
- Ett 30-tal ben beskrivna i Almgren (1905) har inte kunnat lokaliseras men i stället har över 100 fyndposter tillkommit som inte fanns med i publikationen. Bland dem är ben som inte kunnat artbestämmas, till exempel revben och skulderbladsfragment.
- Vittrade ben noterades från till exempel schakt II, exempel i 6384, Historiska museets osteologiska magasin.

- För kremerade djurben i bronsåldersgravar se även Gejvall (1961), Jonsson (1972), Vretemark (1993) och Olausson (1995).
- Analysen gjordes på Naturhistoriska riksmuseet, Sektionen för Mineralogi, Laboratoriet för Isotopgeologi. Analysvärdena för alla utom ett prov som ansågs oförenlig med den sökta kontexten (St. 2308, dnr. 2967/67 ATA), är bearbetade statistiskt av Ulf Strucke år 2018.
- Se vidare i Olausson & Göthberg samt Frölund & Göthberg d.v.
- Boplats- och gravkomplexet Broby i Börje, ca 7,5 km fågelvägen NNV om Håga har diskuterats av en rad författare. De centrala delarna består av Broby RAÅ1 och RAÅ19 med ett stengrundshus. Dateringar därifrån ger en spännvidd från bronsålder till åtminstone förromersk järnålder. Platsen har diskuterats av bland annat Schönback (1952, 1959); Jaanusson (1981), Jensen (1986, 1987); Victor (2002) och Ojala (2016).
- Äldre bronsåldersgravar med sydkandinaviskt (och kontinentalt) präglat innehåll fanns i Uppland och kan ha haft ett samband med de obrända ben av människa som fanns i Hågahögen, då de är samtida. I Torslunda i Tierp, några mil norr om Uppsala, har en för regionen mycket rik dräktuppsättning hitats med halskrage, miniatyrdolk, tutulus och sex hängsmycken. I en annan grav, i Ulleråker, fanns en avsatsyxta, spjutspets och en dolk av brons, också det anmärkningsvärt bland de samtida gravarna i området (Ekholm 1921; Drakenberg & Gustawsson 1934, s. 213; Oldeberg 1974, s. 363, 368; Bergerbrandt 2007, s. 121).
- För diktverket Iliaden av Homeros hänvisas till översättningen av Erland Lagerlöf och med inledning av Gerhard Bendz, tryckt i Stockholm 1994.

Referenser

Almgren, Oscar, 1905. *Kung Björns bög och andra fornlämningar vid Håga*. KVHAA. Stockholm. - 1936. När vår kronprins lät utgräva Hågahögen. Thulin, S. (red.). *Hågkomster och livsinytryck av svenska män och kvinnor* 17. Uppsala, 303–317.

Amaya, Bertha, 2008. Djurhållning, jakt och fiske. Hjärtner-Holdar, E., Eriksson, T. & Östling, A. (red.). *Mellan himmel och jord. Ryssgårdet en skimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier. Volym 5, 391–406.

Andersson, Kent, Biwall, Anders, Frölund, Per, Holm, Jenny, Rosborg, Britta., Waks, Göran, Pålsson, Ingmar, Alm, K., Hammar, T., Evanni, Louise & Hedelin, Helena, 1994. *Arkeologi på väg – undersökningar för E18. Tibble – bebyggelse och gravar i norra Trögden*. Riksantikvarieämbetet. Byrån för arkeologiska undersökningar. UV Uppsala rapport 1994:52. Uppsala.

Arcini, Caroline, 2007. Elden utplånar inte allt. Brandgravar och bålplatser vid Svalöv. Artursson, M. (red.) *Vägar till Vaetland*. Riksantikvarieämbetet & Regionmuseet Kristianstad, 169–187.

Arcini, Caroline, Höst, Elisabeth & Svanberg, Fredrik, 2007. Gravar, bålplatser och två bronsåldersfamiljer i Gualöv. Artursson, M. (red.). *Vägar till Vaetland*. Riksantikvarieämbetet & Regionmuseet Kristianstad, 107–168.

Artursson, Magnus, Karlenby, Leif & Larsson, Fredrik (red.), 2011. *Nibble – en bronsåldersmiljö i Uppland*. UV- rapport 2011:111. Riksantikvarieämbetet.

Baudou, Evert, 1960. *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archaeology, 1. Stockholm.

Barrett, John, 1989. Food, gender, and metal: questions of social reproduction. Sörensen, ML. & Thomas, R. (eds.) *The Bronze Age - Iron Age transition in Europe*: Oxford BAR, 304-320.

Bech, Jens Henrik, Valentin Eriksen, Berit & Kristiansen, Kristian, 2018. *Bronze Age Settlement and Land-Use in Thy, Northwest Denmark*, Vol. 1 och 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, Vol. 102.

Bergerbrandt, Sophie, 2007. *Bronze Age identities. Costume, conflict and contact in Northern Europe 1600-1300 BC*. Stockholm Studies in Archaeology 43, Stockholm.

Berggren, Åsa, 2010. *Med kärret som källa. Om begreppen offer och ritual inom arkeologin*. Vägar till Midgård 13, Nordic Academic Press. Lund.

Bloch, Maurice & Parry, Jonathan, 1982. Introduction: death and the regeneration of life. Bloch, M & Parry, J. (eds.). *Death and the regeneration of life*. Cambridge University Press, 1-44.

Bradley, Richard, 2015. Mixed media, mixed messages: religious transmission in Bronze Age Scandinavia. Skoglund, P, Ling, J & Bertilsson, U. (eds.) *Picturing the Bronze Age*. Swedish Rock Art Series: Volume 3. Oxbow, 37-46. - 1998. *The Significance of Monuments*. Routledge, London.

Brück, Joanna, 2006. Death, exchange, and reproduction. *Journal of European Archaeology*, vol. 9, nr. 1, April 2006, 73-101. - 1995. A place for the dead: the role of human remains in Late Bronze Age Britain. *Proceedings of the Prehistoric Society* 61, 245-277.

Calliauw, Nathalja, 2017. Juvenile Burial and Age as a social Category in Funerary Contexts of Pre- and Protopalatial Crete. Murphy, E. & Le Roy, M. (eds). *Children, Death and Burial. Archaeological Discourses*. Oxbow. Oxford, 147-162.

Chapman, John. 2010. ´Deviant´ burials in the Neolithic and Chalcolithic of Central and South-eastern Europe. Rebay-Salisbury, K., Stig-Sørensen, M-L. & Jughes, J. (eds.) *Body parts and bodies ubole. Changing relations and meanings*. Oxbow. Oxford and Oakville, 30–45.

Dietler, Michael & Herbich, Ingrid, 2001. Feasts and labour mobilization: dissecting a fundamental economic practise. Dieter, M. & Hayden, B. (eds.), *Feasts: archaeological and ethnographic perspectives of food, politics, and power*, Washington, 240-264.

Drakenberg, Sven & Gustawsson Karl-Alfred, 1934. Ulleråkers slott. *Studier tillägnade Gunnar Ekholm*. Göteborg, 204–218.

Eggers, Hans Jürgen, 1936. Das Fürstengrab von Bahn, Kr. Greifenhagen und die Germanische Landlahmne in Pommern.

Baltische Studien, Neue folge, Bd 38, 1936, 1–47.

Ekholm, Gunnar, 1921. *Studier i Upplands bebyggelsehistoria. 2, Bronsåldern*. Uppsala universitets årsskrift, 1921. Uppsala.

Ekman, Jan, 1987. Sammanfattning av resultaten från genomgången av Hallundaboplatsens benmaterial (djurdelen). Jaanusson, H. (red.). *Fornlämningarna 13 och 69. Hallunda, Botkyrka socken, Södermanland. Del IV: Naturvetenskapliga rapporter och analyser*. RAÅ Rapport UV 1987:4, 7–18.

- Ericson, Per G, Tyrberg, Tommy, Kjellberg, Anna-Stina, Jonsson, Leif & Ullén, Inga, 1997. The Earliest Record of House Sparrows (*Passer domesticus*) in Northern Europe. *Journal of Archaeological Science* (1997) 24, 183–190.
- Ericson, Per G, Kjellberg, Anna-Stina, Åkermark-Kraft, Agneta, Wigh, Bengt & Ullén, Inga, 2003. Osteologisk analys av djurbensmaterialet. Ullén, I. (red.). *Bronsåldersboplatsen vid Apalle i Uppland. Arkeologi på väg – undersökningar för E18*. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala, rapport 1997:64. Uppsala, 238–317.
- Eriksson, Thomas, 2005. Human Bones in the Bronze Age of Uppland. Dealing with the Dead. Artelius, T. & Svanberg, F. (red.). *Archaeological perspectives on prehistoric Scandinavian burial ritual*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar, skrifter Nr. 65. Stockholm, 237–260.
- 2008. Guld som glimmar. Hjärtner-Holder, E., Eriksson, T. & Östling, A. (red.). *Mellan himmel och jord. Ryssgårdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – Studier, volym 5. Riksantikvarieämbetet. Stockholm, 211–224.
- Fagerlund, Dan & Hamilton, John 1995. *Annelund – en hällkista och bebyggelse från senneolitikum och bronsålder*. Riksantikvarieämbetet, UV-Uppsala. Rapport 1995:13. Uppsala.
- Fagerlund, Dan, 1998. *Skärvstensbögar i Sneden. En långvarig historia – på sidan om*. Arkeologiska undersökningar för järnvägen Mälardalen, delen Grillby-Enköping. RaÅ 328. Snedens allmänning, Litslena sn, Uppland. Riksantikvarieämbetet Uppsala Rapport 1997:48. Uppsala.
- Forsberg, Lena & Hjärthner-Holder, Eva, 1985. Ett "tiethål" med mersmak - vårens seminariegrävning i Håga. *Fjölmir* 1985, häfte 3. Uppsala, 15–28.
- Fredell, Åsa, 2003. *Bildbroar*. GOTAC Serie B, Gothenburg Archaeological Thesis no 25. Göteborgs Universitet.
- Frölund, Per & Larsson, Lars-Inge, 2002. *Skämsta – bosättning och gravar i norra Uppland*. Arkeologisk undersökning. Fornlämning 203 och 342. Skämsta I: II, I: 14, 3:3, 3:5. Tierps socken, Uppland. Med bidrag av Jonsson, L., Arcini, C., Eriksson, T., Engelmark, R. & Gustavsson, S. Riksantikvarieämbetet. UV Uppsala Rapport 1997:67. Uppsala.
- Gejvall, Nils Gustaf, 1961. *Anthropological and Osteological Analysis of the Skeletal Remains and Cremated Bones from Simris 2:3, Simris Parish*. Acta Archaeologica Lundensia. Series 4, No 5.
- Gener, Marc, 2018. Carp's tongue swords and their use: functional, technological, and morphological aspects. Horn, C. & Kristiansen, K. (eds.). *Warfare in Bronze Age Society*. Cambridge University Press, 136–152.
- Göthberg, Hans & Rosborg, Britta, 1993. *Arkeologisk undersökning Södra Gottunda. RAÅ 491 och 493. Bondkyrko socken, Uppsala, Uppland*. RAÅ UV-Uppsala 1993.
- Harding, Anthony, 2007. *Warriors and Weapons in Bronze Age Europe*. Archaeolingua. Series Minor 25. Budapest.
- 2000. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge World Archaeology. Cambridge University Press.
- Harvig, Lise, Frei, Karin Margarita, Price, T. Douglas & Lynnerup, Niels, 2014. Strontium isotope signals in cremated petrous portions as indicator for childhood origin. *PLoS ONE* 9(7): e101603. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0101603>
- Hedenström, Anna & Risberg, Jan, 2003. *Shore displacement in northern Uppland during the last 6500 calendar years*. Department of Physical Geography and Quaternary Geology. Stockholm University Technical Report TR 03-17.
- Helms, Mary, 1998. *Access to Origins: Affinities, Ancestors and Aristocrats*. Austin, Texas.
- Hemmendorff, Ove, 1973. 1971 års röseundersökningar i Botkyrka. *Fornvännen*, 74–97.
- Herbst, Christian Frederik, 1848. Hvidegårdsfundet. *Annaler för Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København, 336–52.
- Hjærtner-Holder, Eva, Eriksson, Thomas & Östling, Anna. 2008 (red.) *Mellan himmel och jord. Ryssgårdet en skimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier. Volym 5. Uppsala.
- Holck, Per, 1987. *Cremated bones: a medical-anthropological study of an archaeological material on cremation burials*. Dissertation, Oslo Universitet.
- Holst, Mads Kähler & Rasmussen, Marianne, 2015. *Skelbøj and the Bronze Age barrows of Southern Scandinavia 2*. Barrow building and barrow assemblies. Nationalmuseum of Denmark & Jysk Arkaeological Society. Højbjerg.
- 2013 (eds). *Skelbøj and the Bronze Age barrows of Southern Scandinavia 1*. The Bronze Age barrow tradition and the excavation of Skelhøj. Nationalmuseet & Jysk Arkaeologisk Selskab. Højbjerg.
- Holst, Mads Kähler, Rasmussen, Marianne, Kristiansen, Kristian & Bech Jens Henrik, 2013. Bronze Age "Herostrats": Ritual, Political, and Domestic Economies in Early Bronze Age Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 79, 265-296. Doi:10.1017/ppr.2013.14
- Hornstrup, Karen Margrethe, Olsen, Jesper, Heinemeier, Jan, Thrane, Henrik & Bennike, Pia, 2012. A new absolute Danish Bronze Age chronology as based on radiocarbon dating of cremated bone samples from burials. *Acta Archaeologica* 83. Copenhagen, 9-53.
- Höfer, Paul, 1906, Der Leubinger Grabhügel. *Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder* 5, 1–59.
- Jaanusson, Hille, 1981. *Hallunda. A Study of Pottery from a Late Bronze Age Settlement in Central Sweden*. Statens historiska museum, Studies no 1, 1981, Stockholm.
- Jaanusson, Hille, Löfstrand, Lena & Vahlne, Gunnel. 1978. *Fornlämning 69, boplats Hallunda, Botkyrka sn, Södermanland, Arkeologisk undersökning 1969–71*. Riksantikvarieämbetet.
- 1975. *Arkeologisk undersökning 1969–71: Hallunda, Botkyrka sn, Södermanland, fornlämning 13, del I-II*. Riksantikvarieämbetet.
- Jaanusson, Hille & Silvé, Ulla, 1962. Utgrävningen av Dragbyröset 88. *TOR VIII*. Uppsala, 4–45.
- Jensen, Ronnie, 1986. Skärvstenshögar och bosättningsmönster i Mälardalen under bronsåldern. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, vol 11, 17–34.
- 1987. Bronze Age Settlement Patterns – a Chorological Approach. Burenhult, G., Carlsson, A., Hyenstrand, Å. & Sjøvold, T. (eds.). *Theoretical Approaches to Artefacts, Settlement, and Society. Studies in honour of M. P. Malmer*. Part II. BAR International Series 366 (II). Oxford.
- Johnsen, Barbro & Welinder, Stig, 1993. Hågahögen. I *Kärnbuset i riksäpplet*. Uppland 1993. Upplands fornminnesförening och hembygdsförbunds årsbok, 209–245.
- Jonsson, Rolf, 1972. Osteologisk analys. I Lundborg, L, 1972. *Undersökningar av bronsåldersbögar och bronsåldersgravar i södra Halland. Höks, Tönnersjö och Halmstads bårader under åren 1854–1970*. Hallands museum 2. HalH Halmstad, 131–142.
- Jonsson, Leif, 1997. Animalosteologi. Frölund, P. & Larsson, L-I. (red.). *Skämsta, bosättning och gravar i norra Uppland*. Arkeologisk undersökning Skämsta, Tierp sn, Uppland. UV Rapport 1997:67, Uppsala, 143–174.
- Kaliff, A. & Østigård, Terje, 2004. Cultivating Corpses. A Comparative Approach to Disembodied Mortuary Remains. *Current Swedish Archaeology*. Vol 12, 83–104.
- 2018. *Bronze Age Håga and Viking King Björn*. Occasional Papers in Archaeology 66. Uppsala Universitet.
- Kaul, Flemming, 2004. *Bronzealderens religion. Studier av den nordiske bronzealderens ikonografi*. Det Konglige Nordiske Oldskriftselskab. København.
- 1998. *Ships on bronzes. A study in Bronze Age religion and iconography*. Nationalmuseum, (a) vol 3:1, (b) 3:2. København.
- Katrantsiotis, Christos, 2013. Paleoenvironmental and Shore Displacement since 3200 BC in the Central part of the Långhundraleden Trail, SE Uppland. *Master's thesis. Department of Physical Geography and Quaternary Geology, 45, NKA70 2013, Stockholm University*, 70 pp.
- Kjellén, Einar & Hyenstrand, Åke, 1977. *Hällristningar och bronsålderssambälle i sydvästra Uppland*. Upplands fornminnesförenings tidskrift. Uppsala.
- Kristiansen, Kristian, 2018. Warfare and the political economy. Europe 1500–1100 BC. Horn, C. & Kristiansen, K. (eds.). *Warfare in Bronze Age Society*. Cambridge University Press, Cambridge, 23–46.
- 2010. Decentralized Complexity: The Case of Bronze Age Northern Europe. Price, T.D. & Feinman, G.M. (eds.). *Pathways to Power. Fundamental Issues in Archaeology*. Springer Science and Business Media.
- 2002. The tale of the Sword – Swords and Swordfighters in Bronze Age Europe. *Oxford Journal of Archaeology* 21(4). Oxford, 319–332.
- Kristiansen, Kristian & Larsson, Thomas B., 2005. *The Rise of Bronze Age Society. Travels, transmission, and Transformations*. Cambridge University Press, 2005.
- Lamm, Jan Peder, 1989. Hågafyndet tyvärr aktuellt igen. *Fornvännen* 84, 201–206.
- Larsson, Thomas B., 1986. *The Bronze Age Metalwork in Southern Sweden*. Aspects of Social and Spatial Organization 1800-500 B.C. University of Umeå. Department of Archaeology.
- Ling, Johan, Hjærthner-Holder, Eva, Grandin, Lena, Stos-Gale, Zofia, Kristiansen, Kristian, Melheim, Anne Lene, Artioli, Gilberto, Angelini, Ivana, Krause, Rüdiger & Canovaro, Caterina, 2019. Moving metals IV: Swords, metal sources and trade networks in Bronze Age Europe. *Journal of Archaeological Science*, Reports 26 (2019) 101837.
- Ling, Johan, Earle, Timothy & Kristiansen, Kristian, 2018. Maritime Mode of Production: Raiding and Trading in in Seafaring Chiefdoms. *Current Anthropology*, vol. 59, no. 5, Oct. 2018, 488-524.
- Ling, Johan and Rowlands, Michael, 2015. The "Stranger King" (bull) and rock art. Skoglund, P, Ling, J. & Bertilsson, U., (eds.) *Picturing the Bronze Age*. Oxbow, Oxford, 89-104.
- Ling, Johan, 2013. *Rock Art and Seascapes in Uppland*. Swedish Rock Art Series: Volume 1. Oxford and Oakville.
- Lundborg, Lennart, 2007. *Undersökningar av bronsåldersbögar och bronsåldersgravar i södra Halland under åren 1971–2001, del 2*. Kulturmiljö Halland, Halmstad.
- 1972. *Undersökningar av bronsåldersbögar och bronsåldersgravar i södra Halland. Höks, Tönnersjö och Halmstads bårader under åren 1854–1970*. Hallands museum 2. HalH Halmstad.
- Lindeblad, Karin & Nielsen, Ann-Lili, 1997. *Kungens gods. Borg - om utgrävningarna vid Borgs säteri*. RAÅ 276, Borgs sn, Norrköpings kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet UV Öst. Rapport 1997:12.
- Lucas, Robin, 2019, *Häggeby – ett utsnitt av uppländsk bronsålder*. Arkeologisk undersökning. RAÅ Skuttunge 341 (L1939:5801) Häggeby 1:3 Uppsala kommun. Upplandsmuseet 2019:17.
- Lucas, Robin & Lucas, Malin, 2013. *Kring Vaksala prästgårds bage - från bronsåldersliv till vendeltidsdöd i Vaksalas centralbygd*. Upplandsmuseets rapporter 2013:31.
- May, Jens & Hauptmann, Thomas, 2012. Das "Königsgrab" von Seddin und sein engeres Umfeld im Spiegel neuer Feldforschungen. Bérenger, D., Bourgeois, J., Talon, M. & Wirth, S. (Hrsg) *Gräberlandschaften der Bronzezeit*. Internationales Kolloquium zur Bronzezeit, Herne, 15–18 oktober 2008; Paysages funéraires de l'âge du Bronze, Herne, 15–18 octobre 2008. Bodenaltertümer Westfalens 51. Darmstadt, 77–104.
- Montelius, Oscar, 1917 (nytryck 1987). *Minnen från vår forntid I*. Stenåldern och bronsåldern. Stockholm
- 1885. *Om tidsbestämning inom bronsåldern med särskild hänsyn till Skandinavien*. KVHAA 30, ny följd 10. Stockholm.
- Mödlinger, Marianne, 2011. *Herstellung und Verwendung bronzezeitlicher Schwerter Mitteleuropas. Eine vertiefende Studie zur mittelbronze- und urnenfelderzeitlichen Bewaffnung und Sozialstruktur*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie aus dem Institut für Vor- und Frühbeschichte der Universität Wien, Band 193. Bonn.
- Nerman, Birger, 1936. En bronsåldersbygd med storhögar i Östergötland. *Fornvännen* 31, 65–81.
- Ohlsson, Agneta, 2011, Osteologi. I Artursson, M., Karlenby, L. & Larsson, F. (red.). *Nibble – en bronsåldersmiljö i Uppland*. Riksantikvarieämbetet, UV Rapport 2011:111, 501–509.
- Ojala, Karin, 2016. *I bronsålderns gränsland. Uppland och frågan om östliga kontakter*. Occasional Papers in Archaeology 61. Uppsala universitet.
- Olausson, Michael, 1995. *Det inneslutna rummet - om kultiska bägnader, fornborgar och befästa gårdar från 1300 f Kr till Kristi födelse*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr. 9. Stockholm.
- Oldeberg, Andreas, 1974. *Die ältere Metallzeit in Schweden I*. KV-HAA. Stockholm.
- 1933. *Det nordiska bronsåldersspännets historia: med särskild hänsyn till dess gjutekniska utformning i Sverige*. KVHAA 38:3, 1933. Stockholm.
- Palincas, Nona, 2014. Body and social Order in Middle Bronze Age Transylvania (Central Romania, c. 1900-1450 BC). *European Journal of Archaeology* 17 (2), 301–328.

Petré, Bo, 2011. *Arkeologiska undersökningar på RAÄ 28, Söderby, Lovö socken, Uppland. Gravfält från vieldtid och vikingatid samt några gravar och boplatzrester från bronsålder*. Lovö Archaeological Reports and Studies Nr 10, 2011. Dep. of Archaeology and Classical Studies Stockholm University.

Pliik, Anna, 2010. Shore Displacement in Fjärdhundraland, SW Uppland, and the Northern Coastal Area of Lake Mälaren since c. 1000 BC. *Master's thesis. 60 HECs, NKA 18. Department of Physical Geography and Quarternary Geology, Stockholm University*, 70 pp.

Price, T. Douglas, Arcini, Caroline, Gustin, Ingrid, Drenzel, Leena & Kalmring, Sven, 2018. Isotopes and Prehistoric Human Burials at Viking Age Birka and the Mälars Region, east central Sweden. *Journal of Anthropological Archaeology*, vol 49, 19-38.

Rebay-Salisbury, Katharina, 2012. Inhumation and cremation: how burial practices are linked to beliefs. Sørensen, M-L & Rebay-Salisbury, K. (eds.). *Embodied knowledge. Perspectives on belief and technology*. Oxbow. Oxford, 15–36.

Ruin, Hans, 2019. *Being with the dead. Burial, Ancestral Politics, and the Roots of Historical Consciousness*. Stanford University Press.

Röst, Anna, 2016. *Fragmenterade platser, ting och människor. Stenkonstruktioner och depositionsplatser på två gravfältlokaler i Södermanland ca 1000–300 f.Kr.* Stockholm Studies in Archaeology 71. Stockholm.

Scheibner, Alisa, 2013. *Der Hund in der mitteleuropäischen Eisenzeit; wirtschaftliche, rituelle und soziale Aspekte*. Berliner Archäologische Forschungen. Berlin.

Schönbäck, Bengt, 1952. Bronsåldershus i Uppland. *TOR*, vol II, 23–45.
- 1959. Bronsåldersbygd i Mälardalen. *TOR*, vol V, 52–107.

Sellstedt, Hans, Engstrand, Lars & Gejvall, Nils-Gustaf, 1967. Benvävnad som analysmaterial vid kol-14 dateringar. *Fornvännen*, 145–155.

Snoeck, Christophe, Lee-Thorp, Julia, Schulting, Rick J., de Jong, J., Debouge, W. & Matielli, Nadine. 2015. Calcined bone provides a reliable substrate for strontium ratios as shown by an enrichment experiment. *Rapid Commun. Mass Spectrom.* 2015, 29, 107–114 (wileyonlinelibrary.com) DOI:10.1002/rcm.7078

Svanberg, Fredrik, 2007. Aristokratiska husgravar under bronsåldern. Hierarki ända in i döden. Artursson, M. (red.). *Vägar till Vaetland*. Regionmuseet Kristianstad och Riksantikvarieämbetet. Stockholm, 187–222.

Stig-Sørensen, Marie-Louise, 2013. Identity, Gender, and dress in the European Bronze Age. Fokkens, H. & Harding, A. (eds.). *The Oxford handbook of the European Bronze Age*. Oxford University Press.
- 2010. Bronze Age bodiness – maps and coordinates. Rebay-Salisbury, K., Stig-Sørensen M-L. & Hughes, J. (eds.) *Body parts and bodies whole. Changing relations and meanings*. Oxbow. Oxford and Oakville, 54-63.

Stiner, Mary C, Kuhn, Steven, Weiner, Stephen & Bar-Yosef, Ofer, 1995. Differential burning, Recrystallization, and Fragmentation of Archaeological Bone. *Journal of Archaeological Science* 1995, 22.

Storå, Jan, Ullén, Inga & Drenzel, Leena, 2020. Splitting bodies - A close-up study of a South Swedish bog deposition from the Pre-Roman Iron Age. *Journal of Archaeological Science: Reports*, Vol 34, Part A, December 2020.

Tegnestam, Åsa., 1973. Ivars kulle - en bronsåldershöj uppförd på en naturbildning. *Årsboken Halland* 1973.

Thrane, Henrik, 2018. Lusehøj at Voldtofte, Southwest Funen in its chorological setting - the best parallell for Seddin? Hansen, S. & Schopper, F. (Hrsg.). *Der Grabbügel von Seddin in nord-deutschen und südkandinavischen Kontext*. Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum Wünsdorf 2018. Wünsdorf, 91–104.
- 1994. Centres of Wealth in Northern Europe. Kristiansen, K. & Jensen, J. (eds.). *Europe in the First Millenium B.C.* Sheffield Archaeological Monographs 6, 95-110. Sheffield.
- 1984. *Lusebøj ved Voldtofte - en sydvestfynsk storbøj fra yngre bronzealder*. Fynske studier XIII. Odense bys museer. Odense.
- 1975. *Europeiske forbindelser. Bidrag till studiet av fremmede forbindelser i Danmarks yngre bronzealder (periode IV-V)*. Nationalmuseet, København.

Treherne, Paul, 1995. The warrior's beauty: The masculine body and self-identity in Bronze-Age Europe. *Journal of European Archaeology* 3/1, 1995: 105–144.

Ullén, Inga & Drenzel, Leena, 2018. Återbesök i Hågahögen - nya analysresultat. *Fornvännen* 113 (2018). KVHAA, Stockholm, 121–137.

Ullén, Inga, Broström Sven-Gunnar, Irestam, Kenneth, Åstrand, Johan, Björkhed, Åsa Larsson, Carina, Göthberg, Hans, Holm, Jenny, Pålsson, Ingmar & Evanni, Louise, 1996. *Bronsålder på Håbolandet*. Ullén, I. (red.). Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. UV Uppsala Rapport 1996:12.

Ullén, Inga, (red.), 2003. Med bidrag av Ericson, Per G, Eriksson, Thomas, Kjellberg, Anna-Stina, Lindholm, Per, Wigh, Bengt & Åkermark Kraft, Agneta. *Arkeologi på väg - undersökningar för E18. Bronsåldersboplatzen vid Apalle i Uppland*. UV Uppsala Rapport 1997:64. Riksantikvarieämbetet.

Ullén, Inga, 1996. Horse and dog in the Swedish Bronze Age. *Archaeologisches Korrespondenzblatt* 26, heft 2. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, forschungsinstitut für vor- und frühgeschichte. Mainz, 145–166.
- 1995. Bronsåldersbrunnen i Apalle. I: Ullén, I. (red.) *Om brunnar*. Diskussion kring brunnar på Håbolandet. Arkeologiska skrifter nr 12, Riksantikvarieämbetet, avdelningen för arkeologiska undersökningar.
- 1994. The power of case studies. Interpretation of a late-bronze-age settlement in central Sweden. *Journal of European Archaeology* (1994) 2.2, 249–262.
- 1999. Två lerminiatyrer från bronsåldern. Andersson, K., Lagerlöf, A. & Åkerlund, A. (red.). *Forskaren i fält – en vänbok till Kristina Lamm*. Riksantikvarieämbetet, avdelningen för arkeologiska undersökningar, skrifter nr. 27, 63–67.

Vandkilde, Helle, 2018. Body Aesthetics, Fraternity and Warfare in the long European Bronze Age – postscriptum. Horn, C. & Kristiansen, K. (eds.). *Warfare in Bronze Age Society*. Cambridge University Press, Cambridge, 229–243.

Weiler, Eva, 1995. *Innovationsmiljöer i bronsålderns sambälle och idévärld*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 5. Umeå Universitet 1994.

Victor, Helena, 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kultbus*. Aun 30. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Uppsala.

Wigh, Bengt, 2008. Benens vittnesbörd. Hjærtner-Holdar, E., Eriksson, T. & Östling, A. (red.). *Mellan himmel och jord. Ryssgårdet en skimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Arkeologi E4 Uppland – studier. Volym 5, 371–390.

Vretemark, Maria, 2013. Late Bronze Age hunting in Middle Sweden – Evidence from 'King Björn's mound' in Håga and the surrounding settlements. Grimm, O. & Schmölke, U. (eds.). *Hunting in Northern Europe until 1500 AD*. Neumünster, 207-214.
- 1993. Osteologisk analys I Äijä, K., 1986. *Åbygravfältet*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum. Rapport UV 1987:11, 147–154.

Zachrisson, Inger, Ohlsson, Ralf & Martner, Finn. 1989. Hågaspannet – tillverkning nu och för 3000 år sedan. *Fornvännen* 84, 207–215.

Åkermark, Agneta, 2007. Osteologisk analys hög RAÄ 5, Klyftehög. I Lundborg, L., *Undersökningar av bronsåldershögar och bronsåldersgravar i södra Halland under åren 1971–2001*, del 2. Kulturmiljö Halland. Halmstad, 47–154.

Otryckta källor

Bennett Agneta, 1978. Rapport. Efterundersökning av skadat boplatzområde vid Håga by, Bondkyrko sn, Uppland 1978. Riksantikvarieämbetet. *Otryckt rapport, ATA*.

Damell, David, 1977. Rapport. Fosfatkartering. Område invid Kung Björns hög, fornlämning nr 356. Håga, Bondkyrko sn, Uppland. Riksantikvarieämbetet. *Otryckt handling ATA*.

Drenzel, Leena, Karlsson, Johnny, 2018. Osteologisk bedömning av brända och obrända ben från Håga SHM 11915. *Ärende dnr SHMM2017-48*.

Evans, Jane, 2017. Sr isotope composition of cremated bone from Sweden, *NIGL report October 2017*.

HKH Gustaf VI Adolf, 1902. Teckningar den 18 november. Bernadotteska arkivet, *BRA, GVIA*, vol 157.

Klockoff, Margareta, 1994. Konserveringsrapport Up, Bondkyrko sn, Håga, Inv nr 11915. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Institutionen för konservering. RIK. *Proj.nr.1604 3019-01, 1994*

Nyegaard, Georg, 1996. *Faunalevn fra bronzealder*. En zooarkeologisk undersøgelse av sydkandinaviska bopladsfund. University of Copenhagen, unpubl PhD-thesis.
- 1983. *Dyreknogler fra yngre bronzealders bopladser i Sydkandinavien*. Et studie over faunaekonomi, samt bearbejdede genstande af ben og tak, med udgangspunkt i to nye undersøgte fund. Konferensspeciale i forhistorisk arkeologi, Köpenhamn (opubl.).

SGU [Kartor och beskrivningar \(sgu.se\)](https://www.sgu.se/kartor-och-beskrivningar)

Oscar och prinsen

INGA ULLÉN

Vid arbetet med Hågahögen åren 1902–1903 deltog experter, officerare och studenter i skilda moment. De grävande arbetskarlarna var desamma hela tiden, under ledning av den skicklige grundläggaren Eklund. Undersökningen hade anordnats i samband med en kurs i arkeologi vid Uppsala universitet. Läraren och utgrävningsledaren Oscar Almgren var då 32 år men hade redan hunnit skaffa sig en position som museiman, fältarkeolog, undervisare och författare (fig. 1). Skriften 'Sveriges fasta fornlämningar från hednati-den' kom ut i utökad version året före utgrävningen av Håga och är den första översikten av fornminnen ute i fält. Den utkom därefter i flera upplagor och i en digital utgåva så sent som år 2016. Skriften visar Almgrens ingående kännedom om arkeologiska lämningar (1901, 1904). Här beskrevs till exempel förekomsten av sekundärgravar i de sydsvenska bronsåldershögar, liksom traditionen att använda hållkistor från slutet av stenålder för begravningar även under senare perioder. Likaså uppmärksammades olika konstruktionsdetaljer som kunde finnas i både högar och rösen. Det var kunskap som Almgren kom att ha nytta av i utgrävningen av Hågahögen. Efter omfattande forskning om bland annat Gotlands äldre järnålder återvände han drygt 20 år senare till bronsåldern och gav ut ett verk om hållristningar och kultbruk (1927; Nerman 1945). En av Almgrens elever i den arkeologiska kursen år 1902 var den blivande kungen Gustaf VI Adolf som då var 19 år. Kursen kombinerade teori och praktik där exkursioner och uppmätningar av fornlämningar ingick. På prinsens förslag anställdes några försöksgrävningar i 'Hågakyrkan' år 1902 (Olausson & Göthberg d.v.). Initiativet till utgrävningen av högen samma år kom även det från prinsen. Gustaf Adolfs intresse för arkeologi hade börjat tidigt i barndomen med insamling och katalogi-

sering av stenar och snäckor. De byttes senare ut mot att "rengöra, limma ihop och afteckna urnor mm från gravhögar i Tullgarn (slott)" (brev Posse 22/2, 1899). Senare i livet kom Gustaf Adolf att beskriva studierna för Oscar Almgren och utgrävningen i Håga som en vändpunkt i sin syn på arkeologin. Han hade nu fått "glimtar av insikt i vetenskapen och dess metoder" som den amatör han ansåg sig vara (HKH 1955).

I Almgrens publikation om Håga (1905) ingick två medarbetare, vars bearbetningar av brända och obrända ben från högen var viktiga insatser inom osteologin. Det var Edvard Clason och Ludvig Hedell. Clason var en framgångsrik läkare och anatomiprofessor och analyserade Hågas ben av människa. Djurbenen föll på zoologen och botanikern Hedells lott. Fortfarande finns deras handskrivna bestämningar i minimal text kvar i fyndpåsarna och vittnar om noggrannheten i de över 100 år gamla analyserna. Både Clason och Hedell var vid tillfället erfarna specialister, Clason drygt 70 år och Hedell omkring 60 år. Till Clasons arkeologiska uppdrag räknas de första osteologiska analyserna av skelettmaterialet från slaget vid ringmuren i Visby år 1361, publicerad året efter hans bortgång, 1912. Clason tillhörde en välbärgad släkt och hans hem, den 'Clasonska gården', finns fortfarande kvar i Uppsala (Hammar 1929). Ludvig Hedell däremot levde hela sitt liv i mycket små omständigheter, något som påverkade att hans akademiska bana i Uppsala avbröts. Emellertid anlätades han flitigt av Kungliga Vitterhetsakademien för osteologiska analyser. En fin personskildring är gjord av Selma Colliander år 1914, då hon besökte honom boendes på vinden till en förfallen, övergiven gård i Alvastra. Han var med stor entusiasm i färd med att analysera det omfattande osteologiska djurbensmaterialet från pålbyggnaden i Dags mosse. Hans enda dagliga kost bestod av äpplen, päron och

Figur 1. Från vänster: Oscar Almgren (sv. Porträttsamling, Uppsala universitetsbibliotek, ca. 1890–1900), arvprinsen Gustaf Adolf (foto Atelier Florman, Stockholm 1902). Ludvig Hedell (ATA bildarkiv), Edward Clason och Rutger Sernander (foto H. Osti, Uppsala universitetsbibliotek).

rödbetor tillsammans med kaffe. Det säger något om de torftiga villkor han levde under (Colliander 1926, s.102ff).

Andra medverkande i undersökningen var bland annat artillerilöjtnanten Göran K:son Posse. Han var den som tidigt väckte arvprinsens arkeologiska intresse och bidrog i Håga med uppmätningar i högen. Han kom själv att särskilt intressera sig för fornborgarnas försvarssystem och topografiska förhållanden (Sundquist 1951, s. 51 ff, jfr Bornfalk Back d.v.). Den framstående biologen Rutger Sernander deltog i utgrävningen och tillträdde några år senare en professur i växtbiologi i Uppsala. Bland många andra meriter var han också en av Svenska Naturskyddsföreningens grundare (Lindqvist 1945). Hans kunskaper om naturgeografi och jordlager gjorde det möjligt att tolka Hågahögens stratigrafiska uppbyggnad. Även den vittbereste botanikern Gustaf Lagerheim som tillsammans med Sernander låg bakom pollenmetoden deltog med analyser och mikroskoperingar. Andra, som geologen och paleontologen Carl Wiman, kom att delta i expeditionen till Spetsbergen år 1908 och organiserade senare uppbyggnaden av paleontologiska museet, idag del av Evolutionsmuseet i Uppsala. Bland studenterna utmärkte sig den geologiskt skolade arkeologen Otto Frödin som ritare, han ägnade sig senare åt stenåldersboplatsen Dags mosse i Alvastra (se Grönwall 1921; Franzén 1977–79; Arbman 1964–66). Man kan konstatera att nästan alla som på olika sätt medverkade i undersökningen av Hågahögen hade en naturvetenskaplig inriktning.

Om de som anställdes som arbetskarlar är kunskapen sämre (fig. 2–3). Grundläggaren Eklund från Norby var arbetsbas och tackades särskilt av Almgren för sin klokhet och omtanke (1905, s. 2). Vi kan indirekt följa honom och hans mannar i utgrävningen nedåt genom att de obrända ben som togs upp datummärktes. Det framgår att utgrävningen i stort sett pågick parallellt i alla schakt samtidigt. På startdagen måndagen den 27 oktober (1902) togs de första spadtagen i landshövdingen Jacob Gyllenborgs grop, grävd i slutet av 1600-talet (schakt VI och VIII). Där låg skenbenet av ett nötkreatur ungefär en meter ned, liksom en järnpilspets med holk som visade sig vara av mycket yngre datum än själva högen. Ytterligare en halv meter ned kom en bit av en kritpipa. Dagarna därpå, 28–30 oktober, arbetade grävstyrkan i de övre lagren i östra halvan av högen, bland annat med ett tungt, styvt lerlager. Samtidigt arbetades det i nordvästra sektionen och den 30 hade några mannar redan nått ned till det underliggande röset i schakt II. Efter ett uppehåll för Allhelgonadagen grävde styrkan ned i de djupare jordlagren, nu i sydvästra delen av högen, mellan den 4–7 november. Den 12–14 november fortsatte man nedåt i hela utgrävningsområdet och det nederta jord- och torvlagret togs nu bort över den del av röset där gravläggningen senare hittades (schakt IV i högens nordöstra del). Här blev arbetet tydligen stört av yttre omständigheter - fynden från de olika områdena (schakten) blev hopblandade vilket framgår av anteckningarna på påsarna (se även Almgren 1905, s. 32 ff) Det var olyckligt eftersom de kom från såväl Gyllenborgs gamla nedgrävning som från det vikti-

Figur 2. "Ett arbetslag tingades med den förträfflige grundläggare Eklund från Norby som bas, och måndagsmorgonen den 27 oktober (1902) togos de första spadtagen" (Almgren 1905, fig. 4, 1936 s. 306).

ga schaktet IV med gravläggningen. Samtidigt som arbetet pågick här samlades ben in den 13 november från det s.k. ingångschaktet (schakt IX) vilket användes som transportväg ut och in för jordmassor. Nere i röset byttes spadarna ut mot spett, dragkärror och lyftkran. Stenarna hissades upp på en tippningsbana för att lastas av utanför högen (se Almgren 1936). Den sista angivna dagen för insamling av ben var den 18 november, då i rösets nedre del runt själva gravsättningen. Det var samma dag som de första föremålen

hittades, fyndet av glasögonspännet och svärdet. Två dagar senare avbröts utgrävningen för säsongen då vädret försämrades och frosten tilltog nere i schaktet. Första anteckningen år 1903 är den 29 april, två dagar efter att undersökningen återupptogs. Då plockades ben från en av profilväggarna, i samband med rivningen av den. Dagen därpå samlades ben in från röset vid ekkistan (gravsättningen) och den 2 maj under kistan. Samma dag tillvaratogs också ben från den uppkastade jorden i norra delen av högen. Därefter

Figur 3. Bilder från utgrävningen år 1903. Vänster: Högen delvis utgrävd med östra, inre delen frilagd. Sektionsritning pågår av den kvarvarande änden av ena profilen, i schakt V (Almgren 1905, fig. 13). Höger: Stenplockning och tömning av kärnrösets undre del. Riksantikvarieämbetet, ATA.

finns inga anteckningar på påsarna och den 15 maj avslutades utgrävningen. Den sista tidens frånvaro av noteringar berodde troligen på att antalet ben minskade mot botten där i stället många av guld- och bronsföremålen hittades. Det starka vattenflödet hade också förvandlat bottenområdet till en besvärlig lervälling, där vattensällning var enda möjligheten till att hitta fynd (fig. 3). Efter utgrävningen i maj kom grundläggare Eklund att även leda arbetet med igenfyllnad av schakten och återställning av högen.

Referenser

- Almgren, Oscar, 1901 och 1904. *Sveriges fasta fornlämningar från bednatiden*. Sommarkurserna i Uppsala 1901. Grundlinjer till Föreläsningar, Uppsala.
 - 1905. *Kung Björns bög och andra fornlämningar vid Håga*. KVHAA. Stockholm.
 - 1927. *Hällristningar och kultbruk*. KVHAA. Stockholm
 - 1936. När vår kronprins lät utgräva Hågahögen. Hågkomster och livsintryck; 17, 1936, 303-317.
- Arbman, Holger, 1964-66. Otto V A Frödin, urn:sbl:14549, *Svenskt biografiskt lexikon*. Band 16, 611.
- Colliander, Selma, 1926. Min bekantskap med Ludvig Edvard Hedell – vetenskapsmannen och enslingen. *Hågkomster och livsintryck* 7, 1926, 102-110.
- Franzén, Olle, 1977-79, N Gustaf Lagerheim, urn:sbl:10901, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 22, 124.

- Grönwall, K.A (K A G), 1921. Carl Johan Josef Ernst Wiman. *Nordisk familjebok* 32, 599-600.
- Hammar, J. August, 1929. Edward C H Clason, urn:sbl:14866, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 8, 577.
- Lindqvist, Sune, 1945. Rutger Sernander in memoriam. *Upplands museets årskrift*, 1945.
- Nerman, Birger, 1945. In Memoriam. Oscar Almgren. *Fornvännen* 1945(40), Stockholm, 359-361.
- Sundquist, Nils, 1951. In Memoriam. Göran Posse. *Upplands fornminnesförenings årsbok*, 51-57.

Otryckta källor

- Posse, Göran K:son, 1899. Brev till kronprinsessan Victoria. Bernadotteska arkivet, BRA, GVIA vol 157.
- KHK Gustaf VI Adolf. Föredrag vid promovering till hedersdoktor i Oxford 19 maj 1955. Bernadotte ska arkivet, BRA, GVIA vol 157.

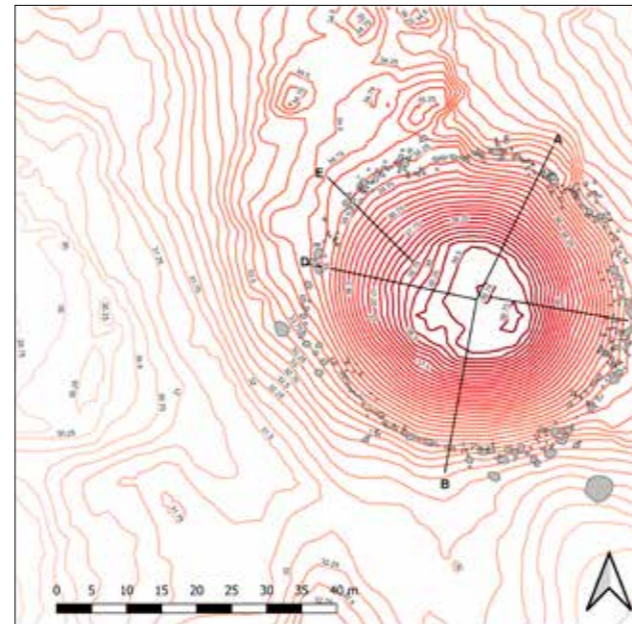
Hövdingar i Håga

THOMAS ERIKSSON

Almgrens undersökning av Hågahögen kom för alltid att förändra vår bild av bronsåldern i Mälardalen. Men undersökningsmetodiken gjorde att den inte bara besvarar frågor utan även ger upphov till nya. Almgren och arvprinsen Gustaf Adolf förväntade sig en kungshög från järnålder, med en centralt anlagd begravning för en, enda person. Personen skulle helst vara den kung Björn at haugi som mötte Ansgar på 830-talet e Kr och högen skulle vara av samma typ som Östhögen och Västhögen som delundersöktes i Gamla Uppsala under 1800-talet (Lindqvist 1936). Förväntningarna och kanske även de ekonomiska realiteterna gjorde att man valde att undersöka högen genom ett trattformat hål i dess mitt. Startdatumet för undersökningens början var inte den bästa och man fick lov att avbryta undersökningen för vintern. Under våren försvarade förhållandena möjligheterna att göra en fullödig undersökning (Almgren 1905, s. 25). Detta innebär att våra möjligheter att vidimera eller falsifiera Almgrens tolkningar är begränsade, allra helst som endast några procent av högen har undersökts. Redan på 1930-talet framfördes kritik mot att undersöka gravar genom att gräva hål i gravarnas mitt. Det var erfarenheterna från totalundersökningen av den stora stensättningen från bronsåldern, Ulleråkers slott, Simtuna socken i sydvästra Uppland som visade på problematiken med att tolka resultat från delundersökningar av gravar (Drakenberg och Gustawsson 1934, s. 210, not 1).

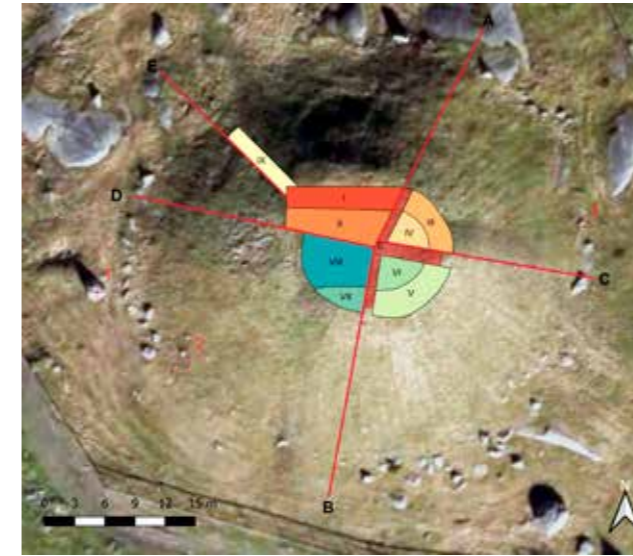
Grävningssmetodik

Med hjälp av rektifieringar av fältritningar och stratigrafi kan Hågahögens uppbyggnad studeras med moderna hjälpmedel (fig. 2–7). Det är alltid vanskligt att gå in i andras dokumentation och göra omtolk-

Figur 1. Projicering av profiler och kantkedja på höjdnivåkarta med 0,25 m ekvidistans. Grundkartor från Almgren 1905 och Lantmäteriet (lidardata). Högens nutida utformning är starkt påverkad av undersökningarna på 1690-talet och 1902–3 samt senare restaureringar. Bland annat finns inte längre den centrala insjunkningen av högen. Högen är idag mellan 43 och 49 meter i diameter och mellan 6,25 och 8,75 meter hög, beroende på från vilken sida man räknar då terrängen är ojämn. Kartbearbetning T. Eriksson.

ningar, samtidigt måste gamla sanningar omprövas för att se om de verkligen håller idag. Dokumentationen från undersökningarna 1902–3 håller hög standard men man hade inte möjlighet att till exempel fotodokumentera i den utsträckning som vi har idag. Fältritningarna från högen skiljer sig i mindre detaljer från de renritade i publikationen från 1905 och innehåller i vissa fall mer information. De har en mer skissartad karaktär än renritningarna och har små kommentarer

Figur 2. Projicering av Almgrens schakt I-IX och profiler på flygfoto. Grundkartor från Almgren 1905 och Lantmäteriet. Högens omgivande kantkedja framgår tydligt på bilden. Kartbearbetning T. Eriksson.

och angivelser. Planritningarna är välgjorda och har varit lätta att rektifiera till dagens koordinatsystem SWEREF99. Nivåerna på profilerna har däremot varit svårare att rektifiera. Utifrån de moderna isobaslinjerna över höjder i området förefaller Almgrens 0-plan inte ha varit helt horisontell. Om detta beror på svårigheter med att flytta de fiktiva nivåpunkterna eller om det beror på beräkningsmodellen för isobaslinjerna går inte att avgöra.

Almgrens utgrävning gjordes längs en korsprofil med en öst-västlig sektion (C-D) och en nord-sydlig (A-B; fig. 1 & 2). Undersökningen gjordes i form av ett trattformat schakt i högens mitt som delades in i åtta delschakt (I-VIII) samt en kompletterande tranché/schakt i högens nordöstra kanten (schakt IX; fig. 2 & 7). Schaktet fick av tekniska skäl formen av en uppochned-vänd kon eller snarare en tratt (fig. 7).

Högens övre delar var redan utgrävda på 1600-talet. Då försökte landshövdingen Gyllenborg att gräva ut den. Dessbättre avslutades undersökningen när man kommit ned en bit i kärnröset. (Almgren 1905; Kaliff och Østigård 2018). När man i slutet av oktober år 1902 påbörjade undersökningen utgick man från sänkan efter Gyllenborgs schakt. I mitten av november hade man nått ned cirka 6 meter ned, till nivån

för svärdet och delar av träkonstruktionen. Då blev man tvungna att avbryta arbetet på grund av väderförhållandena. Arbetet återupptogs i slutet av april 1903 och var klart i mitten av maj. Svårigheter med vattenflödet i högens botten försvarade slutfasen av undersökningen (Ullén d.v.; Almgren 1905).

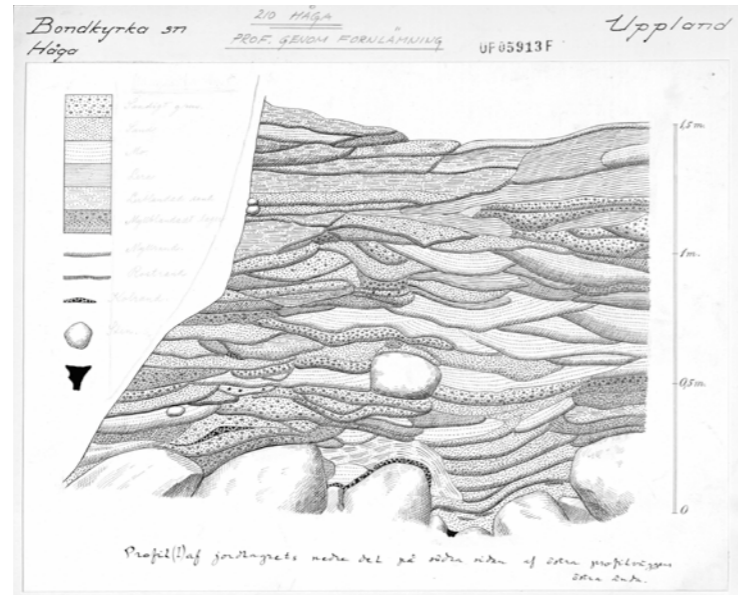
De mittersta schakten, schakt I-VIII, upptar i överkant cirka 170 m², vilket motsvarar knappt 11 % av högens bas. Undersökningsschaktet mätte i botten 31 m². Det innebär att drygt 2 % av högens bas har undersökts, dessutom tillkommer schakt XI i nordväst, men detta grävdes inte i botten längs hela sträckan. Med andra ord har endast en mindre del av högen undersökts, dessutom hade 1600-talets undersökning stört högens övre, centrala delar.

Undersökningen av högen

Jordmantel och röse

Oscar Almgren kunde konstatera att högen överst bestod av ett upp till tre meter mäktigt lager av jord-, ler- och grästorvor (fig. 3). Grästorvorna hade vegetationsskiktet nedåt, något som är känt från bland annat Danmark, Halland och Norge. Om man ser till de specialprofiler som Almgren publicerade så består jordmanteln till ca 20 % respektive 60 % av lera (Almgren 1905, fig. 11 & 12). Konstruktionsättet avviker alltså från de jylländska högarna från äldre bronsålder där man huvudsakligen har använt sig grästorv. Hågahögens lera måste ha kommit från lager under grästorven och matjorden.

Om man förenklar högens form till ett sfärsegment går det att göra grova uppskattningar om högens volym. Hela högen inklusive kärnröset kan uppskattas till cirka 5500-6000 m³ och kärnrösets volym kan med samma beräkning uppskattas till cirka 3500 m³ (Goldhahn 1999, s. 226, 2013, s. 465ff). Det innebär att jordmantels volym är ungefär 2000 m³. Om man studerar Almgrens profil av jordtorvorna i manteln kan man se att det i hans fig. 11 går cirka 15 lager med torvor per kubikmeter. Det skulle innebära att man har skalat av 3 hektar av omgivande terräng för att skapa manteln, under förutsättning att man endast tog ett lager. Den arealen motsvarar drygt 3 fotbollsplaner.

Figur 3. Till böger profilutsnitt av bögen där torvuppbbyggnaden kan ses över kärnröset. Till vänster detalj av den nedre hälften av bögmanteln. Ur ATA och Almgren (1905, fig. 11).

Men Almgrens beskrivningar av lagren i manteln visar att man inte enbart har skalat av grästorven utan även gått ned genom matjorden och torven, ned till leran. Idag brukar grästorvs- och matjordslagret i området vara cirka 0,10–0,30 meter tjockt i oplöjd mark. Det innebär att bronsåldersmänniskorna även grävde sig ned under matjorden för att nå glacialleran. Den totala arealen för jordtäckten bör ha varit under en fotbollsplan i storlek (Breuning-Madsen och Holst 1998; Holst och Rasmussen 2013, s. 243ff; Holst m.fl. 2013, s. 7; Thrane 1984, s. 150ff). Närmast postglaciala lera finns på 50 meters avstånd väster om högen. Glaciallera finns på mellan 100–300 meters avstånd. Med andra ord behövdes en massiv arbetsinsats för att föra upp jordmassorna på röset.

Kärnröset

Under jordmanteln i Håga påträffades ett till största delen jordfritt kärnröse, som i sig var monumentalt. Det ansluter sig till de rösen som finns i Mälarenregionen, även om storrösen med diametrar över 30 meter är mycket ovanliga i Uppland (Eriksson d.v.). Däremot finns några större rösen undersökta i Södermanland. Både skelettbegravningar och kremeringar förekom i dem, liksom föremål som kunnat dateras till äldre

bronsålder, 1500–1300 f. Kr. (Damell 1985; Feldt 2005; Hemmendorff 1973, 1978; Hyenstrand 1968; Oldeberg 1974; Thedéen 2004).

Kärnröset under jordmanteln sträckte sig över högens hela bottenyta ut till den omgivande synliga kantkedjan, cirka 42 meter i diameter och fyra till 5 meter högt (fig. 7). Stenmaterialet var relativt homogent och översteg inte 0,8 meter i diameter med undantag för ett stort block, placerat ungefär en meter över svärdsgraven. Stenmaterialet i röset bestod av urbergsarter, hämtade från omgivande moränmarker och enstaka kalkstenar (Almgren 1905, s. 19). Kärnröset har haft en sänka i mitten och har därmed haft formen av ett krateröse under någon period. Ofta har man antagit att kraterösen har uppkommit genom plundringar men undersökningar av kallmurade rösen på Gotland och Sörmland visar att rösen under någon period av tillkomstsekvensen har varit kraterformade. Bland annat Kauparveröset på norra Gotland har varit kraterformat för att man skulle kunna lättare göra återbegravningar i det först tornformiga röset (Hyenstrand 1966, 1968; Stenberger 1942).

Den arbetsinsats som behövdes för att skapa röset i Håga med sina uppskattningsvis 3500 m² har varit enorm. När ett betydligt mindre röse i Göteborgs-

trakten undersöktes, vägdes all sten. Röset mätte 16 meter i diameter och var 2 meter högt och innehöll 225 ton sten, Hågaröset har varit minst tre gånger så stort (Ragnesten 2005). Arbetsinsatsen för rösen har uppskattats till cirka 1 arbetsdag per kubikmeter (Goldhahn 2013, s. 468f). Det skulle i så fall innebära att konstruktionen av kärnröset i Håga skulle ta 3500 mandagar. Om man räknar med att man har kunnat vika en månad för att bygga röset skulle det behövas 115 personer som arbetade 7 dagars vecka under en månad. Att försörja denna arbetskraft med mat har inneburit ytterligare en arbetsinsats. Om man lät personerna vila en dag i veckan, skulle det behövas 140 personer.

Träkonstruktion

I rösets mellersta delar låg halvförmultnade rester av ganska tätt lagda ekstammar i huvudsakligen V-Ö riktning och några med huggspår. Almgren tolkade som delar av en plattform, med en ekstamkista (Almgren 1905, s. 22, 1936, s. 309). I syfte att underlätta läsbarheten av träkonstruktionerna i högens kärnröse har en (digital) projicering av Almgrens nivåmätningar för stockar simulerats in i en av profil och lagts in i GIS-miljö med specificerade nivåer (fig. 5, 8 & 9)

Hela träkonstruktionen var i det undersökta schaktet som mest 9 meter långt (Ö-V) och 7,4 meter brett (N-S). Träkonstruktionen kan ha fortsatt utanför undersökningsområdet. Dessvärre var de centrala delarna förstörda av Gyllenborgs schakt. När man bearbetar dokumentationen och färgkodar träresternas höjder framkommer ett klart mönster. I de södra och västra delarna finns vågrätt trä på nivåerna +100–160. Det går att tolka detta som resterna efter en takkonstruktion ovanför begravningen. Dessa trärester ligger nästan exakt i öst-västlig riktning. Något norrut ligger liknande trärester på nivåerna +50–80. Det skulle kunna vara rester av den centrala delen av kammaren vars tak har tryckts ned av de överliggande sten- och jordlagren.

I den nordöstra delen ligger trä på nivåer mellan +25 och -15. Träriktningarna i detta område har en lätt dragning på västnordväst-ostsydostlig riktning med vissa fragment låg i 90° vinkel. Med andra ord tyder de olika träfiberringningarna i det nordöstra hörnet

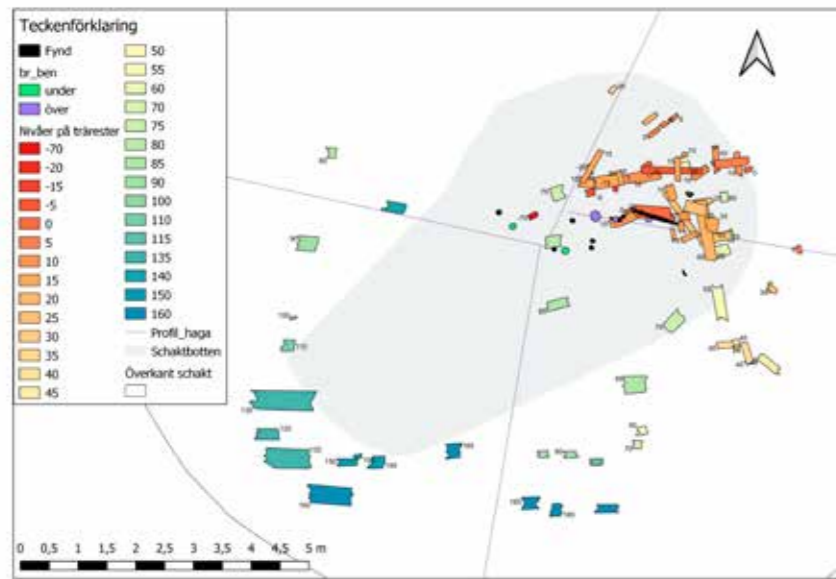

Figur 4. Olika typer av trä- och stenkonstruktioner i skånska gravhögar från äldre bronsålder. Oftast är träkonstruktionerna i så pass dåligt skick att det inte går att avgöra om det är ekstockskistor av den jylländska typen eller större plankbyggda konstruktioner. Endast i ett fall går det med klarhet säga att det rör sig om en plankbyggd konstruktion, kanske av samma typ som i Håga (Håkansson 1985, s. 71ff).

på att det rör sig om en kammarkonstruktion. Träkonstruktionen upptar en yta på cirka 3 meter i längd och 1,8 i bredd. Det var i denna träansamling som bland annat glasögonspännet och svärdet påträffades. Almgren har tolkat resterna som en kista i form av en ekstock av den typ som var vanlig under period II-III i Danmark och som finns i enstaka fall i Sydsverige. De sydsvenska är oftast betydligt sämre bevarade (Montelius 1894; Håkansson 1985, s. 71ff).

Den försänkning som gick att se i toppen av högen satte Almgren i samband med en sättning som skett när stenarna i röset brutit itu ekstockarna och kammaren störtat in (fig. 6 & 7). Från de skånska och halländska högarna från äldre bronsålder finns ofta uppgifter om olika typer av trärester. I många fall torde de av måtten att döma vara ekstamskistor men i enstaka torde det röra sig om plankbyggda konstruktioner (Hansen 1938; Håkansson 1985, s. 71ff; Lundborg 2007; Montelius 1894).

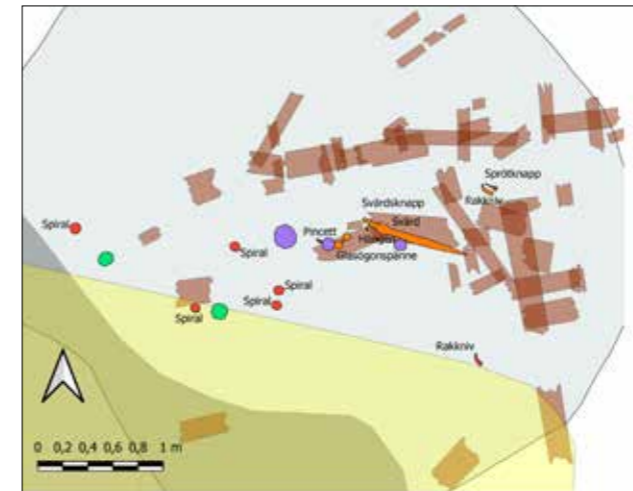
Under trälagren och svärdsnivån fortsatte stenröset ned till en något ojämn markyta i botten av högen. Här påträffades ungefär hälften av bronserna. Oftast har de setts som nedfallna föremål från svärdsgraven men det finns vissa frågetecken kring detta (Almgren 1905; jfr Ullén & Drenzel d.v.). Fynden hittades delvis genom vattensällning våren 1903 (Almgren 1905, s. 24f). Kollagret som de låg i tolkades av Almgren vara brandbålet för kremeringen av svärdsgraven alterna-

Figur 5. Träresten i den undersökta delen av kärnröset. Även inmätta fynd har lagts med. Svärdet ska ha legat på 0-nivån och rakkniven med guldskaft på ca -80. Träresterna har färgkodats utifrån höjd i centimeter under (minusvärden) och över 0-planet. Grunddata ur Almgren 1905 och ATA. Kartbearbetning T. Eriksson.

Figur 6. Svackan i bögens yta syns tydligt under det borttagna översta jordlagret på bilden. ATA.

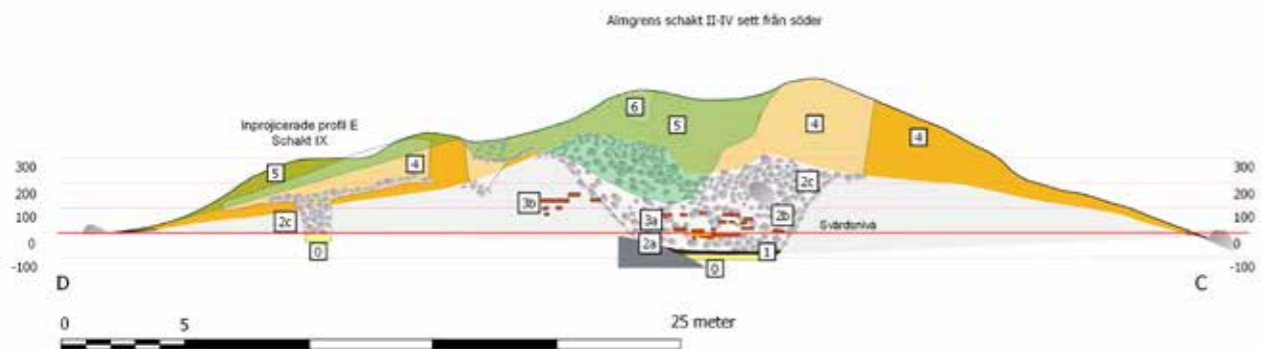

Figur 8. Fynden i den centrum av röset. Endast de fynd som Almgren har uppgett ungefärligt läge för är med. Svärdet låg på 0-nivån och rakkniven med guldskaft på ca -80. Orange är fynd i eller strax under svärdsnivån. Röda fynd är fynd i botten av röset. Lila ytor visar brända ben i svärdsnivån. Gröna ytor är brända ben i rösets botten. Bruna ytor är träresten. Mörkgrå ytan är bergbäll i botten av röset. Gul yta visar den yta som Gyllenborgs schakt har skadat. Grunddata ur Almgren 1905 och ATA. Kartbearbetning T. Eriksson.

satt sig med lutningar åt olika håll och en del av dem hade också rubbats i Gyllenborgs schakt. Almgren själv hade svårt att göra exakta mätningar nere i utgravningschaktet och alla träresten ritades inte in (Almgren 1905, not 1). Den naturliga fördjupning som fanns i högytan ovanför och antas bero på tråkam-marens kollaps var cirka 5 meter lång (fig. 8, 10) och drygt en meter djup. Längre ned, i röseytan, minskade sänkans längd till cirka 4 meter medan djupet var 1,2 meter.

En eller två gravläggningar?

Det finns många olika aspekter på om det går att omtolka äldre undersökningar. Den eller de som var närvarande vid fältundersökningen har haft betydligt bättre förutsättningar att studera och tolka stratigrafi och konstruktioner. Samtidigt kan deras förväntningar och förkunskaper ha påverkat deras tolkning. Sättet att undersöka kungshögar med ett hål i mitten för att få fram centralgraven var sannolikt präglad av Almgrens och arvrinsens förväntning att hitta en kammare som den i Jellinge eller ett fyndrikt brandlager som de i Öst- och Västhögen i Gamla Uppsala. Bland annat Montelius och Boyes undersökningar av bronsåldershögar i Danmark, Halland och Skåne var i vissa fall totalundersökningar där man visste att det fanns sekundärgravar. Med olika förbehåll för undersökningens ringa omfattning, svårigheter att omtolka fältdokumentation kan man ändå göra två tolkningar av gravhögens innehåll (se fig. 10).

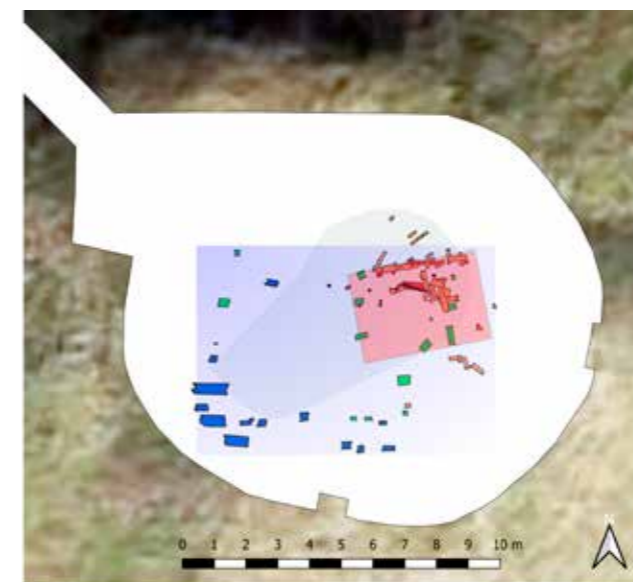

Figur 7. Digitaliserad väst-östlig profil sedd från söder. Grunddata ur Almgren ATA. Ljusgrå yta är kärnröset, gula ytor är jordmanteln. Bruna rektanglar är projicerade träresten från planer och sektionen. Guldfärgade föremål är metallföremål. Mörkgrå ytor är bergbäll och stenar. Ljusare ytor visar Almgrens undersökning. På var sida syns de fiktiva nivåer i centimeter som Almgren använde. Almgrens 0-plan ligger enligt isobaslinjerna för höjdkurvorna på mellan m. ö. b. Siffrorna hänvisar till numren i fig. 10. Kartbearbetning T. Eriksson.

tivt en rensning av markvegetationen före uppbyg-gandet av graven. Några av fynden, rakkniven med guldbelagt skaft och några guldspiraler, påträffades in situ i brandlagret. De påträffades således ungefär 0,75 meter under svärdet och mellan 0,9–2,0 meter söder och väster om svärdet. Fynden som framkom vid vattensällningen av bottenlagret var guldnitar från svärdet, ytterligare guldspiraler, en av pincetterna mm.

Guldnitarna från svärdet visar att åtminstone vissa av föremålen verkligen har sipprat ned mellan stenarna efter att graven har byggts (fig. 5 & 8).

Den ursprungliga höjden för kammaren är svårbe-räknad men utifrån stockarnas olika nivåer kan man uppskatta höjden till 1,5–1,6 m ovanför svärdsnivån. Det innebär att kammaren haft ståhöjd för en kortvux-en person. Man får räkna med att en del stockar hade

Figur 9. Förslag på rekonstruktion av ytter- och innerkammare/kista i Hågabögen. Den röda rektangeln visar en möjligt största utbredning av den inre kammaren/kistan. Den större blåa rektangeln visar en möjlig yttre öst-västlig kammare utifrån träresterna i rösets övre del. Svärdet låg på 0-nivån. Grunddata ur Almgren 1905 och ATA. Kartbearbetning T. Eriksson.

Nr.	Förenklad stratigrafi samt nivå för lager i högens centrum	Schakt.	Fynd	Datering
6	Yngre nedgrävningar +4,30–5,70	II m.fl.	Inga	Yngre än 1690. Gyllenborgs undersökning
5	Gyllenborgs schakt och uppkastmassor +1,20–5,75	0-VIII	Skaft till kritpipa, pilspets, oval spännbuckla	1690-tal med äldre, omlagrade fynd
4	Jord-och lermantel +2,35–5,75	0-IX	Obrända djur- och människoben, kol	Obrända människoben daterade till period I-II, obrända djurben till III-IV samt sentida obränt djurben (Ullén & Drenzel d.v.) per IV
2c	Kärn- eller kraterröse +1,60–3,95	0-IX	Obrända djur- och människoben, hasselnöt mm	Obrända djurben på röset daterade till per III-IV (se Ullén & Drenzel d.v.)
3b	Övre träkonstruktion med vågräta stockar +0,40–1,60	II, V-VIII	Djurben	
2b	Stenpackning +0,15–1,20	0, II, IV, VI, VIII	Obrända djurben	Möjlig nivå för obränt djurben daterat till per IV (under N profilen) (se Ullén & Drenzel d.v.)
3a	Kista och begravning med svärd -0,10–+0,20	0, IV	A. Svärd; D. svärdsnapp; C-D. 11 guldnitar till svärd; E. glasögonspänne, O. Pincett; Q, R: hängen, brända och obrända ben	Föremål per IV, kremering per IV; under kista obrända djurben per III, obrända människoben per I-II, kol per III-V (se Ullén & Drenzel d.v., även Sellstedt et.al. 1967)
2a	Stenpackning -0,20–0,75	0, II, IV, VI, VIII	F. Dubbelknapp; N. Rakkniv; brända och obrända ben	Period IV
1	Brandlager med fynd. Nedsipprat från 3a eller äldsta begravningen? -0,75–0,85	0, II, IV, VI, VIII	C-D. Guldnitar till svärd; G-J. Knappar; K-L. Guldspiraler; M. Rakkniv; P. Pincett; S. Hänge; T. Kniv/såg? harts, keramik	Kol från brandlager daterat till per IV (se Ullén & Drenzel d.v.). Kol daterat till per III-V (Sellstedt et.al 1967)
0	Naturligt underlag. Berg och morän -0,85	0, II, IV, VI, VIII	0	Kvartär

Figur 10. Tabell över sammanställning av matris över stratigrafi i högen. Yngsta lager/fynd överst. Se siffrorna i fig. 7.

Tolkning 1. Almgrens huvudtes

Det är i stort sett samma tolkning som Almgren presenterade i publikationen år 1905 med kompletteringar med nya analyser (se Ullén & Drenzel d.v.).

1. En storman, sannolikt född och uppvuxen i Mälardalen dör någon gång mellan år 1100–900 f. Kr.
2. Mannen bränns på plats alternativt bränns han på annan plats och de kremerade benen samlas sedan ihop. Det är möjligt att sotlagret med enstaka brända ben i botten på högen representerar kremationsbålet.
3. En 0,5–1,0 meter hög stensättning konstrueras på sotlagret. Möjligen görs detta för att jämna ut terrängen.
4. En kammare konstrueras på stensättningen och en kista eller ekstock läggs i det nordöstra hörnet i kammaren. Delar av de brända benen läggs i kistan tillsammans med brons- och guldföremål. Dessa föremål har inte varit på kremationsbålet utan läggs obrända ned i graven. Kammaren i sig kan ha varit drygt 1,5 meter hög.
5. Ett röse konstrueras runt och ovanpå kammaren och stensättningen. Det är möjligt att man har kunnat nå kammaren ovanifrån. Hur länge röset får stå är omöjligt att säga. Det kan röra sig om dagar eller år.
6. En jordmantel läggs på röset under sommarhalvåret. Med i fyllningen följer ben av människa och djur från äldre gravar respektive matrester från måltider runt högen eller sekundärt deponerat boplatmaterial.
7. Nedbrytningsprocesser av träet gör att kammaren säckar ihop och att mindre föremål och rasar ned mellan stenarna, ned till botten av högen. Detta illustreras tydligast av de guldnitar som har suttit på svärdet som dels påträffades på svärdet, dels i bottenlagret.

Tolkning 2. En alternativ tolkning

Ett mer komplicerat förlopp av högens tillkomst.

1. En storman dör mellan år 1100–900 f. Kr.
2. Mannen bränns på plats alternativt bränns han på annan plats och de kremerade benen samlas sedan ihop. Sotlagret med enstaka brända ben i botten på högen representerar kremationsbålet. På resterna av bålet läggs de obrända metallföremålen. Med sig får han en pincett, en rakkniv med guldskaft, dubbelknappar, en såg/kniv och möjligen guldspiraler. Det är med andra ord en rik begravning.
3. En 0,5–1,0 meter hög stensättning konstrueras på brandlagret.
4. Ytterligare en man dör mellan år 1100–900 f. Kr. Det kan exempelvis vara bror, son eller sonson till den förste mannen.
5. Mannen bränns på annan plats, sannolikt i högens närhet.
6. En stor träkammare konstrueras på stensättningen. En kista/ekstock läggs in i ena hörnet av kammaren. I kistan läggs ett urval av de brända benen samt obrända metallföremål. Han får med sig svärdet, en pincett, en rakkniv, dubbelknappar med spröt samt hängena. Kammaren är så stor att man kan gå upprätt i den.
7. Ett röse konstrueras runt och ovanpå kammaren och stensättningen.
8. En jordmantel läggs på röset under sommarhalvåret. Med i fyllningen följer ben från människa och djur.
9. Nedbrytningen av kammaren och kistan gör att vissa föremål, bland annat svärdsnapparna sipprar ned till högens bottenlager.

Figur 11. De tre knivarna från graven i Södra Gottsunda, strax söder om Håga. Knivarna, det rör sig om två säkra rakknivar och ett fragmentariskt knivblad. Samtliga knivar är betydligt enklare än rakknivarna i Håga. Den översta har antydning till ett djurbuvud som avslutning på skaftet SHM 34138 (Rosborg 1993). Foto T. Eriksson.

Almgrens tolkning ger ett enkelt förlopp av begravningsritualen med en enda centralt belägen primärgrav. Den är plausibel och det finns inga tydliga indikationer på att mer än en individ enligt den osteologiska analysen (Ullén & Drentzel d.v.). Men tolkningen ger inte ett uttömmande svar på varför föremålsuppsättningarna är dubblade och den motsägs av stratigrafen. Dubbleringar med två rakknivar och två pincetter i samma grav är mycket ovanliga i sakkunnigt undersökta gravar från mellersta och yngre bronsålder i hela det nordiska och nordtyska området (Baudou 1960, s. 29ff, 39ff, 199ff). Merparten av de undersökningar som gjordes under 1800-talet bör behandlas med stor försiktighet då de ofta grävdes av icke-utbildad personal och fältdokumentationen

gjordes i efterhand av en arkeolog. Ett närliggande exempel på tre rakknivar i en och samma stensättning finns dock från Södra Gottsunda, knappt 4 km söder om Hågahögen. Knivarna påträffades tillsammans med 185 gram brända människoben (Rosborg 1993). Även här får man ifrågasätta om det ska ses som en persons privata tillhörigheter eller om det är flera nedläggningar i graven. Annars är Lusehøj på Fyn, en extremt rik storhög från period V, är en av de få gravarna med dubblering av rakknivar. Centralgraven i Lusehøj är dock inte fackmannamässigt undersökt och knivarna är av väldigt olika typer (Kaul 1998a, s. 152; Thrane 1984, s. 13f och d.v.). Dubblering av pincetter är också ovanliga i gravar. Ett undantag är en rik grav i Skultorp, Borgunda socken i Västergötland. Där

påträffades spritt i den nordöstra delen av en röseliknande grav en eller två rakknivar och två dubbelknappar med spröt och flera andra fynd. Föremålen kan dateras till period IV. Det är dock osäkert om de går att knyta till en eller flera gravar (Axelsson 2004, s. 9ff). Ett annat undantag är en urnegrav från Solbjerg på norra Jylland som innehöll Danmarks största rakkniv tillsammans med två stora pincetter och en kniv (Kaul 1998a, s. 152, 1998b, s. 87). Även de olika typerna av dubbelknappar och knapparna med spröt kan indikera två klädesuppsättningar. Å andra sidan är inte Hågahögen en normal grav ens i jämförelse med gravar från övriga Norden och Nordtyskland. En ytterligare nackdel med tolkningen är att den förutsätter att man har byggt en utjämnande stenplattform för kammaren trots att nivåskillnaderna i de dokumenterade sektionerna inte antyder att det skulle finnas några större nivåskillnader.

Fördelen med den andra tolkningen är att även den olika riktningarna i träkonstruktionens delar kan tyda på att kammaren har återanvänts. Även konstruktionen av en träkammare tyder på att man möjliggjort för flera begravningar. Det är ett äldre drag med rötter i hällkistorna från sen stenålder och äldre bronsålder. Förklarar dubbleringen av föremål och nivåskillnaderna mellan dessa. En svaghet är att det inte finns några tydliga tecken på att det skulle finnas två kremerade individer. Man ska dock komma ihåg att en MIND-beräkning av antalet begravda bara är en beräkning av minsta möjliga antalet kremerade personer. En far och son som båda har dött som unga vuxna behöver dock inte gå att spåra i det gravskick som rådde under perioden genom att de kan vara svåra att skilja åt om man inte påträffar två identiska ben. Totalt finns 789 gram brända människoben från enligt högen enligt SHM:s databas. Benmängderna i bronsåldersbegravningar motsvarar oftast inte på något sätt den totala mängden brända ben efter en vuxen individ (Arcini, Höst och Svanberg 2007; Kaliff och Østigård 2013; Sigvallius 1994). I de 550 bronsåldersgravarna från Uppland och Västmanland som har en benmängd med vikt över 0,1 gram är medianvikten per grav 92 gram brända ben och medelvärdet är 264 gram per grav. Endast 18 % av gravarna innehöll mer än 0,5 kg brända ben. Det urval som har gjorts i Håga kan volymmässigt tillhöra en eller flera begravningar. De gjorda analyserna tyder

dock inte på att det behöver finnas mer än 1 individ. Tidigare har möjligheten att tolka högens olika lager som skilda begravningar som insinuant (Johnsen och Welinder 1993, s. 224). Motargumentet är att guldni-tarna från svärdet påträffades både i svärdsnivån och i bottenlagret. En ytterligare forskare har framfört att det är troligt att Hågahögen innehåller två begravningar just utifrån stratigrafen och föremålsuppsättningarna är Landström. Han har föreslagit att det rör sig begravningar av två personer, tvilling-härskare av den typ som Kristiansen har föreslagit för det sakrala hövdingadömet i Skandinavien under bronsålder (Kristiansen 1999; Landström 2012, s. 400ff).

Vilken tolkning som är den rätta går inte att avgöra i dagsläget och det är sannolikt inte heller realistiskt genom nya undersökningar eller analyser av högens uppbyggnad. Stratigrafen och föremålsdubblerna som gör att hans tolkning kan ifrågasättas. Om det är fråga om två olika begravningar från exempelvis två generationer som har gjorts med mellan 10–30 års mellanrum är möjligheterna små att särskilja dessa, det går varken genom ¹⁴C-metoden eller genom fynddateringar. Man ska kanske också komma ihåg att likheterna med de kammarliknande hällkistorna och Hågahögen. Hällkistorna i norra Mälardalen är betydligt mindre än den möjliga kammaren i Håga och hällkistorna i Götaland. Men de har alla återanvänts under lång tid och man har haft tillgång till stenkammaren genom taket eller via gaveln. I Dragbyröset visar ¹⁴C-dateringar att kistan har en ¹⁴C-datering från hällkistan ligger i äldre-mellersta bronsåldern. Fynd av en pincett från period II, 1500-1300 f. Kr. och en dubbelknapp från period IV, 1100-900 f. Kr. visar att kistan har varit i kontinuerligt bruk från ca 2275–1000 f. Kr. (Jaanusson och Silvéen 1962; Holm, Olsson och Weiler 1997, s. 220). Även hällkistan i Annelund har genom ¹⁴C visat sig var använd från ca 2200-1100 f. Kr. Kistan har tolkats som ha delvis haft ett trätak (Hamilton, Karlenby och Fagerlund 1995). Om det har funnits en kammare i Hågas kraterröset kan man i analogi med de något äldre hällkistorna tänka sig att man även har gjort rituella återbesök i kammaren.

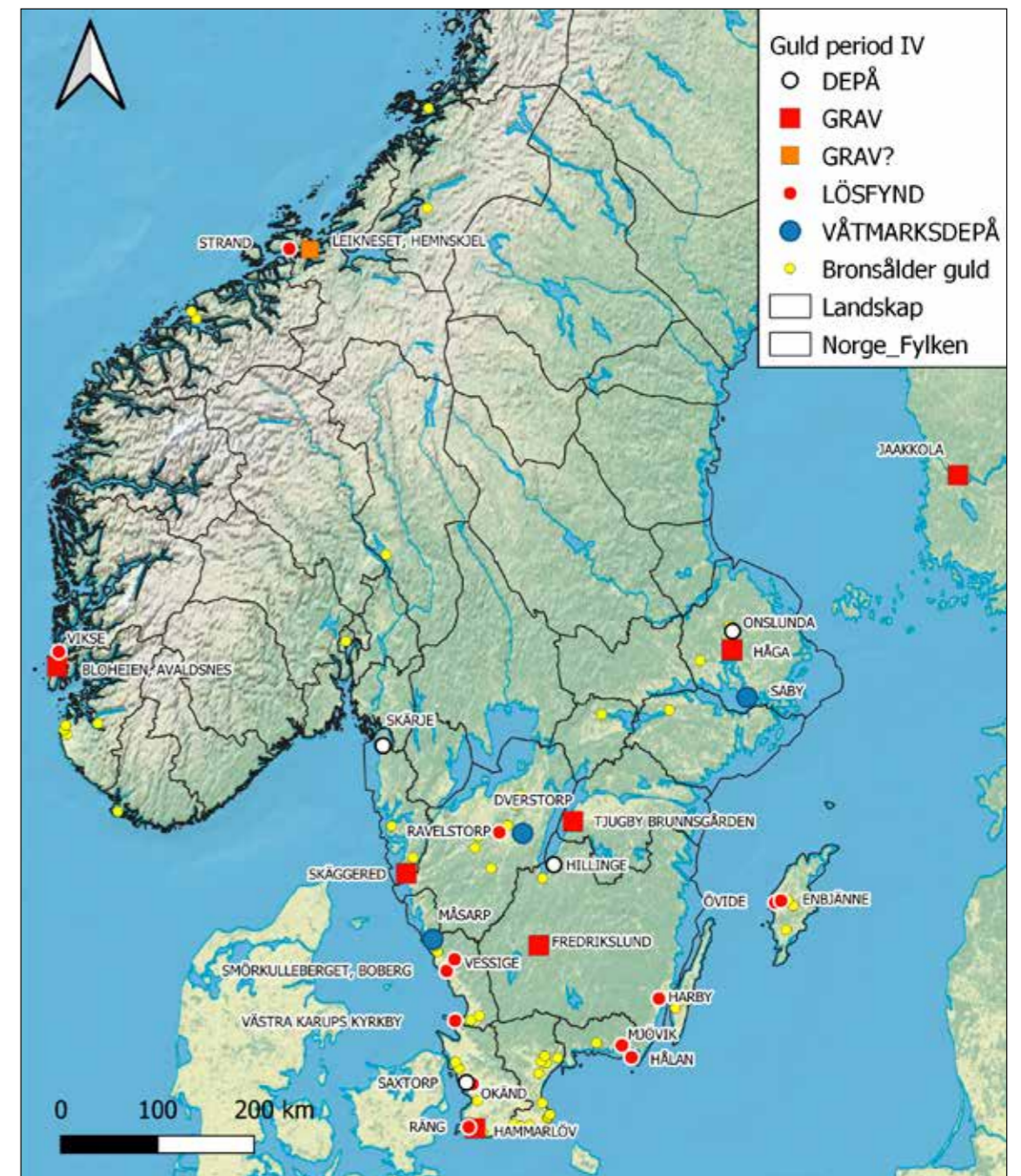
Det är egentligen bara de jylländska högarna med bevarade ekkistor som verkligen kan belysa problematiken med samtidighet sett enligt ¹⁴C-metoden kontra verklig tid. Med hjälp av dendrodateringar

av ekkistorna har man konstaterat att majoriteten är från 1391–1344 f. Kr.; de är alltså anlagda under en 50 år lång period (Randsborg 2006, s. 179ff). Det en tidsrymd som kortare än ett normalt ¹⁴C-spänn med 1 sigma. I den välkända Guldhøj är ekkistorna i gravarna A-C fällda ungefär samma år. Grav A och C i Trindhøj har ekstockar fällda 1347 och 1356, det vill säga det ligger ca 10 år mellan gravarnas nedläggning. Från Borum Eshøj har gravarna A och B ekkistor som är fällda 1351 och 1345, alltså med ca 6 års skillnad (Randsborg 2006, s. 182f; Boye 1986). Det är tidsrymder som inte går att särskilja med ¹⁴C. Så man kan vara lite försiktig med att säga att det absolut inte finns någon möjlighet till att dateringarna är från två individer. Nästan alla mer totalundersökta högar från bronsålder innehåller flera begravningar, i många fall återanvänds samma grav från senneolitikum till bronsålderns slut (Lundborg 2007; Håkansson 1985; Goldhahn 2013, s. 561ff, 574f; Lundborg 1972; Hansen 1938; Wehlin och Schönback 2012). Skånes största röse, Kiviksroset, har använts som gravplats från senneolitikum in i hågasvärdets tid (Goldhahn 2013, s. 564ff). Andra exempel är Kvarnbyhögarerna i Malmötrakten där störda senneolitiska gravrester ligger i högen som har 13 gravläggningar från stora delar av bronsålder (Hansen 1938, s. 50f). En parallell till Håga finns i Bonhög, Hammarlöv socken, Skåne. Högen hade senneolitisk kista i botten och två ekkistgravar varav den ena var en vapengrav från äldre bronsålder (se fig. 10). Dessutom påträffades en mindre ekkista med ett svärd från Hågatid. Svärdet var utsmyckat med ett enkelt guldband (Oldeberg 1974, s. 38). Ett röse i Björnlanda/Skäggered i Göteborgstrakten innehöll liknande guldspiraler som dem från Håga. I samma röse fanns även en miniatyrdolk och en rakkniv från period IV/V Hågatid. I samma stenkista i röset fanns även material från senneolitikum och en grav från järnålder (Olsson 1969; Herner 1999, s. 56).

De större högarna och rösen i Sydkandinavien är oftast kollektivgravar med en lång byggnadsprocess och ett flertal begravningar. De flesta storhögar och -rösen är dynastiska monument där en släkt under generationer har begravt sina döda. Man måste se hågamannen som någon typ av hövding och det innebär att man jämföra med regeringstiderna för senare kungar. Under medeltiden, ca 1000–1600 hade Sverige

drygt 55 kungar eller riksföreståndare. Det innebär att de i snitt regerade mellan 10–12 år. Det innebär att de tidsrymder som skiljer de olika regenternas dödsår inte kan särskiljas med hjälp av ¹⁴C. Bronsålderns period IV har varat cirka 150–200 år (Olsen m.fl. 2011; Vandkilde, Rahbek och Rasmussen 1996). Under den tiden bör ungefär 5–10 generationer begravts, så det är fullt naturligt att olika gravar förefaller att vara samtida.

Kunskapen om komplexiteten i begravningsritualerna och då speciellt runt de stora högarna och rösen från bronsålder har vuxit sedan Almgrens undersökning. Nyare undersökningar av sådana visar att de har byggts på, återanvänts, plundrats och återbesökts under upprepade tillfällen (Franzén 2012; Goldhahn 2013; Holst och Rasmussen 2015, 2013; Kaliff 1997; Thedéen 2004; Thrane 1984; Jaanusson och Silvén 1962; Stenberger 1941, 1942; Wehlin och Schönback 2012; Ullén & Drenzel 2018). Även på det mer teoretiska planet har man idag en betydligt större medvetenhet om att begravningsritualerna innehåller många olika steg, allra helst i den typen av gravar som Hågahögen utgör. Oavsett om det är en eller fler personer som är begravda i högen är den utan jämförelse Mälardalens rikaste och största monument från bronsåldern. Dessutom talar uppförandet av högen om att en ny makthavare hade inflytande nog att få de efterlevande att bygga monumentet. Miljön runt Håga har utnyttjats upprepade gånger under hela bronsåldern, något som också visar tydligt att makten överlevde svärdsbäraren, som lades ned i högen. Så det bör definitivt funnits flera generationer av 'hövdingar' på platsen under delar av bronsåldern. Det är definitivt någon med hövdingamakt som har låtit bygga graven över sin företrädare. Så två hövdingar går att se i graven och minnesmärkets skapande.

Figur 12. Guldfynd från period IV i Sverige, Norge och Finland. Här framgår klart hur pass unik Hågabögen är. Den är definitivt den guldrikaste av gravarna. Övriga guldföremål från senneolitikum till bronsålderns slut markerade med liten gul prick (Baudou 1960; Engedal 2010; Eriksson 2008; Forsman och Victor 2007; Marstrand 1977; Meinander 1954; Montelius 1916; Oldeberg 1974; Olsson 1969; Strömberg 1982; Weiler 1994; Westergaard, Ablström Arcini, och Lagerås 2013).

Referenser

Almgren, Oscar. 1905. *'Kung Björns bög' och andra forn-lämningar vid Håga*. Stockholm. - 1936. När vår kronprins lät utgräva Hågahögen. Thulin, S., (red.). *Hågkomster och livsintryck av svenska män och kvinnor. Den eviga ungdomens stad: Uppsalaminnen berättade av gamla studenter och andra*. Uppsala.

Arcini, Caroline, Höst, Elisabeth och Fredrik Svanberg, 2007. Vägar till Vætland. En bronsåldersbygd i nordöstra Skåne 2300–500 e. Kr. Artursson, M., (red.). *Gravar, bålplatser och två bronsåldersfamiljer i Gualöv. Studier av en gravmiljö*. Stockholm.

Axelsson, Catharina, 2004. *Gravgrupp RAÄ nr 13, Borgunda socken, Falköpings och Sköde kommun*, Västergötland. Skara.

Baudou, Evert, 1960. *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Stockholm.

Boye, Vilhelm, 1986. *Fund af egekister fra bronzealderen i Danmark*. Højbjerg.

Breuning-Madsen, Henrik, och Kähler, Mads Holst, 1998. Recent Studies on the Formation of Iron Pans around the Oaken Log Coffins of the Bronze Age Burial Mounds of Denmark. *Journal Of Archaeological Science* 25: 1103–10.

Damell, David, 1985. *Bronsålder i Södermanland. Undersökta gravar och gravfält från Södermanlands bronsålder och tidigaste järnålder. En kortfattad översikt*. Nyköping.

Drakenberg, Sven, och Gustawsson, Karl Alfred, 1934. Ulleråkers slott. Larsen, Hj., Odencrantz, R. och Olsén, P. (red.). *Studier tillägnade Gunnar Ekholm 13/3 1934*. Göteborg.

Engedal, Ørjan, 2010. *The Bronze Age of Northwestern Scandinavia*. Bergen.

Eriksson, Thomas. 2008. Guld som glimmar. Hjärthner-Holdar, E., Eriksson, Th., och Östling, A. (red.). *Mellan himmel och jord. Ryssgärdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Uppsala.

Feldt, Björn, 2005. *Synliga och osynliga gränser. Förändringar i gravritualen under yngre bronsålder - förromersk järnålder i Södermanland*. Stockholm.

Forsman, Camilla och Victor, Helena, 2007. *Sommaränge Skog. Begravningar, ritualer och bebyggelse från senneolitikum, bronsålder och folkvandringstid*. Uppsala.

Goldhahn, Joakim. 1999. *Sagabolm: hällristningar och gravritual*. Umeå 2013. *Bredarör på Kivik - en arkeologisk odysseé*. Kalmar.

Hamilton, John, Karlenby, Leif och Fagerlund, Dan, 1995. *Arkeologi på väg. Undersökningar för E18. Undersökningar för E18 Annelund: en hällkista och bebyggelse från senneolitikum och bronsålder*. Stockholm.

Hansen, Folke, 1938. *Skånska bronsåldersbögar*. Lund.

Hemmendorff, Ove, 1973. 1971 års röseundersökningar i Botkyrka. *Fornvännen* 68: 74–80. 1978. *Fornlämningarna 18–20, rösen och stensättningar, bronsålder Kårsby och Hammarby, Botkyrka sn, Södermanland: arkeologisk undersökning 1971*. Stockholm.

Herner, Elisabeth 1999. Föremålskatalog. Kindgren, H. (red.). *Bronser: bronsfynd i Göteborgs och Bobus län*. Uddevalla.

Holm, Jenny, Olsson, Eva och Weiler, Eva, 1997. Kontinuitet och

förändring i senneolitikum. Larsson, M., och Olsson, E., (red.). *Regionalt och interregionalt: stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Stockholm.

Holst, Mads Kähler och Rasmussen, Marianne, 2013. Skelhøj and the Bronze Age Barrows of Southern Scandinavia. Vol. 1, The Bronze Age Tradition and the Excavation of Skelhøj. Højbjerg. 2015. Skelhøj and the Bronze Age Barrows of Southern Scandinavia. Vol. 2, Barrow Building and Barrow Assemblies. Højbjerg.

Holst, Mads Kähler, Rasmussen, Marianne, Kristiansen, Kristian och Bech, Jens-Henrik, 2013. Bronze Age ‘Herostrats’: Ritual, Political, and Domestic Economies in Early Bronze Age Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society* 79: 1–32.

Hyenstrand, Åke, 1966. Igelsta i Östertälje: ett sörmländskt bronsålderskomplex. *Fornvännen* 61: 90–98.

Håkansson, Inger, 1985. *Skånes graufynd från äldre bronsålder som källa till studiet av social struktur*. Lund.

Jaanusson, Hille och Silvén, Ulla, 1962. Undersökningen av Dragbyröset 88. Tor 8: 5–44.

Johnsen, Barbro och Welinder, Stig, 1993. Hågahögen. *Uppland*: 209–45.

Kaliff, Anders, 1997. *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Uppsala.

Kaliff, Anders och Østigård, Terje, 2013. *Kremation och kosmologi: en komparativ arkeologisk introduktion*. Uppsala. 2018. *Bronze age Håga and the Viking King Björn: a history of interpretation and documentation from AD 818 to 2018*. Uppsala.

Kaul, Flemming, 1998a. *Ships on bronzes: a study in Bronze Age religion and iconography. 1, Text*. Copenhagen. 1998b. *Ships on bronzes: a study in Bronze Age religion and iconography. 2, Catalogue of Danish finds*. Copenhagen.

Kristiansen, Kristian, 1999. Symbolic structures and social institutions: The Twin rulers in Bronze Age Europe. Gustafsson, A. and Karlsson, H. (eds.). *Glyfer och arkeologiska rum*. Göteborg.

Landström, Lars E, 2012. *Därför Uppsala: utdrag, iakttagelser och resultat från studien Med Uppsala i centrum: Uppsala-området under bronsålder och äldre järnålder in i vendeltid. En arkeologisk förhistoria baserad på områdets miljöförutsättningar och en GIS-utvecklad kartvärld med Mälardalen, Östersjöbäckenet och Europa som bakgrund*. Uppsala.

Lindqvist, Sune, 1936. *Uppsala bögar och Ottarsbögen*. Stockholm.

Lundborg, Lennart, 1972. *Undersökningar av bronsåldersbögar och bronsåldersgravar i södra Halland: Höks, Tönnersjö och Halmstads bårader under åren 1854–1970*. Halmstad. 2007. *Undersökningar av bronsåldersbögar och bronsåldersgravar i södra Halland. D. 2, Halmstads, Hylte och Labolms kommuner under åren 1971–2001*. Halmstad.

Marstrander, Sverre, 1977. Bronze Age Gold Finds in Norway. *Universitetets oldsaksamling Årbok* 1975/1976: 41–56.

Meinander, Carl Fredrik, 1954. Die Bronzezeit in Finnland. Helsingfors.

Montelius, Oscar, 1894. Grafkistor af klufna och urhålkade stockar. *Svenska fornminnesföreningens tidskrift* 9, 1: 77–110. 1916. Guldarbeten från bronsåldern, funna i Sverige. *Fornvännen* 11: 1–62.

Oldeberg, Andreas. 1974. *Die ältere Metallzeit in Schweden. 1*. Stockholm.

Olsen, Jesper, Hornstrup, Karen Margrethe, Heinemeier, Jan, Bennike, Pia och Thrane, Henrik, 2011. Chronology of the Danish Bronze Age Based on 14C Dating of Cremated Bone Remains. *Radiocarbon* 53 (2): 261–75. https://doi.org/10.1017/S0033822200056538.

Olsson, Hasse. 1969. Fornlämning 12/159:1 inom Göteborg stad. Röse. *Fyndrapporter: rapporter över Göteborgs arkeologiska musei undersökningar*. Göteborg.

Ragnesten, Ulf, 2005. En rösemiljö i Arendal på Hisingen i Göteborg - ett komplext rituellt område. Goldhahn, J., (red.). *Mellan sten och järn*. Göteborg.

Randsborg, Klavs, 2006. *Bronze Age Oak-Coffin Graves: Archaeology & Dendro-Dating*. Acta Archaeologica 77. Köbenhavn.

Sigvallius, Berit, 1994. *Funeral Pyres: Iron Age Cremations in North Spånga*. Stockholm.

Stenberger, Märten, 1941. Gotländska bronsåldersrösen. *Gotländskt arkiv: meddelanden från Föreningen Gotlands fornvänner*: 15–30. 1942. Ett krateröse på Gotland. *Fornvännen* 37: 95–114.

Strömberg, Märta, 1982. *Ingelstorp: zur Siedlungsentwicklung eines südschwedischen Dorfes*. Lund.

Thedéen, Susanne, 2004. Gränser i livet - gränser i landskapet: generationsrelationer och rituella praktiker i södermanländska bronsålderslandskap. Stockholm.

Thrane, Henrik, 1984. Lusehøj ved Voldtofte: en sydvestfynsk storhøj fra yngre broncealder. Odense.

Vandkilde, Helle, Rahbek, Uffe och Rasmussen, Kaare Lund, 1996. Radiocarbon Dating and the Chronology of Bronze Age Southern Scandinavia. *Acta Archaeologica*: 183–98.

Wehlin, Joakim och Schönbäck, Bengt, 2012. *En storgrav från Gotlands bronsålder: arkeologisk undersökning vid Simunde i Hörsne med Bara socken på Gotland 1957–58*. Visby.

Weiler, Eva, 1994. *Innovationsmiljöer i bronsålderns sambälle och idévärld: kring ny teknologi och begravningsritual i Västergötland*. Umeå.

Westergaard, Bengt, Ahlström Arcini, Caroline och Lagerås, Per, 2013. *Täckböj – och de andra monumenten. Monumental gravarkitektur i balländsk bronsålder*. Mölndal.

Otryckta källor

Franzén, Emelie, 2012. Komplexitet i sten: en jämförande analys av inre samt yttre grav- och byggnadsstruktur hos fem gotländska bronsåldersrösen. Seminarieuppsats. Högskolan på Gotland, Institutionen för kultur, energi och miljö. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hgo:diva-1478>.

Hyenstrand, Åke, 1968. Igelstakomplexet. Kring yngre bronsålder i Mälaramrådet. Lic-avh, Stockholm: Stockholms universitet.

Rosborg, Britta, 1993. Arkeologisk undersökning, Södra Gottsunda, RAÄ 491 och 493, Bondkyrko socken, Uppsala, Uppland. Riksantikvarieämbetet, UV Uppsala, Uppsala.

Från Danmark till Håga

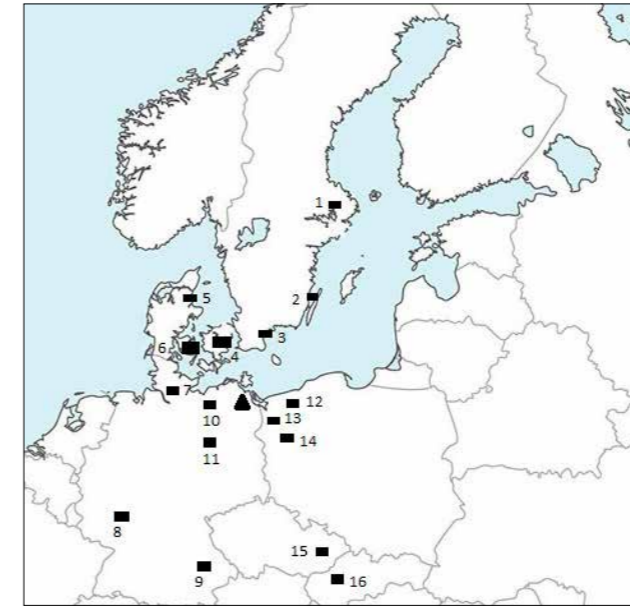
HENRIK THRANE

Hågahögen, från 1000-talet f. Kr., framstår som en unik företeelse i nordisk bronsålder, alltsedan utgrävningen 1902–1903. Den är belägen i ett för Mälardalen typiskt kulturlandskap, omgiven av konstruktioner som stengrundshus, skärvtenshögar, hållristningar (skålgropar) och boplatsrester. Fornlämningsmiljön är i sig själv intressant och kan tyda på ett lokalt centrum men ligger ändå innanför de ”normala” ramarna inom regionen – det är högen som lyfter området till en statusmässigt exklusivare nivå. Dess konstruktion överskred normerna för högbyggeri i den skandinaviska bronsåldern. Med en diameter på 43–49 meter och höjd på minst 6,25 (-8,75) meter når den upp i en grupp av ”överstora” högar – megahögar (da. *mega-bøje*) som jag kallar dem (2013). Jens Bech benämner de med en diameter över 50 meter för giganthögar (2003, s. 173ff). Dit hör Danmarks största gravhög Hohøj nära Mariager på Jylland, cirka 72 meter i diameter och 12 meter hög. Placeringen som ensamt monument i landskapet delar Håga (Kung Björns hög) med högar som Lerbjerg och (i mindre grad) Høed och Korshøj, alla i Danmark. När storhögar uppträder i grupper med flera tillsammans, som till exempel omkring byn Voldtofte på sydvästra Fyn (högar Bohøj-Buskehøj-Lusehøj), eller runt det keltiska fornlämningskomplexet Heuneburg längre ned i Tyskland (Kurz & Schiek 2002) förstärks den statusmässiga extravaganansen ytterligare.

De enorma investeringarna i dessa monument indikerar en koncentration av makt och status, dels genom insatsen av arbetskraft, dels genom den negativa påverkan av det omgivande områdets framtida användning. Inte minst gäller det den omfattande torvskärningen till högar med påföljande skador på produktiv lantbruksjord. Som exempel åtgick

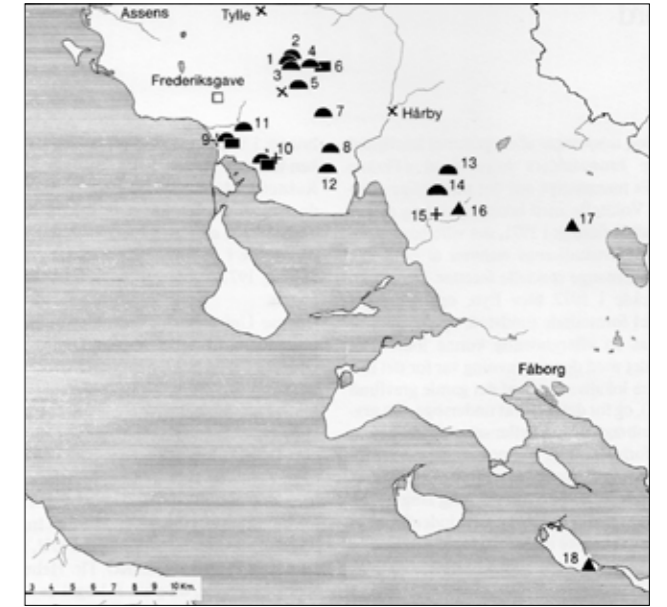
cirka 20 000 kubikmeter torv till den ovan nämnda högen Hohøj. Det ger en uppfattning om förstörelsen av mark. Även något mindre högar som Bohøj och Buskehøj, cirka 60 respektive 70 meter i diameter, i högklustret på sydvästra Fyn bidrog på ett påtagligt sätt till jordavskalkningen (fig.1–3). De exklusiva gravläggningarna med sina fynd inne i högarna underströk betydelsen på ett annat och mer diskret sätt, då de troligen glömdes bort efter några generationer. Högarna av jord och torv däremot fanns kvar, synliga för evigheten som något stort och osedvanligt.

Som samhällsfenomen är megahögarna svåra att förstå. Ett typiskt kännetecken för dem är deras labilitet över tid och rum, inklusive Håga. De existerade inte längre än högst några få generationer – det är motsatt de mindre högar som fanns samtidigt och innehåller många gravsättningar under längre tidsperioder. De kontinental megahögarna som Leubingen-Helmsdorf och Łęki Małe hör till tidig bronsålder¹, Čaka och Velatice till mellersta bronsålder². Det svenska röset Kivik hör till period II eller III (1500–1100 f. Kr), högar Banie i Polen, Håga i Uppland och Korshøj på Fyn till period IV (1100–900 f. Kr), medan de tyska och danska praktgravarna Seddin, Albersdorf och Voldtofte kan placeras i yngre bronsålder (period V, 900–700 f. Kr). De iögonfallande, men totalt sett få, monumenten tycks dyka upp från ingenstans och försvinner igen lika plötsligt. De varierande dateringarna, både på kontinenten och i Skandinavien, är inte särskilt upplysande. Överallt saknas kontinuiteten i landskapet eller annan geografisk kontext. En svår men för framtiden fruktbar forskningsuppgift vore att analysera megahögarnas förekomst i ett bredare perspektiv, fokuserat på förbindelser dem emellan och med inspiration från omgivande kulturer. Alla de här näm-

Figur 1. Översiktskarta med markeringar för stora högar (och några rösen) nämnda i texten, 1–16. Trekanten representerar slagplatsen vid Tollense i Mecklenburg-Vorpommern. 1. Hågahögen. 2. Blå Rör, Borgholm (röse). 3. Kiviksgraven (röse). 4. Högar på Själland: Borgbøj (v. Roskilde), Hvedbøj (v. Roskilde) Baunebøj (v. Boeslunde), Lydsbøj (v. Blistrup), Vedskølle, Trudsbøj (Skallerup). 5. Högar på norra Jylland: Hohøj, Mariager. 6. Högar på Fyn: Højløkke, Lerbjerg och Lusehøj, Bobøj & Buskebøj (v. Voldtofte, SV. Fyn), Drengøbøj och Pilegård (Høed), Korsbøj (S. Fyn), 7. Albersdorf (Schleswig-Holstein). 8. Glauberg (Hessen). 9. Heuneburg (Baden-Württemberg). 10. Seddin (König Hinz's grab, Prignitz). 11. Leubingen och Helmsdorf (Thüringen). 12. Brzezniak (grav), Rzedziny (depå), (V. Pommern, Polen). 13. Banie (Gryfino, Polen). 14. Łęki Małe (Polen), 15–16. Čaka (V Slovakien och Velatice (Ö. Tjeckien). Vid Čaka ligger andra megahögar som Dedinka, Kolta & Luzany, alla är idag förstörda. Danska Pilegården (Høed) är från per VI och Drengøbøj är odaterad, båda på Fyn (6, se Thrane 2004 & manus). Glauberg (8) är det mest imponerande och yngsta komplexet av bronsålderns megahögar (Herrmann et al.1998).

da högar hör tydligt hemma i specifika landskap och sammanhang. En interregional och internationell utväxling av idéer och moden, liksom människor, har förmodligen spelat stor roll i de kortlivade center de måste ha representerat, i upp- och nedgångar (Thrane 2018). Håga i Uppland och Korshøj på Fyn kan vara sådana exempel. Tidigare har framförts att just kortvarigheten i megahögarnas existens gör att man kan se dem som profana uttryck för uppblussande maktkamper mellan olika grupperingar/lokala ”hövdingadömen” i bronsålderns socialt stratifierade samhälle (se Thrane 1984, s. 175).

Figur 2. Exempel på hur högar uppträder i grupper eller kluster på vissa platser, här sydvästra Fyn där särskilt gruppen runt Voldtofte och bronsåldersboplatser Kirkebjerg (1–6) utmärker sig. Investeringen i byggandet av högar medförde stora avskalkningar av torv- och jord. 1. Lusehøj. 2. Bobøj. 3. Buskebøj. 4. Kvindebøj. 5. Kirkebøj. 6. Boplatser Kirkebjerg. 7. Lodnebøj. 8. Saruphøj. 9. Brydegård. 10. Enemaerket. 11. Flenstofte. 12. Brunebøj. 13. Gissebøj. 14–15. Jordløse matr. 16. Egemosen. 17. Nye Stenderup. 18. Avernakø. Ur Thrane 1984 (fig. 1).

- ▲ = depå
- = boplats
- ✕ = lösfynd
- ⊕ = flatmarksgrav

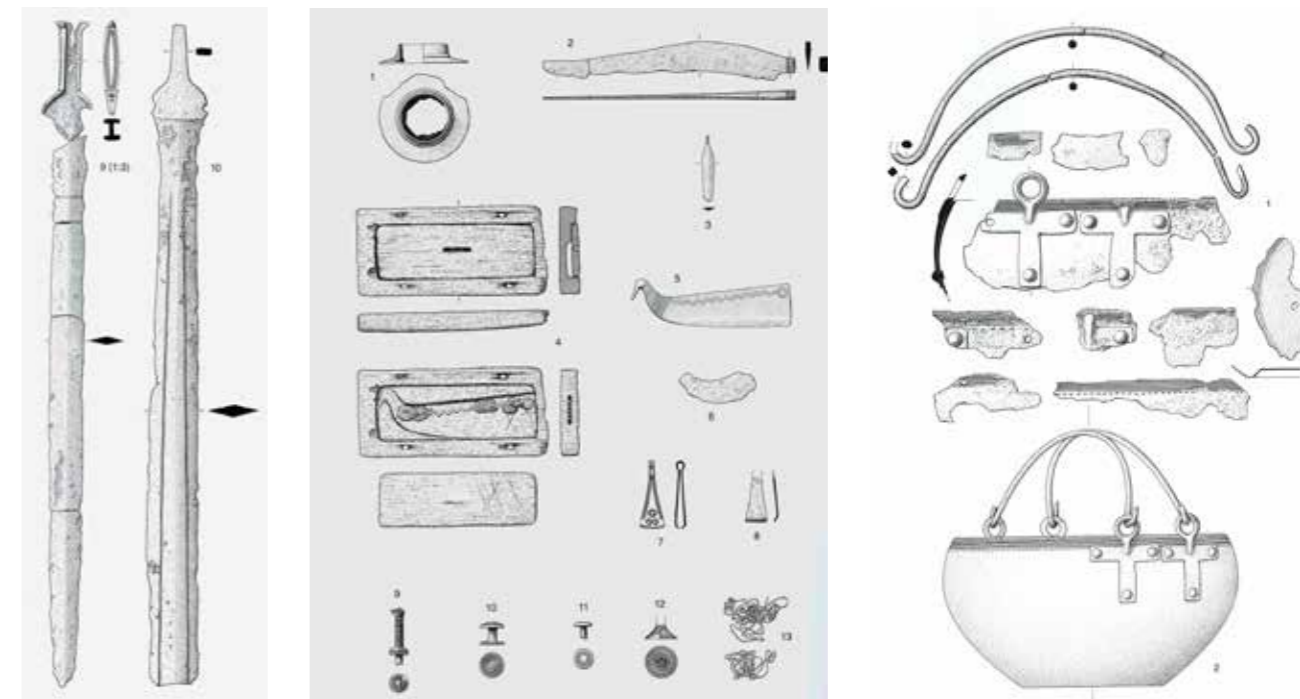
Ingenstans i Sydskandinavien har vi ett så bevarat fossilt landskap runt storhögar som det i Håga. I dagens Danmark saknas ett stort antal element i naturmiljön. Det beror på den intensiva uppodling som skett i det agrara landskapet, spåren är helt enkelt ödelagda. Vi kan således endast göra begränsade interregionala jämförelser, främst när det gäller föremålen från gravarna. Situationen blir inte mycket bättre om vi utvidgar synfältet till kontinenten. Den skandinaviska kulturen var under delar av bronsåldern ett område med egna regler och tidvis begränsade förbindelser över Östersjön till de närmaste grannarna (Thrane 1977; 2020; Zychlinska 2008). Däremot kan kontakter på ett mer personligt plan och över kortare distanser ses via föremålen, till exempel i den polska graven Brzezniak (hög B). Där fanns en

Fig 3. Drengbøje sedd från norr, belägen cirka 800 m sydöst om Buskebøje (fig 2) med en diameter av cirka 36 meter. Den är en av de danska högarna på Fyn som Frederik VII (1808–1863) lät gräva ut för att öka på sin fornsakssamling. Foto H. Thrane.

nordisk dubbelknapp, pincett och miniatyrkniv av en närmast nordsjälländsk type³. Generellt sett har dock inte så rika och allsidigt utstyrda gravar som de i Norden ännu hittats under period IV, dvs. Hågatid. Ett undantag måste ändå nämnas: det är den osedvanligt väl utrustade (dubbel?) graven från Banie i Västpommern, Polen (Eggers 1936; Bukowski 1998 fig. 80). Den innehöll föremål (dock ej guldbelagda) med närmaste motsvarigheter i praktgraven Korshøj på Fyn. Här i Banie var de skandinaviska inslagen ett spänne

(fibula), en miniatyrkniv och rakkniv samt pincetter. Först under nästa period, 900–700 f. Kr., kan vi observera rikare gravar på kontinenten⁴. Då dyker nordiskt formgivna edsringar av guld upp i Pommern och Holstein, tre i Regenwalde och en i Lauenburg⁵. Den ändå generellt sett sparsamma förekomsten av guld i norra Tyskland under yngre bronsålder skiljer sig från Skandinavien och är egendomlig eftersom man där var närmare guldets framställningsplatser längre ned i Europa (Hartmann 1982).⁶

Figur 4. Gravfyndet från Korshøj, Vester Skjerninge sb 6 (grav A). Greppungesvärd (guldbelagt) och ytterligare ett till vänster, i mitten rakkniv med träask och skyddande lock, två pincetter (en i guld), fyra guldbelagda dubbelknappar och överst en kniv (Pfattenkniv). Till höger bronskittel/spann (+ rekonstruktion). Ill. Claus Madsen (i Thrane 2004, pl. 81–83).

Korshøj och Håga

Hågahögens kombination av högkonstruktion och 'främmande' gravgods står i motsats till de lokala traditionerna i den omgivande regionen och är även speciell i Skandinavien under period IV. Det finns emellertid en (skadad) gravhög med en förbluffande överensstämmelse, belägen på södra Fyn. Fyndmaterialet i Håga med ett guldbelagt svärd och förgyllda delar av utstyrelsen har mycket nära paralleller i denna grav, Korshøj i Vester Skjerninge. Den har ursprungligen troligen varit en hög med ansenliga dimensioner och är, som ovan nämnts, samtida med Håga (Broholm 1946, grav 361; Thrane 1966, s. 176ff; 1984, s. 170; 2004, s. 280f). Liksom för Håga i Mälardalen avviker även Korshøj i rikedom mot sin omgivning (fig. 4–6).

Dessvärre fick inte Korshøj den sakkunniga behandling som Oscar Almgren gav 'Kung Björns Hög' i Håga (1905), så omständigheterna kring graven är till stora delar okänd. Den ligger två och en halv km från Svendborg Sund och beskrivs i äldre källor som

den största i bygden men de angivna måtten på cirka 3 x 19 meter imponerar inte. Hur mycket som var borttaget eller bortplöjt från högkonstruktionen innan föremålen hittades vet vi inte. Vid en utgrävning av den ödelagda högens rester år 1858 framkom den inre graven med en småstenspackning av handstora stenar. I denna fanns en brandgrav och en rik gravutstyrelse - en importerad bronsspann (kittel), två svärd, en kniv (s.k. pfattenkniv), två rakknivar, två pincetter och fyra dubbelknappar. Tre av dubbelknapparna i Korshøj är guldbelagda. Vidare är den ena pincetten av massivt guld och ett av svärderna, ett greppungesvärd, har guldbelagt fäste (på sidorna). Slutligen är den ena rakkniven lindad och med inläggning av guldtrådar. Den låg i ett särskilt utskuret träfödral, vilket tyder på att högfyllningen haft en bevarande atmosfär på samma sätt som andra högar på Fyn. Utstyrelsen är exceptionellt rik för en nordisk bronsåldersgrav (Thrane 1966, fig. 10; 1984, s. 170). Varför det finns två svärd, både ett greppungesvärd som motsvarar det i Håga och ytterligare ett i Korshøj är oklart. Det andra svär-

Figur 5. Foto av graufyndet från Korshøj, Vester Skjerninge sb 6 (grav A).
Foto Nationalmuseum, København.

Figur 6. Foto av den bevarade träasken med utskuren form inuti för att passa rakkniven.
Asken kunde stängas med ett lock. Foto Nationalmuseum, København.

Figur 7. Överst foto av svärdet från Håga. Foto Ola Myrin, SHM.
Under: Svärdet och detaljer med guldknoppen i en tänkt, nu försvunnen, rund avslutning av greppet, troligen av trä (streckad linje).
Intill visas dekor av koncentrisk, inpunsade cirklar på fästets sidor, lika de på spänne och dubbelknappar. Svärdets längd: 77,5 cm, ursprungligen troligen någon cm längre. Klingans största bredd 4,3 cm och vid fästets bas 6 cm bred. Den ursprungliga träfyllningen i fästet har hållits samman av guldnitarna, varav två satt kvar vid upphittandet. Totalt fanns 29 samt en liten nitkiva av guld. Se även Ullén & Drenzel d.v. Teckning O. Sörling (i Almgren 1905).

det nämndes inte i de primära källorna men sändes in tillsammans med gravföremålen till Nationalmuseum i Köpenhamn.

Speciellt för Korshøj är bronskitteln som är importerad från Mellaneuropa - den är unik i gravsammanhang under perioden (Thrane 1966, s. 176ff.). Den s.k. Pfattenkniven i graven visar också att förbindelser funnits med Nordtyskland, varifrån den kommer. Typen uppträder i olika sammanhang i Danmark (Thrane 1975, fig. 49). I Korshøj fanns således införda föremål både från Mellaneuropa och närmare, från Östersjö-kusten. I Håga däremot kom sannolikt alla införda föremål från södra Danmark. Skillnaden kan uppfattas som att en sortering skett av importen söderifrån inom det danska området, varifrån endast en del gick vidare över Öresund (Thrane 1958, 1966; 1973; 1975; 1979). Den direkta (eller indirekta) kontakten med de sydliga kulturerna i form av importföremål stannade till stor del i Danmark-Sydsverige men det betyder inte att det inte fanns en kontakt längre mot norr, som ju Håga är det finaste exemplet på.

Nästan hela Hågahögens gravutstyrel replikerar det i Korshøj. Det finns paralleller för enskilda föremål (med enklare utföranden) i andra områden men inte för den helhet som vi ser i de två högarna. Att de två grepptungesvärden från Korshøj och Håga är så lika är i sig anmärkningsvärt när man betänker avstånden

mellan Sydfyn och Håga – nästan 700 km fågelvägen. Kontakten mellan de två platserna eller områdena bör ha skett sjövägen men hittills har vi inga belägg för liknande, lika rikt utstyrda svärd (eller andra exklusiva fynd) längs den långa sträckan dem emellan. Man kunde ha tänkt sig geografiska lägen till exempel i östra Skåne, vid Kalmar eller Öland och vidare längs kusten som kan ha varit intressant för kontaktutbytet och storgravsetableringar under perioden. Möjligen finns ett undantag i det stora röset Blå rör intill Borgholm på Öland. I den fanns en sekundär grav med ett svärd som troligen hade framställts i en dansk verkstad under period IV (Gustawsson 1927, fig. 180). Här får en dock en reservation göras med tanke på att vår kunskap om den arkeologiska fyndrepresentativiteten är ofullständig och mycket är outgrävt. Nämnas kan den senaste besynnerliga upptäckten av en depå i Kallerup i Thy på norra Jylland. Depån innehöll en praktyxa, en människofigur med dubbelansikte och horn samt en hästfigur, alla i brons. De är helt nya föremålstyper och visar vilka arkeologiska överraskningar vi kan förvänta oss i framtiden. Även ett svenskt stort depåfynd, några hundra år yngre än Hågahögen, har våren 2021 hittats utanför Alingsås i ett relativt perifert läge.

Svärdens betydelse

Svärd har, utifrån jämförande fynd, bedömts tillhöra mansgravar och de svärd som haft guldbelagt fäste har sannolikt markerat en elit inom den svärdbärande gruppen. Under perioden 1100–900 f. Kr. (per. IV) upphör den standardutrustning som tidigare fanns mellan 1300–1100 f. Kr. I dessa rika, äldre mansgravar fanns både ett grepptungesvärd och guldarmringar (se nedan). Nu, i period IV, är det svärden i sig själva som är markörer – bortsett från Korshøj och Håga som har andra guld/guldbelagda föremål. Det ger upphov till frågan om det endast var tillfälligt, under denna korta tid, som svärdet med sin smala grepptunga, får en så hög status att inga andra exklusiva metaller behövde läggas till i graven. Under nästkommande period (V), 900–700 f. Kr, blir sambanden mellan svärd och guld mer otydliga, även om de nu fanns och de var inte så bekräftande som i Håga och Korshøj – i den senare högen var det ett val av prestige i metall som faktiskt översteg det i Håga. Det kan bero på att, trots de

Figur 8. Hågafibulan, teckning Olof Sörling (i Almgren 1905). För foto av repliken av spännets se Ullén & Drenzel (d.v.). Spännets längd är 13,2 cm, skivornas största diameter 5,8 respektive 6 cm. Spännets var belagt med ett över skivornas kanter omvikt guldbleck. Ramen runt om skivorna var tätt lindad med guldtråd, likt på den ena rakknivens skaft. Även spännets nål var ornerad på liknande sätt som skivorna. Ett litet fastärgat träspån på undersidan kommer troligen från de omgivande träresterna i högen.

uppenbara kontakterna dem emellan, ändå fanns en begränsning i vad som sändes norrut.

Almgren beskrev de olika föremålstyperna, däribland svärdet i publikationen år 1905 (fig. 7; jfr även Ullén & Drenzel d.v.). Hans listade genomgång av parallella grepptungesvärd i Danmark har inte förändrats i högre grad, den är nästan densamma som i dag⁷. Almgren konkluderade att nya fynd skulle överbrygga det geografiska gapet mellan söder och norr. Visserligen har svärdsbeståndet har blivit lättare att överblicka genom en ström av nya publikationer men de basala tillskott Almgren trodde skulle ske har uteblivit. Av de danska svärden har åtta av dem detaljer av guld (Thrane 1983, fig.1)⁸. Flertalet är fördelade i sydöstra Danmark och på Jylland, från Åbenrå til Tranum i norr. De kommer dock inte från specifikt rika fyndsammanhang. Cirkelornamentiken på Hågasvärdets guldbelagda fäste finns på flera av de danska svärden⁹, däremot inte på det från Korshøj. Hågas guldknopp har en motsvarighet i ett mossfynd (i Frørup, Fyn) där ett bevarat träfodral för svärd haft en utskärning för en fästeknopp (Madsen 1872). Något liknande kan även ses på ett svärd från Borghøj (Broholm 1946). Längre mot sydöst kan nämnas ett fragment av ett s.k. hornknappsvärd på Bornholm med guldbelagt fäste¹⁰.

Trots 'hål' i den geografiska utbredningen av sydskandinaviska svärd överensstämmer den yngre bronsålderns perioder (IV och V) sinsemellan väl med en tydlig övervikt på Fyn och Själland (Baudou 1960, karte 1–3; Thrane 1969, fig. 32–33). Det är inte realistiskt att svärd helt skulle saknas i andra områden och utbredningskartorna avspeglar, förutom nyare tiders observationsproblem, även de nedläggnings-traditioner som fanns¹¹. Med det ändrade gravskicket under yngre bronsålder skedde en kraftig tillbakagång i antalet gravlagda fullskale-svärd. Det var inte så mycket själva brandbegravningarna som var orsaken. Som, till exempel i Håga och i många fall i Danmark, blev de brända benen nedlagda på samma sätt som de tidigare skelettbegravningarna. Det var i stället det nya dominerande gravskicket med urnor, som gav dödsstöten till svärdsdeponeringarna i gravar - fullskalesvärd fick helt enkelt inte plats i dem. Att tånge- och grepptungesvärd deponerades under de ovan nämnda perioderna (särskilt per. IV) i vissa områden berodde på att man just där höll fast vid de äldre gravtraditionerna med kistkonstruktioner. Särskilt gällde det norra Själland¹².

Svärden kan ibland konstateras ha skarpa klingor, till exempel i gravarna Borghøj och Hvedshøj i Roskilde, liksom även i Håga även om det där inte tycks ha använts i strid (jfr Ullén & Drenzel 2018 och d.v.). Tyvärr är svärden i Korshøj, (liksom i gravarna Baunehøj och Vedskølle på Själland) alltför skadade för att fastställa klingornas brukstillstånd. Under den tidigare perioden III (1300–1100 f. Kr.) var svärdstypen, som ovan nämnts, tillsammans med guldarmringar närmast en standardutrustning för en elit bland de gravlagda männen. Kristian Kristiansen (1984) menar, utifrån slitspår på dessa svärd, att de tillhörde en krigarklass i bronsålderssamhället¹³. Det bör dock nämnas att det i den mest kända graven från mellersta bronsålder, Trudshøj på södra Själland, även fanns ett kultföremål - en kittelvagn i miniatyr (Thrane 1964). Så även om Trudshøj var en krigargrav så fanns här också en annan funktion representerad, med rituellt innebörd.

Det 'krigarsystem' enligt ovan diskuterade gravar i Skandinavien under bronsåldern tycks ha varit av en annan karaktär än den nyligen funna slagplatsen eller massakern vid Tollense i Mecklenburg. Där är cirka 12 000 delar av människoskelett påträffade från

1300-talet f. Kr., dvs. period III. Båge och pil verkar ha varit det vanligaste stridsredskapet utifrån hittade fynd vid sammandrabbningarna eller överfallen (se Terberger et al. 2018; Krüger et.al. 2020). Ännu återstår mycket forskning kvar att göra på det omfattande fyndmaterialet. Det (möjligen felaktiga) intrycket av att det rör sig om 'soldater' eller 'bondekrigare' med enklare vapen i Tollense har inga motsvarigheter i Skandinavien. Inte heller finns här spår av större truppstyrkor (jfr Fyllingen 2006). De svärdsgravar som förekommer i Skandinavien avspeglar generellt sett en annan hierarkiskt högre nivå, som omvänt inte syns i gravmaterialet i Nordtyskland. Varför en sådan skillnad har funnits mellan de två områdena är i nuläget oklart (se Thrane 1975, jfr även Bornfalk Back d.v.).

Några av Hågas andra föremål med paralleller i Sydskandinavien

Hågaspannets bästa parallell (fig. 8) är en praktfull glasögonfibula från en smyckedepå på norra Fyn, Harritslevgård, vid Odense¹⁴. Fibulor utan guldlindning finns i Saxtorp i Skåne (Oldeberg 1933, fig. 78), liksom i Oplev, Skindbjerg og Rygård i Danmark (Broholm 1946, M74, 76, 97) samt i Emmendorf i nordvästra Tyskland, trots skillnader i ornamentiken (Madsen 1872, pl. 29; Oldeberg 1933, fig. 80; Baudou 1960¹⁵). De hör alla till en experimentell fas innan smycketillverkarna hittade en slutform för spännets och den ornamentik som sedan blev karakteristisk. I Håga var det koncentrisk, inpunsade cirklar med utanföriggande sicksacklinjer i kanterna medan andra hade mer plastisk dekor. Fibulotypen är ovanlig söder om Östersjön, där var andra spännen populärare. I en stor depå i Rzedziny, i Pommern (Blajer 2013, tabl. 77–93) är dessa andra spännetyper dock kombinerade med skandinaviskt producerade föremål som halsringar.¹⁶

De två rakknivarna i Håga har motsvarigheter i den något yngre megahögen Lusehøj på Fyn (grav AM), från period V (900–700 f. Kr). Som i Håga är en ornamenterad och den andra utan dekor (Thrane 1984). Med utgångspunkt från att rakknivar var varje mans personliga egendom kan särskilt den rikt ornamenterade rakkniven i Lusehøj jämföras med närmast identiska jylländska och nordtyska motsvarigheter¹⁷. Hågas rakkniv med guldomvirat skaft påminner i formen om en i Højløkke på Fyn (høj 4, grav 6, Thrane 2004, pl.

Figur 9. Två av de guldbelagda dubbelknapparna från två olika set i Håga. Till höger en med lång spets (spröt) och omvirad guldtråd, till vänster en mindre guldbelagd. För de små se även Ullén & Drenzel d.v. Teckningar Olof Sörling (i Almgren 1905). Föremålen är ej skalenligt avbildade här. Den bögra dubbelknappen med långt spröt, var itubruten (här rekonstruerad) och är 6,15 cm lång med en största diameter av 1,9 cm. Dubbelknappen till vänster är 1,8 cm i diameter och 1,15 cm hög. Den har samma typ av ornering som dubbelknappen till höger och båda har rester av läder som visar att de suttit fast i en påls eller läderdetalj, troligen till dräkten. Funktionen påminner om nutida manchetknappar.

92,1, jfr Splieth 1900, no. 146; Baudou 1960, Karte 19). Den utan dekor är svårare att bestämma (jfr Broholm 1946, grav 258a; B1795). Två pincetter uttrycker, som dubbla rakknivar, ett överskott och särskilt som i Korshøj, där den ena är av rent guld (Thrane 2004, pl. 82, 7). Hågas ena pincett och den guldomvirade rakkniven behandlas av Ullén och Drenzel (d.v.).

Det fanns sex dubbelknappar i Håga, två med lång spets, de andra mindre (fig. 9). I Korshøj var utstyrseln nästan densamma: fyra dubbelknappar, två med lång spets (spröt) och de mindre av varierande storlek. Alla var överdragna med guldbleck. En lång dubbelknapp i Håga saknade guldbeläggning men har en motsvarighet i guld från en samtida prakthög i Nordsjälland, Lydshøj (Almgren 1905, pl. II; Broholm 1946, grav 4; 1953 no.59; jfr Thrane 1973, fig. 7,10). Här hittades också ett svärd med ramgrepp, beslag (troligen) till ett pilkoger, och ytterligare föremål av guld utöver dubbelknappen – en pincett och en nål samt en rakkniv i brons med omlindad guldråd på skaftet (Thrane 1984, 170f). De två större guldbelagda knapparna i Håga, varav den ena med fragment av läder, liknar de från Korshøj (fig. 2–3; Almgren 1905, pl. II:4; Thrane 2004, pl. 82,10). De små är av allmän typ som normalt

saknar guldbleck och finns till exempel i Skåne och Danmark. Dekoren kan skilja något¹⁸. Dubbelknappar förekommer men är inte särskilt väl belagda utanför Norden¹⁹.

Hågamannens kontakter

Utifrån fynden av svärd och rakknivar i Håga anser jag den begravda i högen vara en man, även om detta inte kunnat beläggas osteologiskt (Ullén & Drenzel, d.v.). Likheterna mellan Håga och danska lokaler, framför allt Korshøj, tolkar jag som uttryck för en personlig kontakt, där en individ från det danska området tagit med sig hela eller delar av utstyrseln i en resa mot norr. Hur denna gick till och det bakomliggande motivet är centrala frågor som ännu är olösta.

En isotopanalys från 2018 visar att den döde i Håga med största sannolikhet växte upp i östra Mälardalen (Ullén & Drenzel 2018). Men sydliga kontakter fanns tidigt i regionen, från äldre bronsålder (period II), i en rik kvinnograv från Torslunda, Tierp och en mansutrustning i Ulleråker i Simtuna. De tyder på att förbindelserna var väletablerade när Hågahögen byggdes (ibid. s. 133). Inte allt i gravutstyrseln behöver ha kommit från Danmark men de flesta föremålen kan hänföras dit. I förhållande till Danmark visar, som ovan nämnts, fyndmaterialet i Hågahögen inte riktigt så hög materiell rikedom som det i Korshøj. Men oavsett detta har den begravde i Håga kunnat uttrycka sin status klart och tydligt.

Det kan anses klarlagt att ett nätverk existerat under hela bronsåldern, där östra Mälardalen och Sydskandinavien ingick. Ett nätverk som var uppbyggd kring förbindelserna med omvärlden (Thrane 1975). Men för Håga – varför en så nära koppling till just södra Fyn? Själland borde ha bidragit med de bästa parallellerna, det var geografiskt närmare och därmed lättare tillgängligt från Uppland. Ska vi föreställa oss nätverk över långa avstånd som kunde aktualiseras och aktiveras på ett personligt plan under många generationer? Kanske i situationer där kontakter mellan släktingar och/eller allierade var angelägna av olika orsaker. Att en, sedan länge, etablerad elitnivå bland befolkningen funnits i Nordeuropa är tydligt. Och att långdistansrelationer dem emellan har varit möjligt får vi nog se som ett välgrundat antagande.

Oscar Almgren talade om en kung i Håga och det

är inte märkligt då område och namn (Kung Björns hög) har en sådan anspelning. I början på 1900-talet var betänkligheterna att använda ett kungabegrepp för bronsåldern inte så problematiskt som under senare tidens arkeologisk forskning. Nu brukas andra, mer eller mindre vällyckade, begrepp för att beteckna ledande personer i bronsålderssammanhang. Att rätt kategorisera den döde i Håga politiskt är svårt men att vi talar om en av samhällets toppfigurer råder det inget tvivel om.

Post scriptum

Jag vill uttrycka min tacksamhet till Michael Olausson som tog sig tid att visa mig runt vid Håga och dess omgivningar år 2001 under en minnesvärd dag.

Noter

1. Perioden Bronze A2 enligt dateringsschema för centrala Europa (motsvarande Montelius period I).
2. Perioden Br. D-Ha A1 (motsvarande Montelius III-IV).
3. Minikniven är dock av enkel typ, jfr Thrane 1973, fig. 12e från Banie; se också Broholm 1946, grav 7, 42, 120, 161, 203, 226, 248; samt kombinerad med tre minifågelfigurer och tillhörande skivhjul i Kostzewski 1958, fig. 52.
4. Se Menke 1972; Schmidt 1993; även guldkålar från Depenau och Gönnebek.
5. Se Bukowski 1998, fig. 165, Schmidt 1993, no. 323, 577 & 593, Kunkel 1931, pl. 41, 9-10.
6. Se närmare Hartman 1982. Man söker förgäves i Mecklenburg efter gravar som närmar sig Korshøjs föremålsstandard: Hundt 1997 har endast en grav från Lanken med (nu försvunna) guldringar i en period V-kontext (900–700 f. Kr.) och en period IV-depå finns från Suckow, 1100–900 f. Kr.. (no. 66, 88, 204 & 207). Litet mer är känt från Holstein: se Menke 1972 och Schmidt 1993, guldkärl har även använts som gravurna (no. 356); Sprockhoff 1956 I, s. 181ff.
7. Se Sprockhoff 1931, s. 26ff, lista 97ff, Broholm 1935 & 1949; Schmidt 1993, Baudou 1960, (karta 1).
8. För danska svärd med guld se: Borghøj grav B i Neergaard 1932 og Broholm 1946; Tjæreby på Sydsjälland i Broholm 1946, grav 118; grav 248a vid Vedskølle; Baunehøj vid Boeslunde; Bannerup vid Nørre Kirkeby på Nordfalster i Broholm 1946, grav 313; Årslev i Hjorkær sogn vid Aabenraa i Baudou 1960, typ IA no.11 samt mossfyndet från Frørup på Östfyn i Sprockhoff 1931, no.7, Broholm 1953, no.4 och Albrechtsen 1960, fig.8.
9. För cirkelornamentik på svärdsfästets sidor: se Frørup i Broholm 1953, no.4, Albrechtsen 1960; Borghøj i Broholm 1946, grav 117; Baunehøj i Broholm 1946, grav 257; BM Inv. no. 1874. 3–13, 8, Oscarshamn i A.P.Madsens saml (opubl.); Årslev i Hjorkær, Sønderjylland NMB 14515 och på svärdsgreppet från Ishøj i Broholm 1946, grav 92. Från Dybmose i Jernved, har svärdet litet guldbleck på klingan.
10. Det guldbelagda fästet på Bornholm kommer från Hallegård.
11. Jämför även äldre perioder i Aner & Kersten 1973–1984.
12. Brøndsted 1939 menade att det var svärdet som bidrog till genombrottet för den nya gravformen, eftersom det inte kunde få plats i en urna. De riktiga svärden kunde tas ur gravsammanhangen och delvis ersättas av miniatyrsvärd, som inte var praktiskt brukbara. För översikt se Baudou 1960, Thrane 1969.
13. Kristiansens 1984 statistik inkluderar svärd med såväl säkra som osäkra fyndsammanhang, jfr Thrane 1981. Sju av greppungesvärd är osäkra medan sju är väldokumenterade, liksom 22 fullgreppsvärd, de senare från per I-III.
14. Se Broholm 1949 & 1953, no.160; Oldeberg 1933, fig. 56; Albrechtsen 1960, fig. 8; En litet yngre fibula från Voldtofte passar in i detta områdes höga status.
15. Typ XXIVC, taf. 15, i Baudou 1960.

16. För exempel på typer som uppträder längre söderut se Kunkel 1931, pl. 38, 39l; v. Brunn 1968, pl. 15, 121, 123, 130; Jacob-Friesen 1963, Abb. 208–209, 312. Fibulor benämnda Spindlersfeldtypen och Lausitzfibulan var väl kända på kontinenten, se Blajer 2013, tabl. 16–17 & 43, 55, 57; v. Brunn 1968, pl.10, 12, abb. 13, 15, textabb.13. Däremot var Lausitzfibulan endast känd i ett fall norr om Östersjön, i en depå i Mandemark på Møn, se Thrane 1958.
17. Det gäller Lusehøjs grav AM, se Thrane 2004, pl. 18, 10. Paralleller finns i Jylland, se Kaul 1998 (Egtved, Føvling og Skjern Hovedgård) samt den överdådigt utsmyckade kniven i Borgdorf, se Thrane 2004, pl. 23–24 och Kaul 2018 samt i Bornhöved i Holstein. Jag uppfattar dem som härrörande från Fyn (Voldtofte) och tillhörande unga (resande) män.
18. För stora dubbelknappar se också till exempel Hvedshøj, Neergaard 1932, fig. 11; Krigsagergård B 1059 grav 10, Viby B 243, Hvedstrup NM 10741, Ishøj, Broholm 1946 grav 92, Neble NM 13592; se också Stjernquist 1961, pl. XXVII, Menke 1972, taf. 60, 17. Utan guld är till exempel en grav i Baudou 1960 s. 311/nr 82. Hågas små dubbelknappar Almgren 1905 pl. II, 3 är en allmän typ Montelius 1917, no. 1142 som på andra platser saknar guldbleck till exempel i Fjälkestad i Stjernquist 1961, pl. XI, 4; Thrane 1973, fig. 7E, Ryegård M297; Ballermosen høj 1, grav D 2 stk. i Lomborg 1956, fig. 18.
19. se till exempel Beltz 1910, Kunkel 1931, pl. 47, 12, Kostrzewski 1958, ryc.62,3 & ryc. 52 ur ett närmast nordiskt föremålsinnehåll i Brzeznia i Pommern; vidare Jacob-Friesen 1963, abb. 312, Schmidt 1993, taf.12 och Blajer 2013, tab. 93.

Referenser

Albrechtsen, Erling, 1960. *Fynske Guldfund*, Odense.

Almgren, Oscar, 1905. *Kung Björns hög och andra fornlämningar vid Håga*. Stockholm.

Anér, Ekkehard & Kersten, Karl (eds.), 1973–2014. *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kresis in Dänemark, Schleswig-Holstein under Niedersachsen*. København, Neumünster.

Baudou, Evert, 1960. *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Stockholm.

Bech, Jens, 2003. *Fra fortidsminder til kulturmiljø. Hvad Alstrup Krat og Hobøj gemte*. København.

Beltz, Robert, 1910. *Die vorgeschichtlichen Altertümer des Grossherzogtums Mecklenburg-Schwerin*, Schwerin.

Broholm, Hans Christian, 1943-49. *Danmarks Bronzealder*, I-IV. København.
- 1953. *Danske Oldsager, Yngre Bronzealder*. København.

Brøndsted, Johannes, 1939 (2 edn. 1958). *Danmarks Oldtid II. Bronzealderen*. Køpenhavn.

Brunn von, Wilhelm Albert, 1968. *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*. Berlin.

Bukowski, Zbigniew, 1998. *Pomorze w epoce brazu w swietle dalekosieznnych kontakt'ow wymietninych*. Gdansk.

Eggers, Hans Jürgen. 1936. *Das Fürstengrab von Banie, Kr. Greifenbagen und die germanische Landnahme in Pommern*, 2. Stettin.

Fyllingen, Hilde, 2006. Society, and the Structure of Violence: A Story told by Middle Bronze Age Human Remains from Central Norway, Otto, T., Thrane H. & Vandkilde, H. (eds.). *Warfare and Society*. Aarhus.

Gustawsson, Karl Alfred, 1927. Ett öländskt bronsåldersröse. *Fornvännen* 22: 351–365.

Hartmann, Axel, 1982. *Prähistorische Goldfunde aus Europa II*. Berlin.

Herrmann, Fritz-Rudolf, Frey, Otto-Herrmann, Bartel, Antja, Keuz, Angela, & Rösch, Manfred, 1998. Ein frühkeltischer Fürstengrabhügel am Glauberg im Wetteraukreis, Hessen, *Germania* 75: 429–530.

Hundt, Hans-Jürgen, 1997. *Die jüngere Bronzezeit in Mecklenburg*. Lübtheen.

Jacob-Friesen, Gernot, 1963. *Einführung in Niedersachsens Urgeschichte II, Bronzezeit*, Hildesheim.

Kaul, Flemming, 1998. *Ships on Bronzes 1-2*. Copenhagen.
- 2018. Nye fund af gamle skibe, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2018: 152-63.

Kostrzewski, Józef, 1958. *kultura luzycka na Pomorzu*. Poznan.

Kristiansen, Kristiansen, 1984. Krieger und Häuptlinge in der Bronzezeit Dänemarks, *JRGZM 31*: 187–208
<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:16-jrgzm-587811>

Krüger, Joachim, Lidke, Gundula, Lorenz, Sebastian & Terberger, Thomas (Hrsg.), 2020. *Tollensetal 1300 v. Chr. Das älteste Schlachtfeld Europas*. Damstadt.

Kunkel, Otto, 1931. *Pommersche Urgeschichte in Bildern*. Stettin.

Kurz, Siegfried & Schiek, Siegwalt, 2002. *Bestattungsplätze im Umfeld von der Heuneburg*. Stuttgart.

Lomborg, Ebbe, 1956. En højgruppe ved Ballermosen, *Aarbøger* 1956: 144-204.

Madsen, Andreas P., 1872. *Afbildninger af danske Oldsager og Mindesmærker. Bronzealderen I*. København.

Menke, Manfred, 1972. *Die jüngere Bronzezeit in Holstein*. Neumünster.

Montelius, Oscar, 1917. *Minnen från vår forntid*. Stockholm.

Neergaard, Carl, 1932. *Borghøj ved Hvedstrup: en gravhøj fra Bronzealderen*. København.

Oldeberg, Andreas, 1933. *Det nordiska bronsåldersspännets historia*. Stockholm.

Schmidt, Jens-Peter, 1993. *Studien zur jüngeren Bronzezeit in Schleswig-Holstein und dem nordelbischen Hamburg*. Bonn.

Splieth, Wilhelm, 1900. *Inventar der Bronzezeit funde aus Schleswig-Holstein*. Kiel.

Sprockhoff, Ernst, 1956. *Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzone des nordischen Kreises*. Mainz.
- 1931. *Die germanischen Griffzungenschwerter*. Berlin und Leipzig.

Stjernquist, Berta, 1961. *Simris II Bronze Age Problems in the Light of the Simris Excavations*. Lund.

Terberg, Thomas, Jantzen, Detlef, Krüger Joachim & Like, Gundula, 2018. Das bronzezeitliche Kampgeschehen im Tollensetal – als Grossereignis oder wiederholte Konflikt? Hansen, E. & Krause, R. (eds.). *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten*. Bonn.

Thrane, Henrik & Juottojärvi, Arne, 2020. A New Bronze Age Hoard from Mariesminde, at Langeskov on Funen, Denmark. *Acta Archaeologica* 91: 13–46.

Thrane, Henrik, 1958. Ein Depotfund der jüngeren Bronzezeit von Mandemark auf Møn, *Acta Archaeologica* XXIX: 111-130.
- 1964. The Earliest Bronze Vessels in Denmark’s Bronze Age, *Acta Archaeologica* XXXIII: 109-63.
- 1966. Dänische Funde fremder Bronzegefässe der jüngeren Bronzezeit (Periode IV) *Acta Archaeologica* XXXVI: 157-207.
- 1969. Eingeführte Bronzeschwerter aus Dänemarks jüngerer Bronzezeit. *Acta Archaeologica* XXXIX (1968): 143-218.
- 1973. Urnenfeldermesser aus Dänemarks jüngerer Bronzezeit, *Acta Archaeologica* XLII: 163-228.
- 1975. *Europæiske Forbindelser*. København.
- 1977. Über die Verbindungen zwischen Odergebiet und Südsandinavien in der Bronzezeit, besonders in Per. IV. Gediga, B. (ed.) *Geneza kultury luzyckiej na terenie Nadodra*, Wroclaw.
- 1979. Fremde Bronzegefässe in südsandinavischen Funden aus der jüngeren Bronzezeit (Per. V), *Acta Archaeologica* 49: 1-35.
- 1981. Late Bronze Age Graves in Denmark seen as Ezpressions of Social Ranking. Lorentz, H.(ed.). *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert von Brunn*. Mainz.
- 1983. Indledende overvejelser af strukturudviklingen i Sydskandinaviens broncealder. Stjernquist, B. (ed.). *Struktur och förändring i bronsålderns sambälle*. Lund.
- 1984. *Lusehøj ved Voldtofte – en sydvestfynsk storbøj fra yngre broncealder*. Odense.
- 2004. *Fyns yngre Bronzealdergrave*. Odense.
- 2013. Bronze Age Megalomania. Bergerbrant, S. & Sabatini, S. (eds). *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*, Oxford.
- 2018. Lusehøj at Voldtofte. Southwest Funen in its chronological setting – the best parallel for Seddin? Hansen, S. & Schopper, F. (eds.). *Der Grabbügel von Seddin im norddeutschen und südsandinavien Kontext*. Wünsdorf.
- ms. (2021). Lusehøj og Voldtofte igen – gamle iakttagelser og nye analyser af prototypen på et broncealders rigdomscenter belyst gennem 150 års forskning.

Ullén, Inga & Drenzel, Leena, 2018. Återbesök i Hågahögen – nya analysresultat. *Fornvännen* 113: 121–137.

Wüstemann, Harry, 2004. *Die Schwerter in Ostdeutschland*. Stuttgart.

Zychlinska, Justyna, 2008. *Recepcja “importu” nordyskiego na ziemiach polskich we wczesnych fazach kultury luzyckiej*. Poznan.

Storhögar och storrösen i norra Mälardalen

THOMAS ERIKSSON

”Men då omsider ditt lik i Hefaistos’ låga förbrunnit, samlade benen de vita vi upp i morgonens gryning...Däri nu vilar ditt stoft, du strålande hjälte Achilles, jämte Patroklos’ ben, den fallne Menoitiossonens, och i en urna för sig Antilochos’ ben...Men när de gömmas i jord, har den beliga hären av Argos’ spjutbeväpnade män uppkastat på stranden en gravhög; väldig och skön den står på en udde vid bred Hellespontos, att långt ute på hav den må synas för seglares ögon, vilka där hava sin väg, både nu och i kommande dagar.”

(ur sång XXIV i Homeros Odyssén. Översättning av Erland Lagerlöf 1912/1920, <http://runeberg.org/homeody/>)

Bakgrund

Ungefär samtidigt som hjältarna från det Trojanska kriget begravdes vid Medelhavet byggdes en enorm gravhög vid en dåtida havsvik i centrala Uppland. I citatet från Odysséen är det den döde kung Agamemnon som berättar om Achilles begravning. Han framhäver de dödas behov av en monumental begravning som ett minnesmärke. I den klassiska grekiskan finns ett speciellt begrepp *sēma*, som står för både tecken, symbol, grav och speciellt då för en grav tillhörande en hero-hjälte. Heroerna fortsattes att dyrkas vid sin grav med måltider och sammankomster. Det finns exempel på äkta och förmodade gravhögar i Trojaregionen som återanvändes i både det politiska spelet och i kulten under såväl klassisk, hellenistisk som romersk tid. Kulten utövades vid gravhögen i speciella byggnader och ibland anordnades hästkapplöpningar (Alcock 2016; Körpe och Rose 2016). Ungefär på samma sätt användes kanske miljön runt stengrunden

och högen i Håga. Platsen och högen har utgjort ett *sēma* för regionen. Den så kallade Hågakyrkan kan ha fungerat som en av platserna för dessa sammankomster. Utifrån grävningens resultat vet vi att den använts och återanvänts under upprepade tillfällen (Göthberg & Olausson d.v.).

I Håga skapade de efterlevande en storslagen plats vid den dåtida farleden (fig. 1). Havet har dragit sig tillbaka sen 2000 år och namnen på de döda är för alltid bortglömda. När högen byggdes låg den monumentalt på ett näs mellan farleden med en lagun som gick in nedanför Hågakyrkan och högen. Lagunen måste ha varit utmärkt som en skyddad hamn där man kunde dra upp båtar och kanoter. Man får inte glömma bort just detta kommunikativa och manifesterade läge där högen blev ett riktmärke för vattentransporterna. Vi vet inget om lagunen och de aktiviteter som kan ha skett där. Men i ett precis liknande söderläge, på 15 meters nivå har man i Ultuna, 5 km sydväst om Håga, hittades en minst 180 meter lång rad med

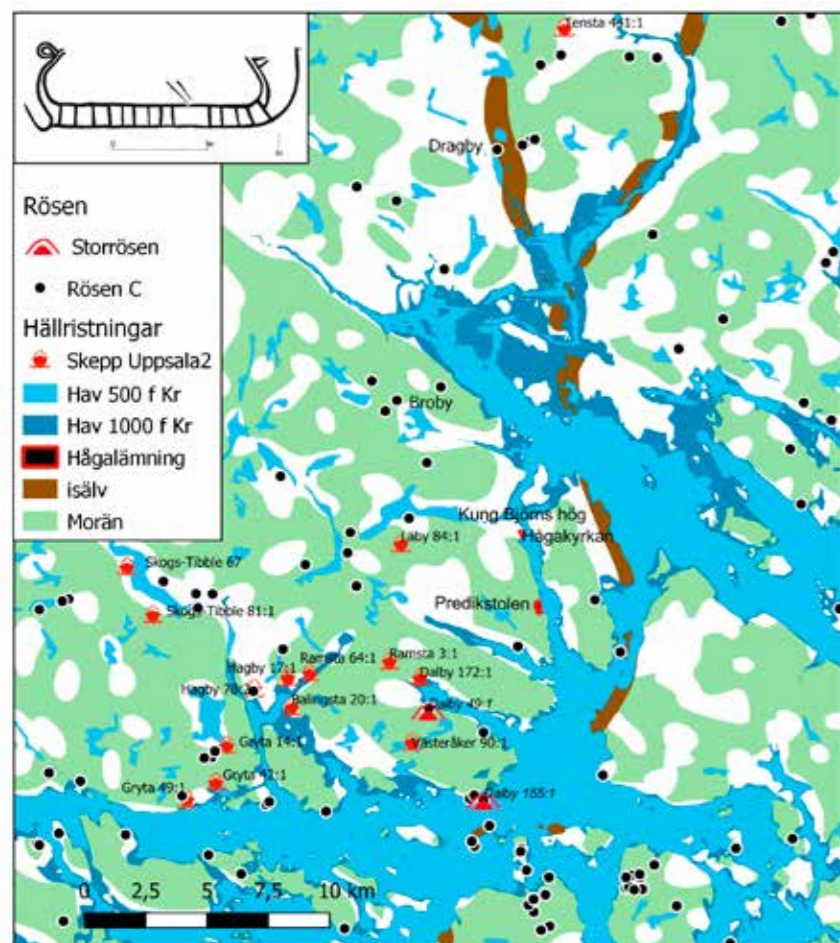

Figur 1. Hågabögen eller Kung Björns hög från norr. Den här vyn över bällar och hög mötte de dåtida sjöfararna från norr. Foto T. Eriksson.

45 påträffade kokgropar. Raden kan ha fortsatt längre utanför undersökningsområdet. Kokgroparna har anlagts precis i strandkanten och har daterats till ca 750–400 f. Kr., det vill säga period VI och äldre förromersk järnålder (Hulth 2013, s. 17ff). Användningsperioden för kokgroparna kan ha varit kortare, det långa tidsspännat beror snarast på kalibreringskurvans utseende. Oavsett vilket visar raden just mentaliteten hos bronsåldersmänniskan att exponera rituella måltider, kult och monument ut mot havet. En över 8 meter hög grav eller 45 brinnande eldar i en rad en mörk kväll, måste ha haft samma symboliska verkan. De visade att man behärskade ett territorium eller snarare maritorium där havet var förbindelselänken. Vattenlederna användes för att binda samman de olika nätverken där kult och varudistribution var primära motorer för att makten skulle kunna manifesteras och vidmakthållas (Ling et al 2019; Needham 2009, s. 24ff; Sperling 2016; Wehlin 2013, s. 7 & 183ff).

Håga måste ses som en nod i det system som sannolikt omfattade och kontrollerade sjöfart, handel och bronsdistributionen runt Uppsalabäckenet söderifrån (fig. 2). Det ligger ett pärlband av gravrösen längs med vattenleden. Alla dessa är i storleken 10–20 meter i diameter, alltså betydligt mindre än

kärnröset i Håga. Ett av de större ligger på Ormberget 1 mil söder om Håga, tillsammans med ytterligare gravar (Dalby 155/L1944:7216 & 200:1). De är inhägnade med låga stenvallar av den typ Olausson tolkat som gravhägnader från bronsålder (Olausson 1995). En liknande miljö med ett 1,4 m högt röse intill en inhägnad stensättning finns även 7 km sydväst om Håga, i Uppsala-Näs och Dalby (Uppsala-Näs 114:1/L1941:3420; Uppsala-Näs 131:1–2/L1941:3309). Även andra större rösen utan gravhägnader finns i området (Dalby 49:1/L1944:9882; Fig. 3). På andra sidan vattnet från Ormberget ligger andra, mindre rösen på Arnö-huvud. Spridningen fortsätter sedan ned till Håbolandets sydspets där ett par rösen på Myrskäret markerar inloppet mot Uppsala (fig. 4). På Håbolandet ligger även en av regionens största bronsåldersbosättningar, nämligen Apalle i Övergrans socken (Ullén 2003; Eriksson 2003). Inget av de här nämnda rösen skulle definieras som ett storröse utan samtliga är betydligt mindre än det röse som finns inne i Hågahögen, men som är täckt av en jordmantel. Sett utifrån arbetsinsats och monumentalitet står Hågahögen och dess kärnröse i en klass för sig sett i ett uppländskt perspektiv. En gravsättning väl värdig att kallas för *sēma* på grekiska.

Figur 2. Översiktskarta över Uppsalabäckenet med bavnivåer ca 1000 och 500 f.Kr. Bruna ytor är Uppsalaåsen och andra isälvsediment. Åsen har fungerat som en kommunikationsled. Ett urval av rösen och större rösen har markerats liksom hällristningar med skepp. Infällt i figurens övre vänstra hörn är det nästan 3 meter långa Kibrunnaskeppet, Ramsta 3:1 (Coles och Gräslund 2000, fig. 111). Stilistiskt kan det dateras till slutet av bronsåldern ca 900–500 f.Kr. Karta T. Eriksson.

Det runda röset

Under en period har Hågahögen varit ett röse, om det rör sig om dagar eller längre period går inte att avgöra. Enligt Almgren ska övertäckningen ha skett snabbt och ett av argumenten var att träkonstruktionen i högen inte skulle ha bevarats någon längre tid i ett öppet röse. (Almgren 1905, s. 44; jfr Kaliff & Østigård 2018). I vilket fall som helst måste redan röset ha varit imponerande med en höjd på 4 meter och en diameter på runt 40 meter. Undersökningsmetodiken gör det inte möjligt att säga om röset har tillkommit vid ett tillfälle eller har byggts på med brätten, kallmurade sidor eller kantkedjor i olika sekvenser. Motsvarande rösen på Gotland, Sörmland, Skåne och Västkusten brukar ha en komplicerad byggnadshistoria över

flera generationer (Goldhahn 2013; Hyenstrand 1966; Martinsson-Wallin 2017; Selling 2007; Stenberger 1942; Wehlin och Schönback 2012). Ytterst få moderna undersökningar har gjorts i Uppland och Västmanland av rösen med diametrar över 10 meter och 1 meters höjd. Totalt är det 18 rösen utifrån min databas med ca 550 gravar med datering från bronsålder, flertalet i Stockholms län (fig. 5). Det rör sig om ett röse från Gävle, tre från Västmanland och resten från Uppland. Rösen har haft diametrar mellan 9–16 meter och varit 0,75–2,5 meter höga. För två av rösen från Österåker har dessvärre fyndmaterialet försvunnit liksom beskrivningarna. Endast sju av de 18 rösen har givit fynd av bronsföremål och föremålsdateringarna för dem ligger i större delen av bronsålder och

Figur 3. Det här är ett av de största gravrösen i Uppsalatrakten (L1944:9882, Dalby 49:1). Det ligger ca 35 meter över havet, på sydsidan av en gammal bavnivå och mäter ca 21–22 meter i diameter och är 1,5–1,75 meter högt. Det är inte undersökt men ligger i en bronsåldersmiljö, ca 8 km söder om Håga. Foto T. Eriksson.

fram in i förromersk järnålder (Karlenby, Göthberg och Forenius 2002; Magnusson 1974; Söderberg 1979). Det största röset är A88 i Dragby, en anläggning som har en senneolitisk hällkista i mitten och sedan har återanvänts med ett flertal begravningar och utbyggnader in i äldre förromersk järnålder. En liknande lång anläggningshistoria har också hällkistan under skärvstenshögen i Annelund. Där ligger dateringarna från senneolitikum till och med period III, 1100 f.Kr. (Eriksson 2009; Hamilton, Karlenby och Fagerlund 1995; Jaanusson och Silvé 1962). Ett liknande 'fuskrosé' (jfr ovan), med en moränkulle som hade draperats med en stensättning, har undersökts i Vaksala. Primärgravnen var en barngrav i form av en skelettgrav från senneolitikum-bronsålderns period I och det fanns även tecken på ytterligare brandbegravningar (Eriksson och Nelson 2013).

Något som är anmärkningsvärt för Uppsalatrakten är annars att antalet kända och bevarade stora rösen, dvs rösen med en diameter över 20 meter är få (Hermodsson 2015, s. 69f; Landström 2012, s. 610) Det finns definitivt inga bevarade rösen med diametrar över 30 meter, fransett Hågahögens kärnröse. Det finns rösen

som har använts från senneolitikum och framåt och antalet begravningar och användningsfaser är oftast flera, allra helst när det gäller de större rösen och högarna.

Storhögar och storrösen – regionalt perspektiv

I Mälardalen finns cirka 270 storhögar med en diameter på över 20 meter. Traditionellt brukar man säga att högar med diameter över 20 meter är storhögar och de som är mer än 30 meter kallas för kungshögar (jfr. Thrane d.v.). Av dessa 270 stor- och kungshögar är 27 mer eller mindre undersökta och samtliga har gett dateringar till yngre järnålder, Håga är det enda undantaget. (Bratt 2008, s. 29 & 61ff). Man kan använda siffrorna och konstatera att 3,7 % av de undersökta storhögarna är daterade till bronsålder. Rent statistiskt kan man då räkna med att tio av de totala antalet storhögarna är från bronsålder. Men det statistiska underlaget är litet. Det har framförts att Hågahögen är ett unikum för regionen och skulle vara kungasäte för hela Mälardalen (Landström 2011, s. 546ff). Hågahögen och närområdet är med största sannolikhet en

nod i kontaktnätet under mellersta bronsåldern men bör inte ha varit den enda centralplatsen i Mellansverige. Man får dessutom med största sannolikhet anta att maktens centra har skiftat över tid under den 1200 år långa period som bronsåldern utgjorde.

En yngre men betydligt mindre parallell till Håga-högen hittades på det ett järnåldersgravfält i Tibble, Täby socken, Uppland. Högen, A20, var 1,2 meter hög och hade en diameter på cirka 12 meter. Den hade kantkedja och ett delvis storblockigt kärnröse (Modin 1966, s. 155ff). I kärnröset fanns en rik begravning med spridda brända ben, obrända djurtänder, keramik, en halsring av brons, en spiralhuvudnål samt två armbyglar av järn. Halsringen var i dåligt skick men kan inte inordnas i Baudous typer från yngre bronsålder (Baudou 1960, s. 54f). Den är snarast av Bräcksta-typ och kan dateras till bronsålderns slut (700–500 f. Kr.) eller äldre förromersk järnålder. Den har en spridning i Mälardalen, Finland och Estland (Lang 2007, s. 157 & 181; Meinander 1954, s. 52f; Montelius 1917, fig. 1467–8; Almgren och Nerman 1914, s. 2 & fig. 15; Olsén 1934; Modin 1966, s. 160). Spiralhuvudnålen är en typ som har lång produktionsperiod, från ca 1000 f. Kr. i äldre förromersk järnålder, ca 200 f. Kr. (Baudou 1960, s. 80f; Montelius 1917, fig. 1311; Lang 2007, s. 183 & fig. 111:2; Jensen 2005, s. 123). Den mest unika föremålen i graven är de två gedigna armbyglarna eller råämnena av järn. Byglar av den här typen finns på kontinenten och i Polen under period Ha C-D och framåt, vilket motsvarar period VI (Hjärthner-Holder 1993, s. 167f; Modin 1966, s. 160). Keramiken är av en tämligen grov typ som dateras till bronsålder-äldre järnålder. Sett till innehåll och gravstorlek måste ändå graven ses som en av de rikare från slutet av bronsåldern. Den måste ha legat synligt i det dåtida landskapet i det inre av en större havsfjärd men ändå skyddad av skärgården. Med tanke på placeringen är det inte märkligt att flera av föremålen visar en gemensam formvärld med Polen, Estland och Finland. Man kan se högen som ett av mycket få materiella uttryck för en elit under brytningsskedet mellan brons- och järnålder. En elit som har haft ett kontaktnät österut, något som kan ses i den samtida keramiken och föremålsformerna (Eriksson d.v.).

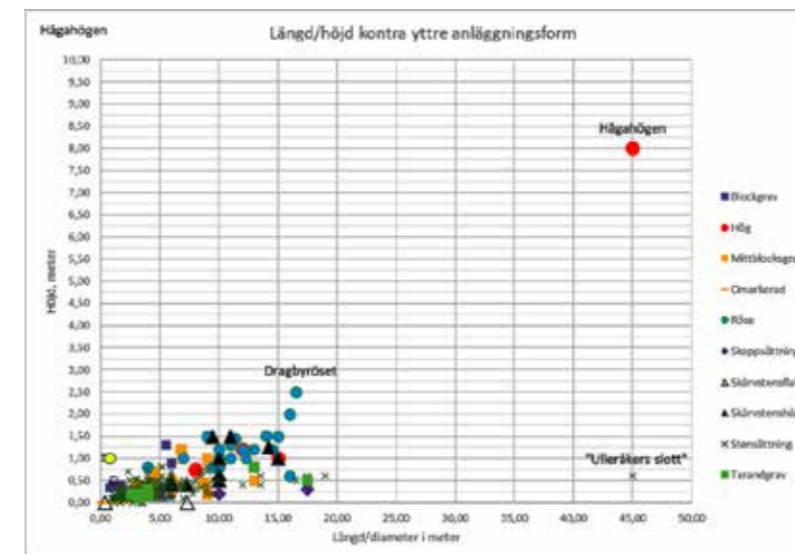
I övrigt finns få klara indikationer på storbegravningar med bronsåldersdatering. En lokal som kan ha sitt ur-

sprung i aktiviteter från bronsålder är Horsberget vid Husby i Lena socken. Platsen ligger inte långt ifrån ett undersökt röse med en diameter på 13 meter. Det har givit fynd från period IV, 1100–900 f. Kr., av en pincett, kniv/såg och ett möjligt guldfragment. Någon kilometer norr om berget ligger ett av Skandinaviens största vapenfynd vid Vattholma, Lena kyrka, med bland annat ett svärd av samma typ som det i Hågagraven, men utan guld (Ekholm 1911, s. 37; Nylén 1948). Själva namnet Horsberget betyder hästberget och har tolkats som ett namn som kan vittna om kult och tävlingar med hästar (Ambrosiani 1968, s. 14). Hästen har ju en dessutom en framskjuten plats i bronsålderns panteon med hästdragna solvagnar och hästhuvuden på rakknivar. Högen ligger på toppen av en naturlig ås- eller moränkulle och är 38x32 meter stor och intill 2,5 meter hög. Den är dessutom försedd med ett brätte och en sydvästportal som fortsätter ned i en processionsväg mot sydväst. Brätteförsedda rösen brukar oftast dateras till bronsålder. Vid kullens fot ligger ett stort skålgropsblock som förstärker bronsåldersnärvaron (Ambrosiani 1968). Platsen ligger vid den innersta delen av den havsarm som i dag är Fyrisån, invid Uppsalaåsen. Vägen upp på kullen har nära parallell i den östra kultkullen på den närbelägna boplatsen Ryssgårdet. Där har man mellan 1300-900 f. Kr. omdanat en liknande moränkulle med en processionsväg upp på den södra sidan, ett kulthus på toppen av kullen samt ett omfattande kulturlager på den östra sidan av kullen med begravningar och offer av guldspiralring (Hjärthner-Holder, Eriksson och Östling 2008; Eriksson och Amaya 2005; Eriksson 2008). I fallet med Horsberget skulle en liknande men större kultkulle ha förseglats med en storbegravning. Det finns givetvis andra möjligheter för tolkningen av högen på Horsberget, eftersom den inte är undersökt.

Förutom Hågahögen är det endast fyra gravar som kan definieras som gravhögar enligt modern terminologi, det vill säga välvda högar med en jordmantel. En gräns för storleken har satts vid en diameter runt 10 meter eller mer och en höjd på över 0,75 meter. Samtliga ligger i Uppland och de är 8–15 meter i diameter och 0,75–1,5 meter höga. Med andra ord kan ingen mäta sig i monumentalitet med Håga. Den största är den ovannämnda högen i Lena socken (Nylén 1948). En närbelägen anläggning är en s. k 'fushög' i Forsa

Figur 4. De två rösen vid Myrskären på sydspetsen av Håbolandet, Kalmar 35:1–2. Rösen ligger på ca 25 meter över havet och har legat som farledsmarkeringar för leden mellan Södertäljekanal och Uppsala bäckenet. De är inte undersökta men bör vara från bronsåldern. I bakgrunden syns Norra Björkfjärden, en del av nuvarande Mälaren. På Fagerön, ca 1,4 km ut i fjärden ligger nästa röse. Foto från NÖ av T. Eriksson.

Figur 5. Diagram över undersökta gravar med storleken i form av höjd och längd. Materialet bygger på ca 550 undersökta gravar med trolig bronsåldersdatering i Uppland och Västmanland. Här har de olika gravöverbyggnaderna använts för att dela upp gravarna. Ett samband finns mellan höjd och storlek å ena sidan kontra bronsrikedom och antal begravda personer å andra sidan.

i Tensta socken. Där har en moränkulle draperats med en stensättning och innehöll en skelettgrav från period III-IV och högen innehöll ytterligare en kremering från äldre förromersk järnålder (Aspeborg 2005; Eriksson 2005). Två mindre, men odaterade högar har dessutom undersökts i Lövsta i Bälinge. Den ena innehöll två bengömmor och den andra saknade en regelrätt begravning (SHM 29531, ATA).

I litteraturen om bronsåldern är hövdingamakt manifesterad i stora högar och rösen ett återkommande tema (Nordquist 2001, s. 222ff; Holst m.fl. 2013, fig. 4). Det är svårt att inte se Hågahögen som en sådan manifestation av en regional makthavare och dennes ättlingar. De är ju de efterlevande som har haft maktpositionen att samla arbetskrafterna och livsmedelsförsörjningen för de som byggde högen. I Uppland är det annars svårt att se tydliga maktkoncentrationer utifrån de undersökta gravarna. I det hänseendet skiljer sig landskapet från till exempel Gotland, Halland och Skåne. När man sammanställer storlekarna på de drygt 500 undersökta bronsåldersgravarna i Uppland och Västmanland framstår Hågahögen som ett unikum (fig. 5). Det finns ett mindre antal rösen i storlekar mellan 10 och 20 meter i diameter. Annars är det framför allt skärvestenshögar som vittnar om att man har begravt människor i sannolikt monumentala anläggningar. Men ingen av dem går att jämföra med Hågahögen. Ett hundra år efter Almgrens epokgörande utgrävning och med en genomgång av drygt ett halvt tusen undersökta bronsåldersgravar är Hågahögen ännu unik.

Referenser

- Alcock, Susan E., 2016. Time Traveling Tumuli. The Many Lives of Bumps on the Ground. A General Introduction. Henry, O. and Kelp, U. (eds.). *Tumulus as Sema. Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*. Berlin, Boston.
- Almgren, Oscar, 1905. *'Kung Björns bög' och andra fornlämningar vid Håga*. Stockholm.
- Almgren, Oscar och Birger Nerman, 1914. *Die ältere Eisenzeit Gotlands*. Stockholm.
- Ambrosiani, Björn, 1968. Horsberget vid Husby i Lena. *Uppland: årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och bemygdgsförbund*: 7–15.
- Aspeborg, Håkan, 2005. *Tankar om begravningar under bronsålder och äldre järnålder*. Uppsala.
- Baudou, Evert, 1960. *Die regionale und chronologische der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Stockholm.
- Bratt, Peter, 2008. *Makt uttryckt i jord och sten: stora högar och makstrukurer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm.
- Coles, John M. och Gräslund, Bo, 2000. *Patterns in a rocky land: rock carvings in south-west Uppland, Sweden*. Uppsala.
- Drakenberg, Sven och Gustawsson, Karl Alfred, 1934. Larsen, Hj., Odencrants, R. och Olsén, P. (red.) *Studier tillägnade Gunnar Ekholm 13/3 1934*. Göteborg.
- Ekholm, Gunnar, 1911. Upplands bronsålder. *Upplands fornminnesförenings tidskrift*: 218–54.
- Eriksson, Thomas, 2003. Dekorerad keramik i Apalle. Gjuterifynd i Apalle. I: Ullén, I (red.) *Bronsåldersboplatsen vid Apalle i Uppland*. Arkeologi på väg - undersökningar för E18. UV Uppsala, rapport 1997:64. Riksantikvarieämbetet - 2005. *Keramik från Forsa: En Specialregistrering av keramik*. Uppsala - 2008. Pottery and feasting in central Sweden. Berg, I., (ed.). *Breaking the mould: challenging the past through pottery*. Oxford. - 2009. *Kärl och social gestik: keramik i Mälardalen 1500 BC-400 AD*. Uppsala.
- Eriksson, Thomas och Amaya, Berta, 2005. Ryssgärdet: ett rikt bronsålderskomplex vid Onslunda. *Uppland*: 9–86.
- Eriksson, Thomas och Nelson, Mats, 2013. *Ett röse vid Starboda. Ombyggnaden av väg 288, sträckan Jälla-Hov*. Stockholm.
- Goldhahn, Joakim, 2013. *Bredarör på Kivik - en arkeologisk odysseé*. Simrishamn.
- Hamilton, John, Karlenby, Leif och Fagerlund, Dan, 1995. *Arkeologi på väg: undersökningar för E18. Undersökningar för E18 Annelund*. Stockholm.
- Hermansson, Örjan, 2015. *Det arkeologiska landskapet. Fornlämningars bild och bebyggelsehistoria i tre uppländska bygder under bronsålder och äldre järnålder*. Uppsala.
- Hjärthner-Holdar, Eva, Eriksson, Thomas och Östling, Anna (red.), 2008. *Mellan himmel och jord: Ryssgärdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Uppsala.
- Hjärthner-Holdar, Eva, 1993. *Järnets och järnmetallurgins introduktion i Sverige*. Uppsala.

- Holst, Mads Kähler, Rasmussen, Marianne, Kristiansen, Kristian och Bech, Jens-Henrik, 2013. Bronze Age 'Herostrats': Ritual, Political, and Domestic Economies in Early Bronze Age Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society* 79: 1–32.
- Hulth, Helena, 2013. *Att återvända. Arkeologi i olika skeden från Södra Gärdet i Ultuna*. Uppsala.
- Hyenstrand, Åke, 1966. Igelsta i Östertälje: ett sörmländskt bronsålderskomplex. *Fornvännen* 61: 90–98.
- Jaanusson, Hille och Silvén, Ulla, 1962. Undersökningen av Dragbyröset 88. *Tor* 8: 5–44.
- Jensen, Claus Kjeld, 2005. *Kontekstuel kronologi, en revision af det kronologiske grundlag for førromersk jernalder i Sydsandinavien*. Højbjerg.
- Karlenby, Leif, Göthberg, Hans och Forenius, Svante, (red.), 2002. *I en liten Vrå av världen*. Uppsala.
- Körpe, Reyhan och Rose, Charles, 2016. The Tumuli of Troy and the Troad. Henry, O. and Kelp, U. (eds.). *Tumulus as Sema. Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*. Berlin, Boston.
- Landström, Lars E., 2012. *Därför Uppsala: utdrag, iakttagelser och resultat från studien Med Uppsala i centrum: Uppsalaområdet under bronsålder och äldre järnålder in i vendedtid. En arkeologisk förhistoria baserad på områdets miljöförutsättningar och en GIS-utvecklad kartvärld med Mälardalen, Östersjöbäckenet och Europa som bakgrund*. Uppsala.
- Lang, Valter, 2007. The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. *Estonian Archaeology*, 3. Tartu.
- Lindström, Jonathan, 2011. Norra Mälardalen under bronsåldern. En landskapsanalys. Artursson, M., (red.). *Nibble: en bronsåldersmiljö i Uppland*. Stockholm.
- Ling, Johan, Hjärthner-Holdar, Eva, Grandin, Lena, Stos-Gale, Zofia, Kristiansen, Kristian, Melheim, Anne Lene, Artioli, Gilberto, Angelini, Ivana, Krause, Rüdiger and Canovaro, Caterina, 2019. Moving metals IV: Swords, metal sources and trade networks in Bronze Age Europe. *Journal of archaeological science, reports*, 2019–08, Vol. 26.
- Magnusson, Gösta, 1974. *Arkeologisk undersökning 1968–70: fornlämning 191 och 236, två gravfält Åsen 1:2, 1:3, Kolbäcks sn, Västmanland*. Stockholm.
- Martinsson-Wallin, Helene, 2017. Stones in the South: Decoding Bronze Age Ritual Practices on Gotland. *Current Swedish Archaeology*: 227–56.
- Meinander, Carl Fredrik, 1954. *Die Bronzezeit in Finnland*. Helsingfors.
- Modin, Monica, 1966. Ett gravfynd från Täby i Uppland. *Fornvännen*, 154–63.
- Montelius, Oscar, 1917. *Minnen från vår forntid 1 Stenåldern och bronsåldern*.
- Needham, Stuart, 2009. Encompassing the Sea: 'Maritories' and Bronze Age maritime interactions. Clark, P., (ed.). *Bronze Age connections: Cultural contact in prehistoric Europe*. Oxford.
- Nordquist, Pär, 2001. *Hierarkiseringsprocesser: om konstruktionen av social ojämlikhet i Skåne, 5500–1100 f. Kr*. Umeå.
- Nylén, Erik, 1948. En bronsåldersgrav vid Husby i Lena. *Tor*: 73–80.

- Olausson, Michael, 1995. *Det inneslutna rummet: om kultiska bägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi födelse*. Stockholm.
- Olsén, Pär, 1934. Några halsringar från övergångstiden mellan brons- och järnålder. Larsen, Hj. och Olsén, P., (red.). *Studier tillägnade Gunnar Ekholm: 13/3 1934*. Uppsala.
- Selling, Susanne, 2007. *Livets scener och dödens platser: om bronsålder i södra Bobuslän utifrån en gravläggning i Faxehögen, Karleby socken*. Stockholm.
- Sperling, Uwe, 2016. Bronze Age connections across the Baltic Sea. Discussing metalwork as source of maritime contacts in prehistory". Bjerck, H. Bj., (ed.). *Marine ventures: Archaeological perspectives on human-sea relations*. Sheffield: Bristol.
- Stenberger, Mårten, 1942. Ett kraterröse på Gotland. *Fornvännen* 37: 95–114.
- Söderberg, Sverker, 1979. Fornlämning 56, bronsåldersröse, Grinduga, Knapersåsen, Valbo sn, Gästrikland. Stockholm.
- Ullén, Inga, 2003. *Bronsåldersboplatsen vid Apalle i Uppland*. Arkeologi på väg - undersökningar för E18. UV Uppsala, rapport 1997:64.
- Wehlin, Joakim, 2013. *Östersjöns skeppssättningar: monument och mötesplatser under yngre bronsålder*. Göteborg.
- Wehlin, Joakim och Schönbeck, Bengt, 2012. *En storgrav från Gotlands bronsålder: arkeologisk undersökning vid Simunde i Hörnsne med Bara socken på Gotland 1957–58*. Visby.

Kung Björns kyrka

MICHAEL OLAUSSON & HANS GÖTHBERG

Bakgrund

Åren 1998 och 1999 genomfördes arkeologiska undersökningar av en stengrund i Håga, den s.k. 'Hågakyrkan' eller 'Kung Björns kyrkia'¹ (fig. 1–2). Arbetet var del av ett forskningsprojekt om vallanläggningar under ledning av Michael Olausson², som även ansvarade för utgrävningen. Rapport, liksom en artikel för denna volym var planerad. Efter Olaussons bortgång i förtid har Upplandsmuseet tagit över rapport- och artikelansvaret med Hans Göthberg som författare. Arbetet är baserat på sammanställningar och tolkningar av fältmaterial, liksom PM gjorda vid och efter undersökningarna (Olausson 1999a; 1999b; även Victor 2002).

Den första arkeologiska utgrävningen i 'Hågakyrkan' gjordes av Oscar Almgren åren 1902–1903. Anläggningen kallas då 'hustomtning'. Namnet Hågakyrkan eller 'Kung Björns kyrkia' omnämns i källor i Almgren (1905 s. 4f) från slutet av 1600-talet och antas komma från likheterna med en (kristen) stenkyrkogrund. År 1704 beskriver magister Johan Eenberg Hågakyrkan som en "Murning av grof gråsten, som gör en instängd platz...kan man än fullkoml. Skiönia, at där warit ett huus anlagdt: imedlertijd kallar gemene folket öfwer allt, detta K. Björns kyrkia". Hos Peringskiöld, år 1719, beskrivs Håga som plats för "Konung Björn Eriksson på Håga" där en "Christen kyrkia" byggdes (se Zachrisson d.v.). Almgren slutligen uteslöt inte att det kunde röra sig om en stor gästbudshall (drykkjuskålar) av en typ som beskrivs i de isländska sagorna (1905, s. 52) Uppmärksamheten visar att fornlämningen Hågakyrkan har lockat olika uttolkare under stor del av historien.

Figur 1. Undersökningsområdet. Utsnitt ur Terrängkartan över Uppsalas västra del med Håga markerad med röd ellips. Topografiska kartan.

Under senare år har denna typ av fornlämning, som även finns i andra delar av Sverige och i några fall i Danmark och norra Tyskland, ibland benämns stengrundshus (se Victor 2002). Hågakyrkan har flera konstruktionsdrag gemensamt med dessa. Närliggande men betydligt mindre anläggningar finns dels några hundra meter mot väster (Hågahagen), utgrävd av Helena Victor (2002), dels litet längre nordväst i Broby i Börje socken (fig. 3) - ett område där undersökningar genomförts av bland annat Bengt Schönback (1952, s. 28). Stengrundshusens betydelse och funktion är fortfarande oklar men de tolkas i regel ha varit ett slags kulthus eller dödshus (Victor 2002; Svanberg 2007). Konstruktionsmässigt består Hågakyrkan av

Figur 2. Bild av Hågakyrkan idag med en besökare stående på den omgivande vallen. Foto I. Ullén

Figur 3. Stengrundshuset kallas ibland för "Brobybus" efter den klassiska anläggningen i Broby, Börje socken, nordväst om Håga. Foto I. Ullén.

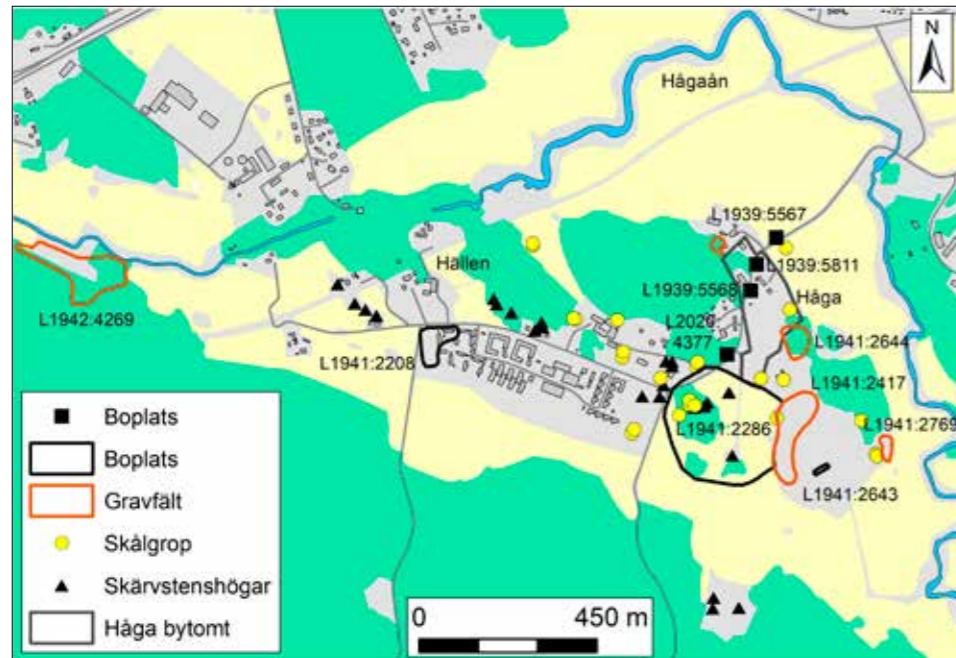
en rektangulärt formad sten- och jordvall, kantad på insidan av större stenblock med flat insida (i andra anläggningar benämnda 'inre kantkedjor'). Vallarna är så dominerande i förhållande till den smala innerytan att anläggningen av Olausson (1999a, 1999b) ibland kallas 'vallanläggning'. Hur ett eventuellt tak sett ut är en öppen fråga. Efter undersökningarna år 1902–03

föreslog Almgren att 'hustomtningen' skulle ha haft ett sadeltak som vilat på vallarna (1905 s. 41). Men dessa är inte plana utan sluttar utåt. Det gör att en sådan konstruktion inte är trolig.

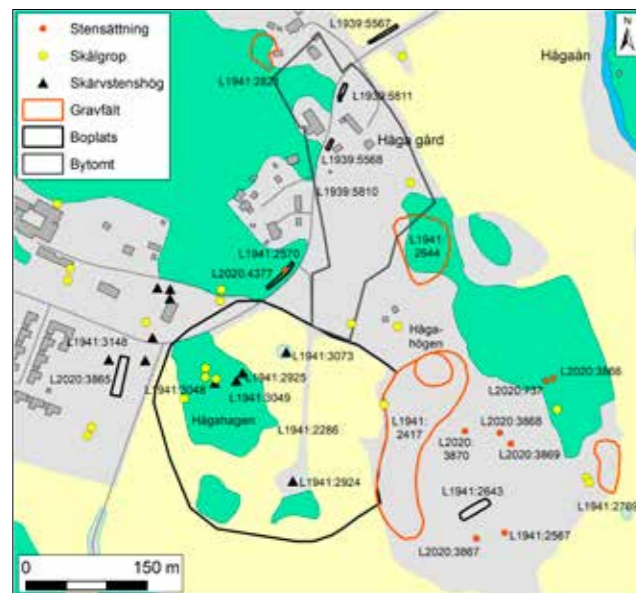
Frågorna omkring Hågakyrkan har varit många och syftet med 1998–1999 års utgrävningar begränsades i första hand till att datera anläggningen och studera dess konstruktion. Närheten till den stora Hågahögen har gjort att de två imponerande monumenten ofta anses höra ihop, som delar i en gravmiljö. En sådan koppling styrks av att cirka 90% av de kända stengrundshusen ligger i anslutning till gravanläggningar (Larsson 1993, s. 135 ff; Victor 2002).

Topografi

Topografiskt ligger stengrunden Hågakyrkan på en bergig platta i Hågaåns dalgång och strax söder om den krök där Hågaån vänder söderut för att utmynna i Ekoln (Mälaren). Nivåerna vid själva 'kyrkan' ligger på 27–28 m. ö. h. Det mest påtagliga inslaget på platsen är den för Mälardalen unika Hågahögen men även skärvtenshögar och skålgropslokaler finns

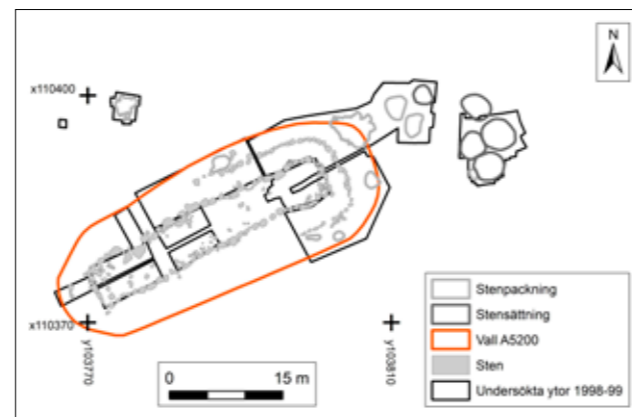

Figur 4. Översikt av Hågas fornlämningsmiljö med gravfält, boplatser, skärvestenshögar och skålgropar.

Figur 5. Detaljkarta. Fornlämningar av olika kategorier i Håga i anslutning till Hågabögen och 'Hågakyrkan', den senare betecknad med nr. L1941:2643 i Fornsök, RAÄ.

registrerade (fig. 4–5). De tillhör alla huvudsakligen bronsåldern och ingår i en eller flera boplatser här. Nära finns även ett yngre järnåldersgravfält samt ytterligare några gravfält och spridda stensättningar i området. Vidare belägg för yngre järnålder är en

Figur 6. Undersökta ytor 1998–1999. Där ingick inre ytor, partier av den omgivande vällen och ytor utanför i öster och norr där stensättningar och stensättningar fanns.

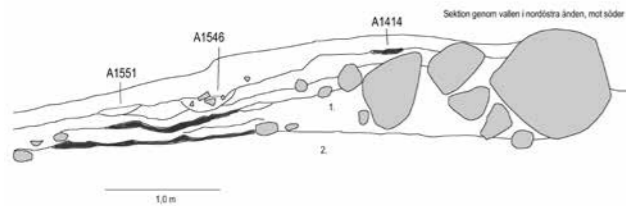
runsten som ursprungligen funnits (U896), men står idag i Universitetsparken (Wessén & Jansson 1951 s. 604ff). I stället finns en annan runsten som flyttades hit från Flogsta under andra delen av 1800-talet⁴. En flertal utgrävningar, fosfatkarteringar och inventeringar har genomförts inom området, främst undersökningen av högen av Oscar Almgren som även grävde ut några av järnåldersgravarna och delar av Hågakyrkan (1905).

Figur 7. De centrala och västra ytorna inne i stengrunden, omgiven av den på bilden delvis undersökta sten- och jordvällen. En stensättning skyms under vällen längst till höger. Foto mot väst av M. Olausson.

Figur 8. Jord- och stenfyllningen i den norra delen av vällen samt del av en kantkedja i den yttre kanten. Foto mot väst av M. Olausson.

Figur 9. Sektion genom vällen i nordöstra änden, mot söder. Under torven fanns en härd (A1414) och nedgrävningar (A1546, A1551). Under dessa följde lager med mylla och två sotskikt, varav det ena på gränsen mot den naturliga moränen (jfr fig. 10). 1= Fyllning i vällen med mörk mo. 2= Morän.

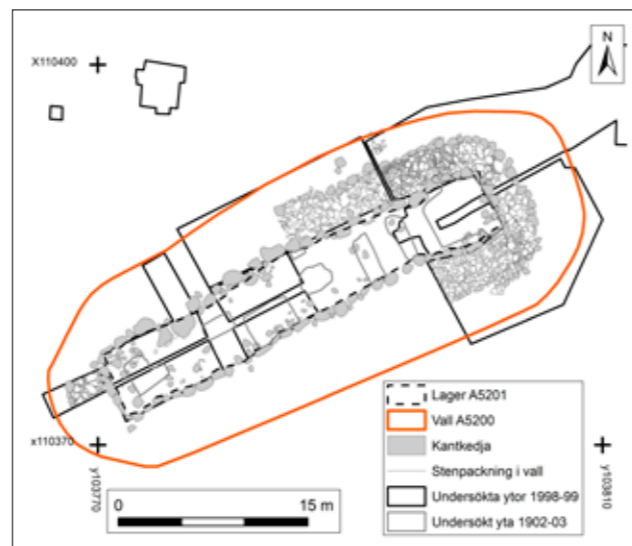

Figur 10. Sotskikt i botten av profilen genom vällen i nordöstra delen (se fig. 9 ovan). Foto mot söder av M. Olausson.

Undersökningsresultat

Vid Almgrens undersökning av Hågakyrkan togs åtta mindre ytor upp inom stengrunden. Det jordlager han fann var tre till sex dm tjockt och bestod av brun, fet mylla. I botten fanns vid ändarna ett svagt sot- och kollager. Dessutom påträffades en härd. De enda fynden var en järnspik med fastrostade trärester som tillhört den 1998–1999 funna gravkistan (se nedan) samt fyra mynt från 1817 som låg vid en sten (Almgren 1905 s. 39).

Under Michael Olaussons ledning undersöktes totalt 547 m² under åren 1998 och 1999 inne i stengrunden och dess omgivande vall (fig. 6). Dessutom togs en större yta upp utanför i öster och mindre ytor i norr. Sammanfattningsvis grävdes över 100 anläggningar av olika typer ut (utförlig redovisning i Göthberg 2021). Några få anläggningar har dokumenterats men inte

Figur 11. Vällen (A5200) kantades på insidan av stora stenblock som bildade en vägg. I själva vällen fanns en tät stenfyllning som avslutades av en yttre kantkedja, täckt av jordvallen. I ytan inne i stengrundsbuset fanns ett jord (kultur) lager (A5201), varav delar undersöktes åren 1902–03 och 1998–99.

grävts ut eller tvärt om. Digitala bearbetningar av originalplaner och sektioner/profiler är utförda av Hans Göthberg.

Det praktiska genomförandet skedde delvis som seminariegrävning med hjälp av studenter från Uppsala och Stockholms universitet. Initialt var en totalundersökning planerad men anläggningar och lager visade sig mer komplexa än tänkt. Undersökningsytorna reducerades därför i omfång. Det innebär att delar av den monumentala anläggningen är arkeologiskt orörda.

Stengrunden

Den rektangulära sten- och jordvall som inramade stengrunden är den idag synligaste konstruktionsdelen i anläggningen. Den har en yttre längd på 45 m och bredd på 18 m, samt de inre måtten 33 m x 5 m. På insidan av vällen står en rad av stora, tätt ställda stenar och block, en del på högkant. Stenarna är upp till 2 x 1,5 m stora. Samtliga har en flat sida vänd inåt och de kan beskrivas som en inre väggskoning eller kant (fig. 7, 11). Skarpt vinklade hörn finns, vilket kan antyda att en nu försvunnen plank eller flätverkswägg har funnits, men inga sådana spår är dokumenterade från utgrävningarna. Inte heller finns synliga öppningar in och ut ur konstruktionen.

Figur 12. Plan över arkeologiska anläggningar i den östra delen.

Utgrävningen visade att vällen var uppbyggd av sten och jord; stenpackningen var tätast och högst mot den anslutande inre väggskoningen, upp till 0,8 meter hög. Jordmaterialet i den bestod av humus, sand, silt och grus med småsten. Överst påträffades även skärvsten. Stenmaterialet var i övrigt blandat (0,2–1,1 m st. stenar) och packningen planade ut i vallens yttre kanter där den avslutades av en yttre kantkedja, täckt av jord (fig. 8–10). Vällen var således uppbyggd av flera beståndsdelar; stenpackning, jordfyllning (även över), en yttre, dold kantkedja och inre, kraftig stenblockskoning. Traditionellt brukar kantkedjor av sten uppfattas som gränser runt gravar under förhistorisk tid men även boplatsanläggningar som skärvstenshögar har ibland kantkedjor.

Almgrens tidigare ytor inne i stengrunden inkluderades i den nya utgrävningen och visade sig inte vara grävda helt ned i botten (Olausson 1999a; jfr Victor 2002 s. 159). Insidan delades nu upp i en central, en västlig och en östlig yta. Den centrala delen bestod av ett homogent humuslager med enstaka kol och

Figur 13. Plan över arkeologiska anläggningar i den västra delen.

spridd skärvsten. Mot botten fanns några stenar. I den östra och västra delen fanns i huvudsak humus men med inblandning av mo, ibland lerig och mot botten morän. Ställvis fanns inslag av små koncentrationer med sot och sten. I västra änden fanns en 0,3 m tjock lerpackning, beskriven som en lerbänk längs med vallens kortsida. Olausson tolkade hela det inre jordlagret som ditfört eftersom det inte fanns några tydliga tecken på att det avsatts på plats (Olausson 1999a; jfr Almgren 1905 s. 42). Gjorda fosfatanalyser gav också låga värden (Victor 2002, s. 119). Direkt under torven fanns många koncentrationer av kol och sot och flera av stenblocken i väggskoningen uppvisade också spår av eldning. Sannolikt är det spår av sentida eldning (se Ullén d.v.).

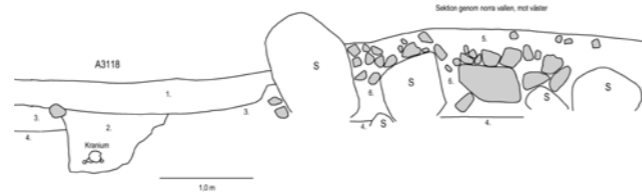
Inne i stengrunden och i den omgivande jordvallen fanns härdar, sotfläckar/färgningar, nedgrävningar och mörkfärgningar (fig. 12–13). De överlagrade ibland varandra, vilket innebär att många av dem inte kan vara samtida. Fyra härdar låg inne i stengrundshuset, varav en var densamma som den Almgren undersökte

Figur 14. Plan över skelettgraven (A3118) samt en intilliggande bärd (A3081) inne i stengrunden.

Figur 16. Anläggningar öster om stengrundens vall.

Figur 15. Sektion genom skelettgraven och norra vällen, mot öster. 1= Mylla och mo med morängrus mot botten 2= Fyllning i skelettgraven (A3118), 3= mo och sand, 4= lera, 5= mylla, 6= mo i vällens fyllning. I sektionen framgår att ingen nedgrävning syntes i det jordlager som låg över skelettgraven (betecknat som 1).

år 1902–1903 i den västra undersökningsytan (A1775/1970). I sydöstra innerhörnet låg en golvliknande stenpackning (A3030). Den bildade en rumsliknande avgränsning som kan ha tillhört husets konstruktion men också ha tillkommit senare. I vallarna fanns ett stort antal avsatta tunna sotfläckar och sotfärgningar samt olika slag nedgrävningar (jordvallens östra del) och mörkfärgningar (norra och sydöstra delen). Några grunda stolphål fanns också. Flertalet anläggningar tolkas i denna artikel antingen vara äldre eller yngre än stengrundshusets tillkomstske. Även fyndmaterialet ger ett kronologiskt blandat intryck, från (möjligen) senneolitikum fram till 1900-tal (se nedan).

Skelettgrav

Ett oväntat fynd av en skelettgrav (A3118, fig. 14–15) gjordes inne i den östra delen av stengrundshuset. En nedgrävning med måtten 2,4 m x 0,9 m x 0,65 m, låg orienterad i VSV-ONO. Den syntes först cirka 0,3 m ned i kulturlagret. I nedgrävningen påträffades på olika nivåer 15 spikar av järn av olika storlek, samt flera fragment av trä som har tillhört en trækista. En av spikarna hade Almgren påträffat (se ovan). Mot den nu helt upplösta kistans botten fanns ben tillhörande ett skelett. Kroppens skenben låg anatomiskt riktigt i öster medan kraniet och underkäken låg centralt i kistan på två korslagda ben, ett lårben respektive ett vadben. Nära dem låg delar av skulderblad och ett underarmsben. I väster låg bäckenben och ett lårben. Benen var således omplockade och delar av skelettet saknades. De spridda fragment av keramik som fanns i kistnedgrävningen kommer från omgivande kulturjordsfyllning som här bevisligen är omrört. Vid

utgrävningen bedömdes kvinnan tillhöra vikingatid men en ¹⁴C-datering år 2020 gav ett betydligt senare resultat, till efterreformatorisk tid. Skelettbegravningen tas upp separat i denna volym. För Hågakyrkans del bekräftar det en användning från flera olika tidsperioder. Huruvida de fyra mynt från år 1817 som Almgren påträffade har samband med gravläggningen är i nuläget osäkert. I samma del påträffades även fyra skafffragment av kritpipor från 1600–1800-tal. Kartor från samma tid visar att höjden där stengrunden varit belägen varit skogbevuxen.

Anläggningar utanför stengrunden

Utanför Hågakyrkans vall i öster fanns en naturlig platå som dominerades av stensättningar och stenpackningar (fig. 16). Genom sin uppbyggnad kom de att markera platån ytterligare (Olausson 1999a; jfr Victor 2002 s. 159). Utanför vällen låg också boplatsspår i form av en härd och ett 10-tal små, grunda stolphål. Några låg under stensättningar och -packningar och tillhör således en äldre tidshorisont, kanske jämförbara med sotskikt i botten av stengrunden. Stolphålen har sannolikt tillhört enklare skydd eller konstruktioner, de kan inte ha varit stöd för större byggnader.

Stenpackningar och stensättningar

Stensättningar som utgjorde gravar och stenpackningar utan gravgömma låg i flera fall sida vid sida. Bland det totalt tiotal stenpackningar som fanns låg fem i botten av stengrundshusets omgivande vall eller i kanten av den, det vill säga de fanns redan där när stengrunden/vällen anlades (fig. 17–18). Konstruktionsmässigt utgjordes de mestadels av enskiktade stenpackningar med stor variation i storlek, från 0,6 till 5,5 m i diameter. Fyllningen i dem bestod av sand eller mo och varierande grad av sot och kol. En gles stenpackning utanför vällen (A3085) hade mycket sotig fyllning med inslag av skärvig sten. Den överlagrade en äldre härdgrop och det är möjligt att sten, sot och kol från denna hade rörts upp vid byggandet av stenpackningen. Här fanns även inblandning av senare fynd från yngre järnåldern (se nedan och fig. 28). Det är svårt att veta vad packningarna representerade men uppenbart är att de tillhörde olika användningsområden och tidsperioder. De kan till exempel

Figur 17. En av stenpackningarna (A2070) låg delvis under stengrundshusets nordöstra vall. Foto mot söder, M. Olausson.

Figur 18. Utgrävning av en av stenpackningen (A3085). Foto mot norr, M. Olausson.

Figur 19. Stensättningarna låg tätt tillsammans öster om stengrundshuset. I förgrunden till höger A3095 med en mittsten och till vänster A3096. I bakgrunden A3097. Foto mot nordöst, M. Olausson.

Figur 20. Pilspetsen (F1752) av kvartsit är det äldsta föremålet på platsen, från senneolitikum eller äldre bronsålder. Foto O. Norling, Upplandsmuseet.

Figur 21. Järnåldersbryne, bittad i vallen i den östra delen av stengrunden. Foto O. Norling, Upplandsmuseet.

varit utdragna avfallshögar eller fungerat som stenläggningar för golvytor men det är heller inte uteslutet att några av dem som låg intill stensättningarna var förstörda gravar.

De konstaterade gravarna, stensättningarna, var fem till antalet (fig. 19). De hade en- eller tvåskiktade stenpackningar. Konstruktionsdetaljer förekom som kantkedjor och i ett fall mittblock, i ett annat fall en inre stenkrets. Gravgömmorna bestod av mer eller mindre täta ansamlingar av brända ben, i en grav tillsammans med sot. Den efterföljande osteologiska analysen av Helena Hedelin/Barbro Hårding (i Göthberg 2021) resulterade i att ben av människa kunde bestämmas i tre av stensättningarna. I gravfyllningarna förekom också boplatssfynd som knackstenar, slagg, bränd lera och lerklining. Även små fragment av krukskärvor, liksom obrända och brända djurben hittades vid rensning av gravarna. Dessa kan inte automatiskt kopplas till gravarna utan snarare till ett underliggande boplatsslager. För beskrivningar av stensättningarna se Appendix.

Fynd

Fynden bestod av föremål i brons och järn, pärlor av olika material, krukskärvor, delar av en ugnsvägg, lerklining, stenredskap och en pilspets av kvartsit,

vidare tillverkningspill av flinta och kvarts, brända och obrända ben, slagg, harts och sentida fynd av trä (kistrestes), spikar, kritpipor och mynt. Föremålen visar stor spridning i dateringen, från senneolitikum eller äldsta bronsålder och fram till 1900-tal (utförlig redovisning i Göthberg 2021). Materialet visar dels att boplatssaktiviteter funnits i området, dels att fynden ofta hamnat i sekundära lägen, såväl i stengrundens kulturjordsfyllning som i stensättningar och stenpackningar. Att skilja till vilket fyndsammanhang de enskilda föremålen ursprungligen hört är därför svårt.

Fynd i stengrunden

Vissa skillnader går att se i fördelningen mellan de vanligaste fyndkategorierna inne i stengrundshuset och den omgivande vallens fyllning. Keramik påträffades främst inne i den östra delen (i kulturjorden) och anslutande del av vallen. Det var också här som större fragment av ett dekorerat, kärl påträffades och som uppfattades som yngre än stengrundskonstruktion av Olausson (Olausson PM, se vidare Eriksson d.v.). En koncentration keramik fanns också intill en av härdarna (A3081; jfr Victor 2002, s. 161). Bränd lera och brända (djur)ben låg företrädesvis i den mittersta (centrala) delen inne i stengrundshusets kulturlager medan obrända (djur)ben fanns i den omgivande vallens fyllning. Skillnaderna kan i viss mån härrört från olika aktiviteter men deras placeringar är också

Figur 22a, b. Fördelning av keramik respektive bränd lera (och lerklining).

i hög grad slumpmässiga beroende på de störningar och omflyttningar av jord och fynd som skett. Det dekorerade kärlet bör dock vara ett undantag och har troligen deponerats på plats i hörnet av byggnaden.

Figur 23. Fördelning av fyndposter med föremål av järn, flinta, kvarts, samt sentida föremål som kritpipor och mynt (se Göthberg 2021).

Det äldsta föremålet var en pilspets av kvartsit (fig. 20). Den är flathuggen (F1752) och påträffades i fyllningen i grundens nordvästra vall. Utifrån formen är den daterad till senneolitikum eller äldre bronsålder (Olausson 1999a, b). Pilspetsen är intressant då den är ett belegg på att betydligt äldre aktiviteter ägt rum i området och kan jämföras med dateringen av de obrända människoben i den stora Hågahögen, liksom med äldre anläggningar i den närliggande 'Hågahagen' (jfr Victor 2002; Ullén & Drenzel 2018). Läget i vallens fyllning visar att den måste komma dit sekundärt i samband med uppskottningen av jord till denna. Andra boplatssfynd som flint- och kvartsfrag-

Figur 24. Pärla av bergkristall bittad en stenpackning (A3085). Foto O. Norling, Upplandsmuseet.

Figur 27. Härden A1970 låg i stengrundens centrala del och påträffades redan av Almgren 1902–03. Den kunde ¹⁴C-dateras till yngsta bronsålder/äldre förromersk järnålder. Foto mot norr, M. Olausson.

ment fanns också, med något undantag, i stengrunds- husets kulturjord och i vallen.

Ett betydligt yngre daterbart fynd i stengrunden var en pärla av glasfluss som hittades i den centrala delen. Den tillhör järnåldern, liksom ett bryne med flera djupa slipskåror, från vallen i grundens östra del (F5073, fig. 21). Litet längre i sydöst, i vallens yttre kant, låg det kanske yngsta förhistoriska fyndet, en järnbrodd från yngre järnålder eller möjligen ännu senare, från historisk tid. Utöver den ovan nämnda efterreformatiska kvinnograven fanns de sentida fynden av kritpipor (skaftdelar) från 1600–1850-tal och ett mynt, en ettöring, präglad 1938, i stengrundens inre fyllning. Det kan jämföras med de av Almgren påträffade ¼ shillingarna från år 1817.

Fynd i stensättningar och stenpackningar

Fyndet utanför Hågakyrkan var som redan framgått få. De vanligaste fyndkategorierna, krukskärvor och bränd lera, fanns över hela området. Krukskärvorna var mestadels små och fragmentariska. Lerklining och en knacksten låg i fyllningen respektive i anslutning till en av gravarna (A3095), det vill säga typiska boplatsfynd. I en annan gravfyllning (A3097) fanns ytterligare en knacksten, liksom obrända ben av husdjur (nöt/svin) bland delvis skärviga, eldpåverkade stenar. I den delvis förstörda stensättningen A3098 fanns slag, en spännenaal av brons och ett bronsbe-

slag. Fyndet går inte att datera närmare, men tillhör troligen järnåldern.

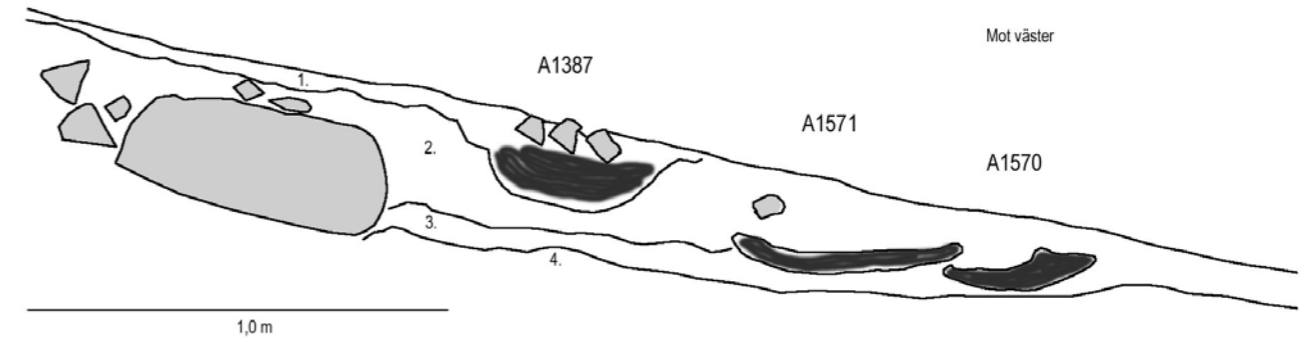
Ett skifferbryne (F4087, fig. 29) fanns i stenpackningen (A3085). Här låg även en knacksten och en pärla av bergkristall (fig. 24) med datering till yngre järnålder samt ett fragmentariskt bronsbeslag strax utanför.

Datering och sammanfattande diskussion

Dateringar

Genomgången visar att fyndmaterialet tillhörde vitt skilda tidsperioder. I syfte att försöka klargöra relationen mellan fynd och anläggningar togs kolprover för ¹⁴C-analys från sex sot- och härdsikt. Analysen genomfördes vid Ångströmlaboratoriet, Uppsala universitet efter undersökningarna (fig. 26). Ytterligare tre prover har inför denna artikel analyserats under åren 2020 och 2021. Det är obrända ben från den efterreformatiska kvinnograven inne i stengrundshuset (se ovan) och matskorpor på det dekorerade keramik-kärl som fanns inne i sydöstra hörnet (se Eriksson d.v.).

Dateringarna fördelar sig i flera grupper. Till de äldre dateringarna hör en från insidan av stengrunden. Dateringen kommer från kol i ett sotlager i botten, beläget i direkt anslutning till den inre stenblocksväggen. En ungefär samtidig datering fick en härd som angavs ligga i den omgivande vallens fyllning (A1556). Denna var dock dokumenterad som en nedgrävning där inget kol nämns. Oavsett det något osäkra fyndsammanhanget representerar de två proverna ett äldre skede under bronsåldern på platsen. Ett tredje prov gav en något senare och delvis överlappande datering och kom från ett sotskikt i stengrundshusets undre vallfyllning/botten, A1571 (fig. 25, Olausson 1999a). Yngre dateringar finns också, två av dem från härddar i botten av jordlagret i stengrunden, A1951 (Ua-14089) och A1970 (Ua-14090). De tillhör yngre bronsålder/förromersk järnålder (fig. 27). Ett till samma tid daterat prov (A3055) har ett något osäkert fyndsammanhang, från en eventuellt demolerad härd i stengrundens västra del. Oavsett några oklarheter är det tydligt att ¹⁴C-dateringarna, liksom fyndmaterialet, representerar flera tidshorisonter och att Hågakyrkan

Figur 25. Härddar i sektion genom den nordöstra delen av stengrundens vall, mot nordväst. Härden A1387 med skärusten låg nära ytan och tillhör ett yngre skede med mycket eldningsaktiviteter. Under detta fanns ljus mo (2) och i den (troligen) avsatta markhorisonten (3) i vallens undre del/botten fanns härddarna A1570 och 1571 som enbart bestod av skikt med kol och sot. A1571 är ¹⁴C-daterad till tidsspannet 1368–931 f. Kr. (Ua-14087).

Lab. nr.	Anläggning	¹⁴ C-ålder BP	1 kal (68,3%)	2 kal (95,4%)
Ua-14085	Kol, härd (?), (A3055) I stengrund	2450±65	749 BC-416 BC	766 BC-407 BC
Ua-14086	Kol, härd (?) (A1556), nedgr. I vallfyllning	3040±65	1398 BC-1217 BC	1442 BC-1059 BC
Ua-14087	Kol, sotskikt (A1571) Undre lager/ botten av vallfyllning	2925±60	1214 BC-1020 BC	1368 BC-931 BC
Ua-14088	Kollager i botten I stengrund	2985±75	1378 BC-1111 BC	1412 BC-1010 BC
Ua-14089	Kol, härd (A1951) I stengrund	2550±65	802 BC-550 BC	816 BC-422 BC
Ua-14090	Kol, härd (A1970) I stengrund	2370±75	740 BC-381 BC	766 BC-230 BC
Ua-67086	Obr. ben, Skelett-grav (A 3118) I stengrund	210±28	1652 AD-1800 AD	1644 AD-
Ua-68980	Matrest, Krukskärva. I stengrund	2419±29	539 BC-412 BC	746 BC-402 BC
Ua-68981	Matrest, Krukskärva. I stengrund	2466±29	752 BC-518 BC	761 BC-419 BC

Figur 26. Tabell över ¹⁴C-värden med kalibrering efter Oxcal v4.4.3. Bronk Ramseey (2021). Oklarheter i exakt fyndsammanhang/anläggning för proverna har betecknats som (?).

använts vid återkommande besök. Som ovan nämnts avviker också kvinnograven kronologiskt och tillhör ett efterreformatoriskt skede.

Stratigrafi – Hågakyrkans äldsta del

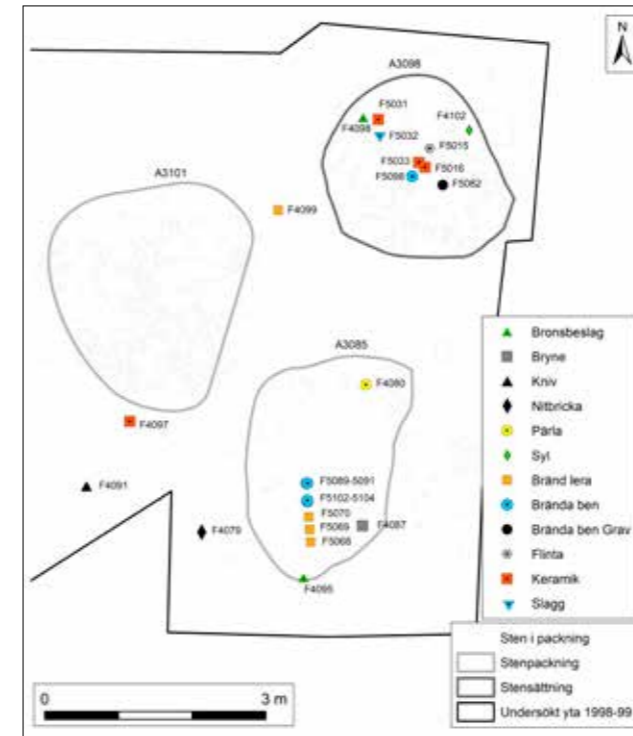
Dateringarna i "Hågakyrkan" är problematiska då de inbegriper ett stort kronologiskt spann och blir därför svåra att sätta in i en mer detaljerad stratigrafi. Framtida kompletterande analyser med modern teknik vore värdefullt för mer exakta tidsangivelser. Utifrån de nuvarande resultaten sammanfattas här de stratigrafiska nivåer som syns i materialet. Äldst är spåren av sotlager/härdar som bland annat fanns i botten inne i stengrundshuset (Ua-14086, 14088). Tidsmässigt har de en tyngdpunkt omkring 1400–1200/1100 f. Kr. Med reservation för det relativt stora tidsspännet är det troligt att tyngdpunkten för två av proverna ligger i äldre och mellersta delen av bronsålder. Olausson (1999a) menade att de möjligen kunde härröra från en (rituell) avbränning av marken inför uppförandet av stengrunden. En alternativ tolkning är att de var rester av förstörda härdar och sotlager från en underliggande boplat. Dateringar från denna stratigrafiska horisont finns även i den närliggande "Hågahagen" och visar på en utbredd mänsklig närvaro i området, liksom troligen även i resultaten från utgrävningen för cykelvägen i Håga (jfr Victor 2002, Göthberg & Frölund d.v.). Det skulle innebära att grunden anlades inom ett område där spår av en äldre befintlig boplat redan fanns med sotlager, eventuella stolphål och mörkfärgningar. Något som talar för det är också inblandningen av den tidiga pilspetsen av kvartsit i den nordvästra delen av vällen, daterad till senneolitikum eller äldre bronsålder (Olausson 1999a; jfr Victor 2002, s. 160). Stengrundshus på andra platser har ibland haft en konstruktion där de varit nedsänkta i marken med den inre jorden uppskyfflad i omgivande sten- och jordvallar. Om så varit fallet i "Hågakyrkan" kan en av de tidiga dateringarna (Ua-14086) och pilspetsen av kvartsit ursprungligen kommit från insidan.

Ett annat prov från ett sotskikt i botten av vällen (A1571) är något yngre (Ua-14087). Genom läget i en möjlig marknivå (fig. 25) kan det vara från samma tidsskede som anläggandet av stengrunden. Provet har också en större tyngdpunkt på den tid som inkluderar den rika gravläggningen i Hågahögen. Att högen och

Hågakyrkan tillsammans bildat en gravmiljö var en av utgångspunkterna för undersökningen. Stengrundens formlikhet med ett långhus gör det frestande att uppfatta anläggningen som en (evig) hus- eller ruinsymbol i sten. Avsedd för den begravda i högen och slutet för de levande genom avsaknad av in- och utgångar (jfr tolkningar hos Victor 2002; Svanberg 2007 s. 241ff). Den omgivande kantkedjan, som också fanns runt Hågahögen, kan ha varit en signal om att här fanns ett område som byggarna av monumentet ville freda genom att hägna in det. De stratigrafiska spåren är emellertid litet vaga och ¹⁴C-värdet har stor spännvidd. Det gör att en exakt kronologisk samstämmighet mellan monumenten får ses med viss försiktighet.

Hågakyrkan under yngre bronsålder/äldsta järnålder och framåt

Stratigrafiskt är det stora antal härdar och sotfläckar som fanns på stengrundens omgivande vall yngre. De är spår av omfattande eldning på vällen. Aktiviteterna överensstämmer med eldningen i härdar inne i stengrunden. ¹⁴C-dateringarna av dem visade på en datering till yngre bronsålder/förromersk järnålder. En av härdarna var den som Almgren lokaliserade 1902–1903. Det är till denna tid (eller senare) som det påförda, inre jordlagret måste ha hört (Olausson 1999a). Andelen fynd i det var relativt stor, i förhållande till den omgivande vällen och utanför. Det tyder ändå på att en viss ackumulation har ägt rum inne i grunden. En sådan avsiktlig deponering kan vara den koncentration av keramik som fanns i den östra ytan, kanske i samband med eldningsaktiviteterna. Här fanns delarna av det ovan nämnda dekorerade kärlet, placerat på eller i den golvliknande stenpackningen (A3030) i sydöstra hörnet. Kärlet är ¹⁴C-daterat till övergången mellan yngre bronsålder och förromersk järnålder och således samtida med användningen av härdarna och kanske gravarna (stensättningarna) utanför. Om aktiviteterna med eldning och användning av keramiska kärl kan ha varit spår av rituella (måltids)besök vid återanvändningen av stengrunden är omöjligt att veta men är ett intressant perspektiv i framtida studier. Nämnas bör att en hel del brända djurben påträffades i detta område. Vad gäller de östliga influenserna i tillverkningen av det dekorerade

Figur 28. Plan över stenpackningen A3085.

Figur 29. Skifferbryne bittad i stenpackningen A3085. Foto: O. Norling, Upplandsmuseet

Figur 30. Stenpackningen A3085 var gles och hade en påtagligt mörk fyllning. Foto mot öster, M. Olausson.

kärlet bryter det med Hågahögens äldre tradition, på 1100–1000 f. Kr. Där var kontakterna i högkonstruktion och föremålsuppsättning i huvudsak riktade mot Sydskandinavien (Ullén & Drenzel och Thrane d.v.).

Föremålen från yngre tider i stengrunden är i nuläget svåra att koppla till särskilda aktiviteter men visar att människor rört sig här under såväl förhistorisk som historisk tid. Några föremål kan ha kommit hit i samband med antingen de äldre eller yngre järnåldersbegravningarna i området. En reservation får här göras då Almgrens grävda yta här kan ha inneburit omlagring av fynd och ben. Andra, yngre föremål i grunden, kan ha lämnats i samband med gravsättningen från 16–1800-talet eller senare.

Utanför Hågakyrkan

Bosättningsspåren utanför husgrunden kan antingen ha tillhört äldre/mellersta bronsålder eller yngre bronsålder/förromersk järnålder då eldningsaktiviteter förekom. Några av anläggningarna låg under stensättningar och stenpackningar. Inga spår av mer permanenta hus har påträffats. De stolphål som fanns kan endast ha ingått i tillfälliga skydd, avgränsningar eller ställningar. För föremålen, keramiken och den brända lera/lerklining är den stratigrafiska osäkerheten stor. De kan ha tillhört stensamlingar och stensättningar men också kommit in i fyllningarna oavsiktligt från de underliggande boplatresterna alternativt blandats in från yngre järnåldersbesök på platsen. Ett exempel på det senare är den glesa stenpackningen, A3085, där en järnkniv, ett bryne av skiffer och en pärla av bergkristall fanns (fig. 28–30).

En återanvändning av området som gravplats kan troligen dateras till förromersk järnålder. De fyra stensättningarna öster om vällen räknas utifrån sin yttre gravform med kantkedja, flack stenpackning och (en) mittsten till denna tid. De hade stora likheter med gravar som undersökts vid Högsta i Bälunge socken (Biörnstad 1960; jfr även Rydh 1962). För det talar också det ringa inslaget av kol bland de brända benen. Föremålen i gravarna gav ingen vägledning i datering. Stensättningarna har troligen varit medvetet anlagda nära stengrunden och storhögen, kanske i dessas egenskaper av äldre (mytiska) monument. Samma tillhörighetsidé till äldre monument kan ha gällt för gravarna från yngre järnålder som ligger i

anslutning till den stora högen, liksom en eller två troliga begravningar i toppen av den (Zachrisson d.v.). Det går att se den efterreformatoriska gravläggningen inne i stengrundshuset på liknande sätt men nu i kristen tradition. Namnet ´Kung Biörns kyrka´ har utifrån skrivna källor existerat så tidigt som på 1600-talet. Vi ser då ett sista exempel på en omformulering av stengrundens betydelse, där det getts en ny innebörd.

Slutord

Sammanfattningsvis har utgrävningen av Hågakyrkan bekräftat och utökat kunskapen om stengrundens konstruktion med en stenfylld jordvall, avgränsad av en yttre, dold kantkedja och en inre stenram i form av tätt stående flata stenblock (jfr Almgren 1905). Monumentet är troligen anlagt på boplatsspår från äldre bronsåldern och även äldre fynd har påträffats (sen-neolitikum-äldsta bronsålder). ¹⁴C-dateringarna har väsentligt förbättrat kunskapsläget sedan 1902–1903 års undersökning men ytterligare framtida analyser är viktiga för att kunna precisera tidsspannet bättre. Vi utgår från att Hågakyrkan kan kopplas till Hågahögen, men den exakta överensstämmelsen i dateringen är ännu hypotetisk. Varför senare användare under yngre bronsålder/förromersk järnålder (eller senare) tillfört ett jordlager inne i husgrunden är en öppen fråga och kan möjligen ha med eldningsaktiviteterna och/eller begravningar i de utanförliggande stensättningarna att göra. En viss naturlig ackumulation vid senare återbesök är dock trolig under olika delar av järnålder och historisk tid, bekräftad av fyndmaterial-et. Undersökningen visade också den hittills okända återanvändningen av området som gravplats under äldsta järnåldern. Det faktum att stensättningarna inte var synliga i markytan tyder på att det kan finnas betydligt fler sådana runt Hågakyrkan. Tidsmässigt betyder det att en kronologisk lucka till delvis fyllts mellan bronsåldershögens anläggande och de yngre järnåldersgravarna i området.

Noter

- Beteckning: L1941:2643; Uppsala 358:1, inom fastigheten Håga 10:35 i Uppsala socken i Uppsala kommun. Undersökningen gjordes efter beslut av länsstyrelsen i Uppsala län (lstn dnr 220-4553-98, 220- 7254-98, dnr 220-2559-99). Fornlämningstypen betecknas i RAÅ:s register ´Fornreg´ som en ´hägnad´. Här används begreppet stengrund eller Hågakyrkan som alluderar på traditionsnamnet i historisk tid.
- Projektets fullständiga namn var ´Vallanläggningar och rituella hägnader. Kring monumentbyggande, ritual, social organisation och produktion under Mälardalens bronsålder´. Det låg under Arkeologiska Forskningslaboratoriet vid Stockholms universitet.
- Som hjälpmedel användes en mindre grävmaskin (för torvlagret), därefter undersöktes ytorna genom rutnät (2x2 meter) och lagergrävning för hand med sållning av jordlager. Sedvanlig plan och profildokumentation gjordes med inmätningar, digital och på ritfilm med efterföljande digitalisering. Begränsningar för undersökta ytor, arkeologiska och topografis objekt av olika storlek, fynd och prover mättes in digitalt med totalstation och bearbetades med programmet Microstation. Under 1998 användes nummerserien 164–2077, där arkeologiska objekt, fynd och prover låg blandade. Dessutom användes serien 1–43 för fynd som inte mättes in digitalt. Under 1999 användes serien 3000–3129 för arkeologiska och topografiska objekt, medan serien 4000–4103 användes för fynd och prover. Under rapportarbetet 2020 kompletterades dessa med serien 5000–5201, främst för fynd som inte blivit inmätta digitalt. Mellan grävsäsongerna och efter undersökningen återfylldes de grävda schakten.
- Gravfälten är: L1941:2644 (Uppsala 359:1) och L1941:2769 (Uppsala 433:1). Spridda stensättningar: L1941:2567 (Uppsala 358:2), L2020:737, L2020:3867, L2020:3869, L2020:3870. Runsten flyttad till Håga är L1941:2923 (Uppsala 364:1 – U 895). Runsten flyttad från Håga är L1 939:5810 (Uppsala 776). Beteckningarna med långa sifferserier utgår från Riksantikvarieämbetets digitaliserade fornlämningsystem. De äldre nummerbeteckningarna (inom parentes) finns kvar i informationen om respektive fornlämning.

Referenser

Almgren, Oscar, 1905. *Kung Björns hög och andra fornlämningar vid Håga*. Stockholm.

Biörnstad, Margareta, 1960. Gravfält och vallanläggning vid Högsta i Bälinge. *TOR VI*: xx-xx.

Göthberg, Hans, 2021 (under tryck). *Utgrävningarna av stengrundsbuset "Hågakyrkan" 1998–1999*. Uppsala.

Larsson, Lars, 1993. Relationer till ett röse – några aspekter på Kiviksgraven. Larsson, L. (red.) *Bronsålderns gravhögar*. Lund. Rydh, Stig, 1962. Dragbygravfältet kring röse 88. *TOR VIII*: 45–94.

Schönbäck, Bengt, 1952. Bronsåldershus i Uppland. *TOR II*: 23–45.

Svanberg, Fredrik, 2007. Aristokratiska husgravar under bronsåldern. Artursson, M. (red.) *Vägar till Vaetland. En bronsåldersbygd i nordöstra Skåne 2300–500 f. Kr.*. Lund.

Ullén, Inga & Drenzel, Leena, 2018. Återbesök i Hågahögen – nya analysresultat. *Fornvännen* 113: 121–137.

Wessén, Elias & Jansson, Sven B.F., 1951. *Upplands runinskrifter*. Tredje delen. Stockholm.

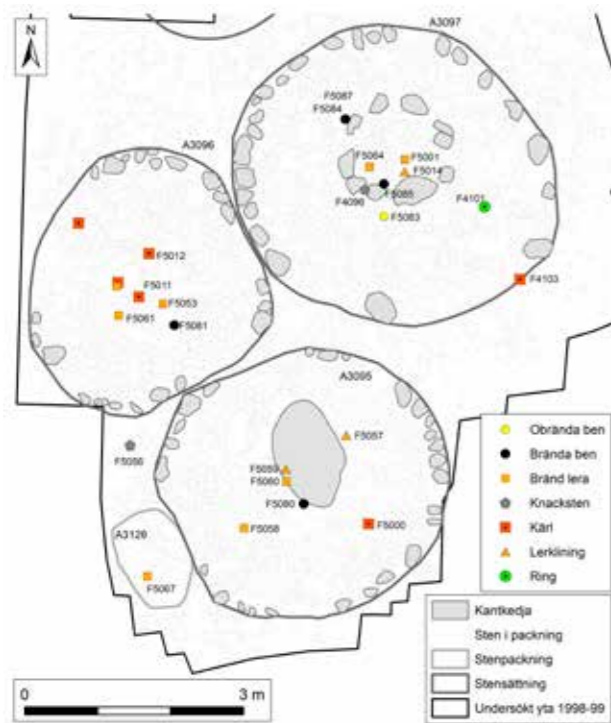
Victor, Helena, 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kultbus*. Uppsala.

Otryckt källa

Olausson, Michael, 1999a. *PM* Redogörelse för undersökningarna av Raä 358, vid Håga, Bondkyrko socken, Uppland (otryckt). - 1999b. *PM* från undersökningen 1998 och 1999 (otryckt).

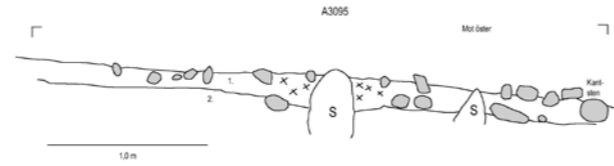
Appendix

Beskrivning av gravarna i undersökningsområdet

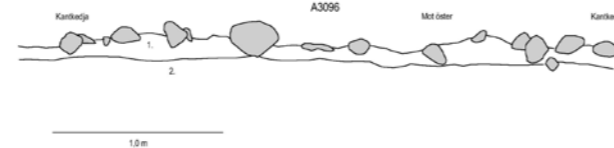
App. 1 Plan över stensättningarna A3095, 3096 och 3097 med konstruktionsdetaljer som kantkedjor, samt fyndposter knutna till stensättningarna. Skala 1:50.

Stensättningen A3095 (App. 1,2) var rundad med en diameter på 3,6 m och en höjd på 0,2 m. I dess mitt fanns ett block med storleken 1,0x0,8. Den hade en kantkedja av 0,25 m stora stenar som var mest tydlig på den östra sidan. Där innanför fanns en packning av 0,03–0,20 m stora stenar, varav flertalet var runda, men även med inslag av skarpkantade. Att döma av ritad sektion låg stenarna i upp till två skikt. Stenpackningen låg i en fyllning av humös grusig sand. På den södra sidan av mittblocket fanns en ansamling av kol, sot och brända ben (F5080) vilket kan markera gravgömmen. I den sydöstra delen av stensättningen fanns keramik (F5000). I fyllningen fanns också en knacksten (F5056) i anslutning till kantkedjan, lerklining (F5057, 5059) i den nordöstra delen samt bränd lera (F5058, 5060, 5133) i den sydöstra delen. Den sistnämnda betecknades som rensfynd.

App. 2 Sektion genom stensättningen A3095 mot öster. 1= Mörk moig morän, 2= Morän. I anslutning till mittstenen fanns brända ben.

Stensättningen A3096 (App. 1,3) var oregelbundet rundad med en diameter på 3,4 m och en höjd på 0,2 m. Den hade en bitvis bevarad kantkedja på de södra och norra sidorna, vilken bestod av 0,15–0,25 m stora stenar. Stenpackningen bestod av 0,03–0,35 m stora stenar som att döma av den ritade sektionen var enskiktad. Packningen låg i en fyllning av humös mo med inslag av morängrus. I den sydöstra delen fanns brända ben (F5081) som kan markera gravgömmen. I stensättningen fanns keramik (F5011, 5012, 5013) och bränd lera (F5053, 5061, 5062). Ett av de sistnämnda anges som rensfynd.

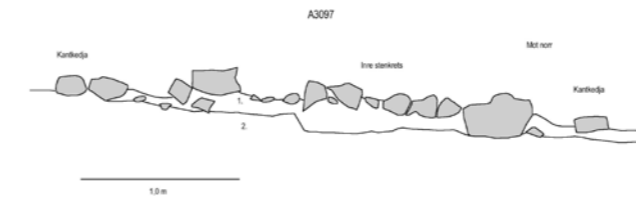

App. 3 Sektion genom stensättningen A3096, mot öster. 1= Humös mo blandat med morängrus, 2= Morän.

Stensättningen A3097 (App. 1,4) var rundad med en diameter på 3,7–4,0 m och en höjd på 0,3 m. Den hade en kantkedja på de västra, norra och östra sidorna, vilken bestod av 0,15–0,4 m stora stenar.

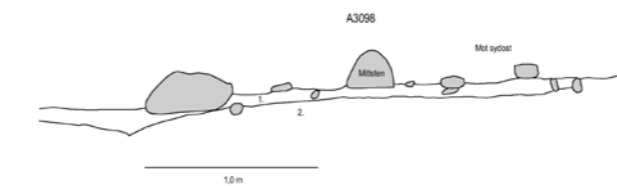
Dessutom fanns en inre stenkrets med en diameter på 1,5 m vilken bestod av 0,2–0,6 m stora stenar. Stenpackningen bestod av 0,1–0,2 m stora rundade och skärviga stenar, vilken var tvåskiktad innanför den inre stenkretsen och enskiktad i den yttre delen. Den inre stenkretsen och stenpackningen innanför denna var kraftigt eldpåverkade. Fyllningen bestod av mo och moig morän. Ställvis fanns enstaka inslag av kol. Innanför stenkretsen fanns ett lager med brän-

da ben (F5085) och runt stenkretsen fanns tre koncentrationer av brända ben (F5084, 5086, 5087). Vid rensningen framkom obrända ben (F5083). Dessutom påträffades keramik (F5014) och bränd lera (F5001, 5064, 5065). Innanför stenkretsen påträffades vid rensning en knacksten (F4096). Nära kanten av stensättningen, men i den underliggande moränen påträffades en ringformad pärla (F4101).

App. 4 Sektion genom stensättningen A3097, mot norr. 1= Mörk moig morän, 2= Morän. Stensättningen hade kantkedja och en inre stenkrets.

Stensättningen A3098 (App. 1,5) var rundad med en diameter på 2,6 m och en höjd på 0,2 m. I dess mitt fanns en 0,3 m stor sten, som var kantställd. I den södra delen fanns spår av en kantkedja med 0,2–0,3 m stora stenar. Packningen bestod av 0,1 m stora stenar och var enskiktad. I den norra delen var den sporadisk och verkade förstörd av sentida ingrepp. Packningen låg i en fyllning av humös mo med inslag av grus. I fyllningen fanns en ringa mängd brända ben (F5082) som möjligen kan utgöra gravgömmen. I den nordvästra delen fanns ett beslag av brons (F4098), keramik (F5033) och slagg (F5032). I den nordöstra delen fanns en nål av brons (F4102), troligen del av ett spänne. På ej angivna platser fanns brända ben i form av avfall (F5098), keramik (F5016, 5031) och flinta (F5015).

App. 5 Sektion genom stensättningen A3098, mot sydost. 1= Humusblandad mo, 2= Morän. I stensättningen fanns en mittsten, men inte kantkedja.

Stensättningen A3099 låg utanför den undersökta ytan och enbart begränsningen mättes in. Den var rundad med storleken 3,2 x 2,9 m. Anläggningen hade mycket nära rumslig anslutning till A3097.

Skålgropar i rad

SVEN-GUNNAR BROSTRÖM

Bakgrund

Åren 1998–1999 utfördes en arkeologisk forskningsutgrävning av stengrunden 'Kung Björns kyrka' intill Hågahögen, under ledning av Michael Olausson. Ett syfte med undersökningen var att se om fornlämningen, ofta tolkad som ett kulthus, kunde dateras till bronsåldern och vara samtida med högen (se Olausson & Göthberg d.v.). I samband med undersökningen fick författaren tillsammans med Kenneth Irestam uppdraget att inventera hällristningar runt Hågahögen och 'Hågakyrkan'. Resultatet kom att väsentligt utöka antalet skålgropar (inhuggna gropar i berg, även kallade älvkvarnar)) i området.

Uppsalaområdet hade vid inventeringstillfället få kända hällristningar, endast tre förekomster av skålgropar var registrerade inom socknen. Två av dessa låg på hällar strax norr om Hågahögen (Uppsala nr 237 och 238) och en osäker lokal var belägen väster om högen (nr 385:1). Uppland är annars ett landskap som är känt för att ha många hällristningar. De flesta ristningarna finns i landskapets sydvästra del med en tyngdpunkt i Boglösa socken. Närmare Uppsala avtar frekvensen av såväl bildristningar (skepp, människor, djur mm.) som av de enklare utförda skålgroparna. Det kända egentliga ristningsområdet upphör en knapp mil sydväst om Håga, med skålgropsmiljöer och enstaka skeppsrisingar i Dalby och Ramsta socknar. Ristingarnas vanliga följeslagare skärvstenshögar har däremot en mycket vidare utbredning mot nordost i landskapet. Orsaken till att här inte finns så många kända ristningar skulle kunna vara en ojämnhet i inventeringen. Kring Enköping har den kände och under många decennier verksamme hällristningsexperten Einar Kjellén inventerat och det är

sannolikt en högst bidragande orsak till den ojämna spridningsbilden. Även resultatet av inventeringen runt Håga kan tyda på detta.

Inventeringar runt Hågahögen och i Hågahagen

Det område som inventerades var ca 1000 x 700 m stort (Ö – V). Det består i stora drag av södra delen av den höjd på vars östra del Hågahögen är belägen. Under äldre bronsålder var detta område en ö. Först inventerades hällar och block i betesmarken kring Hågahögen och stengrunden 'Kung Björns kyrka'. Därefter fortsatte vi i området kring Håga by och höjdens sluttningar ut mot åkermarken i sydväst. I de skogklädda höjddpartierna gjordes bara enstaka stickprov. Hällar inne på tomtmark granskades enbart när de varit fria från mossor. En stor del av området är ju bebyggt och många hällar kan ha sprängts bort eller täckts över. Resultatet av inventeringen blev ändå hela 17 nya skålgropsförekomster.

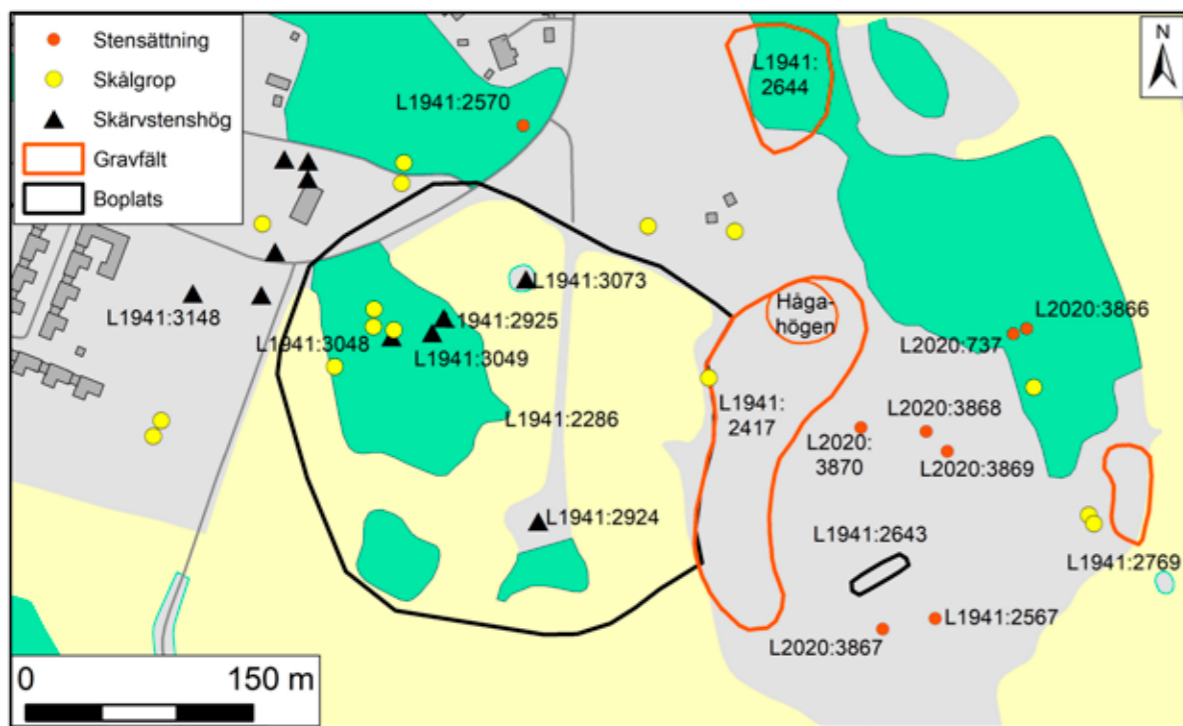
Våren 2000 utfördes ytterligare en forskningsutgrävning av Helena Victor (2002) på en åkerholme, kallad 'Hågahagen', några hundra meter väster om Hågahögen. Utgrävningen omfattade ett mindre stengrunds- hus, cirka 22 meter långt, tolkat av Victor som ett kulthus (s.k. 'Brobyhus'). Vidare fanns boplatstester i form av härdar och skärvstenshögar, varav en dolde en möjlig hällkista och en annan innehöll flera brandgravar. En av dem kunde dateras till yngre bronsålder. I kulthusets norra gavel hittades en 'klangsten' (avger en klang pga. kristalluppbyggnaden i stenen) som visade sig ha inhuggna skålgropar. Författaren fick en gång uppdrag att åka ut till Håga och inventera skålgropar i närområdet. Detta resulterade i ytterligare sex nyfynd (fig. 1–3).

Figur 1. De två rikaste förekomsterna av skålgropar runt Hågahögen. Till vänster Uppsala nr 437 belägen i hagmarken norr om högen. Där fanns 20 skålgropar. Till höger områdets rikaste lokal med 64 skålgropar och en kort buggen linje (Uppsala nr 584:1–2). Denna förekomst är belägen på en mindre åkerholme cirka 430 meter väster om högen. Lägga märke till att bägge lokalerna har skålgropar buggna i rader vilket tyder på ett samband. Foto S-G Broström.

Figur 2. Till vänster "klangstenen" med 14 skålgropar (Uppsala 585:3) som upptäcktes vid Helena Victors undersökning av stengrundsbuset i 'Hågahagen'. På högra bilden ser man skålgropsraden Uppsala nr 585:1 med 5 skålgropar i rad. Klangstenen syns i bakgrunden. Foto S-G Broström.

Figur 3. Skålgropslokaler runt Hågabögen markerade som gula punkter. Karta byggd på Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering där de nu hittade fyndlokalerna är inkluderade. I anslutning till skärvestenshögar L1941:3048 ligger de i texten nämnda skålgropslokaler Uppsala 585:1 och 585:3. Den rikaste förekomsten, Uppsala 584:1–2 (med 64 resp. 2 skålgropar), är de två gula markeringarna som ligger ensamma sydväst om skärvestenshögar (fig. 1–2). Uppsala 437 ligger strax utanför bilden, norr om L1941:2644. Siffrumreringen är ibland tyvärr förvirrande då Riksantikvarieämbetet infört en ny nummerserie som används parallellt med den äldre. Bearbetning H. Göthberg.

Diskussion

De båda inventeringarna har resulterat i att området nu innehåller 26 kända skålgrops-förekomster med totalt 159 skålgropar. De flesta förekomsterna är små med högst 10 älvkvarnar vardera. Endast tre lokaler är större med 14, 20 respektive 64 älvkvarnar. Vid liknande inventeringar som vi utfört på andra håll i Mälardalen har resultatet blivit att älvkvarnslokaler, liksom här, bildar 'svärmar'. Inom svärmarna visar sig ofta andra fornlämningar finnas, till exempel skärvestenshögar, stensättningar och stensträngar. Vid Håga finns hittills 16 kända skärvestenshögar inom samma område som skålgropsförekomsterna. Ett annat exempel utanför Håga, cirka 7 km fågelvägen mot nordnordväst är det välkända bronsålders-äldsta järnålderskomplexet Broby i Börje socken. Platsen är

mest känd för fornlämningstypen 'Brobyhus', det vill säga stengrundshus med okänd funktion, men här finns också många gravar och boplatsspår i form av skärvestenshögar. I området fanns tidigare inga kända hällristningar. En inventering av författaren och Kenneth Ihrestam (2010) resulterade i 23 skålgropsförekomster med totalt 161 skålgropar.

Det kan vara en tillfällighet men likheten mellan Brobykomplexet och Håga är påfallande. Både antalet skålgropar och lokaler samt fördelningen på små och stora förekomster överensstämmer. Vid sidan av mindre utgrävningar i Håga-området, förstärker svärmen av älvkvarnar beläggen för att det har legat en bronsåldersboplats här (Uppsala 487:1, se Göthberg & Frölund d.v.). Likheterna mellan Håga och Brobykomplexet gäller även för terrängläge, skärvestenshögar,

Figur 4. En av de tidigare okända skålgropslokalerna i Broby, Börje. Till höger detaljbild. Foto S-G Broström.

gravar, och stengrundshus. Däremot saknar Broby den viktiga storhögen.

Skålgropar är svåra att datera. De förekommer i anslutning till andra fornlämningar från yngre stenålder fram till historisk tid. Den stora majoriteten av skålgroparna anses dock vara från bronsåldern. Det gäller troligen även skålgroparna kring Håga.

Victors undersökning av stengrundshuset i Hågahagen (tolkat som ett kulthus) kan ge en viss ledning till datering av skålgroparna där. 'Klangstenen' med skålgropar hittades i huset och tolkas som del av anläggningen med dateringar till äldre och/eller mellansta bronsålder, Montelius period II eller början av period III (1500–1220 f. Kr., Victor 2002, s.178). Nära huset låg även hällen nr 585:1–2 med en skålgropsrad. Vid undersökningen av den mellanliggande ytan påträffades knackstenar, kvartsavslag samt flera små härdar. Victor ser ett samband mellan skålgropsraden och huset. Hon framför tolkningen att skålgroparna såväl på 'klangstenen' som på hällen knackades in i samband med husbygget. I så fall kan även skålgroparna dateras till den äldre delen av bronsåldern. Om man genom detta kan säga att alla andra skålgropar i området är från samma tid är omöjligt - men det är inte uteslutet.

Tack

Hällristningsinventeringarna har varit möjliga att göra med medel från forskningsprojekt, ledda av Michael Olausson (Hågakyrkan) och Helena Victor (Hågahagen och Broby i Börje).

Referenser

- Broström, Sven-Gunnar & Ihrestam, Kenneth, 2010. *Hällristningar vid Broby i Börje socken, Uppland*. Tumba.
- Broström, Sven-Gunnar 2000. *Älvkvarnar vid Håga, rapport över inventering av älvkvarnsförekomster i området kring Hågabögen söder om Uppsala*. Tumba.
- Victor, Helena, 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kultbus*. Uppsala.

Otryckt källa

- Olausson, Michael, 1998–1999. Rapportmaterial från utgrävningar vid Hågakyrkan, Bondkyrko, Uppland

Bronsåldersborgen Predikstolen

MICHAEL OLAUSSON & ANDERS BORNFALK BACK

På klippformationen Predikstolen i södra änden av Hågadalen finns lämningar efter vad som kan vara landets äldsta profana byggnadsverk i sten (fig. 1). Inom religiös arkitektur hade sten tidigt brukats som byggnadsmaterial vid uppförandet av gravmonument och kultplatser. Exempel på det är resandet av megalitgravar, rösen, kulthus och rituella hägnader från stenålder och framåt. Men konstruktionen på bergshöjden i Hågadalens mynning representerade något nytt – en kraftig stenmur som omgärdade boplatsaktiviteter, kanske den äldsta i en lång borg- och befästningstradition. I Uppsalatrakten följdes den av platser som järnålderns Broborg i Husby-Långhundra, den medeltida Ärkebiskopsborgen en gång belägen på platsen för Universitetshuset och 1500-talets Uppsala slott.

Artikeln om Predikstolen inleds av Anders Bornfalk Back som beskriver den tidigare forskningshistoriken och även ser platsen med utgångspunkt i en ny arkeologisk fyndplats i norra Tyskland. Därefter redovisas Michael Olaussons arkeologiska undersökningar från år 1988, publicerade i avhandlingen 'Det inneslutna rummet' (1995) där han också utvecklade en hypotes kring Predikstolens betydelse i regionen och relationen till Hågahögen tre kilometer norrut.¹

Porten till Hågadalen - Anders Bornfalk Back

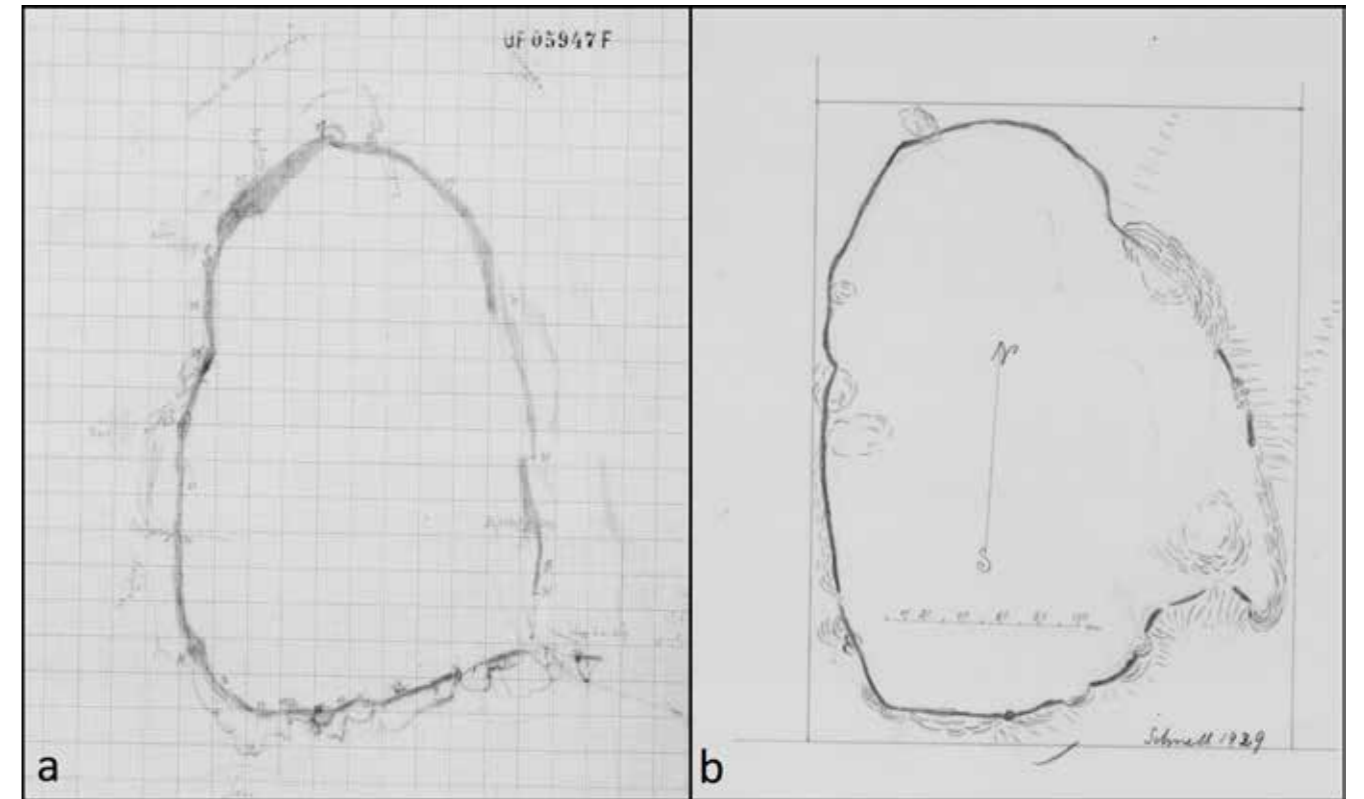
Tidiga karteringar

Muren på Predikstolen drog till sig intresse redan tidigt i den arkeologiska vetenskapen. En bevarad fältskiss visar att murverken karterades redan den 12 maj 1903 (fig. 2). Ritningen är osignerad men tidpunk-

Figur 1. Hågadalen ca 1000 f.Kr. Havsnivån låg då ungefär 17 meter över dagens (SGU) och Håga genomkorsades av en farbar fjärd. Topografiska kartan (Lantmäteriet) med bearbetning av A. Bornfalk Back.

ten för arbetet är en ledtråd till dess upphovsperson. Under några vårveckor mellan den 27 april och den 15 maj samma år var utgrävningen av den närlägnade Hågahögen i full gång. Arkeologistudenten prins Gustaf Adolf (sedermera Gustaf VI Adolf) hade

Figur 2. Fältskisser av murverken på Predikstolen: a) den första karteringen genomförd 1903; b) Ivar Schnells kartering från 1929. Planer från RAA, ATA (UP 05947 F och UP 05948 F).

säkrat finansiering för undersökningarna och under ledning av arkeologen Oscar Almgren grävdes en av Skandinaviens rikaste bronsåldersgravar ut med en för tiden välutvecklad metodik. Inget nämns dock i publikationen (1905) om aktiviteterna vid Predikstolen. På fältskissen benämndes den inmätta muren som 'fornborg', vilket antyder funktionen den tillskrevs. Fornborgsbegreppet användes vid denna tid som en okomplicerad benämning för olika typer av borgar och befästningar från förhistorisk tid. Termen skulle senare bli en formell fornlämningstyp i det nationella fornlämningsregister som initierades 1938. Inom detta kom fornborgsbegreppet att få en mer administrativ innebörd och i viss mån förlora sin relation till våra äldsta befästningsverk. I dagens Kulturmiljöregister omfattar fornborgen som fornlämningstyp därför många olika typer av konstruktioner med skilda funktioner och dateringar, vilket har gjort begreppet svårhanterligt (Bornfalk Back 2016a).

Den första karteringen följdes inte av några undersökningar men murarna på Predikstolen uppmärksammades också av nästa generations arkeologer. I en antikvarisk-topografisk översikt sammanställde Gunnar Gihl (1918) samtliga arkeologiska lämningar i Uppland som han ansåg vara förhistoriska befästningsverk. I denna studie ingick murverken på Predikstolen som beskrevs som en 'så gott som okänd borglämning'. Med detta arbete förankrades platsen i det allmänna arkeologiska medvetandet och år 1929 kartlades murverken på nytt, denna gång av Ivar Schnell. Under åren kring 1930 var Schnell en synnerligen aktiv borgforskare med Uppland, Västmanland och Södermanland som intresseområde. Hans stora bidrag till borgforskningen är framför allt de många ritningar och planer över murverk som han producerade med stor precision (Schnell 1929, 1933). Med distanstub, diopterlinjal, avvägningsbarometer och måttband utvecklade Schnell karteringstekniken och

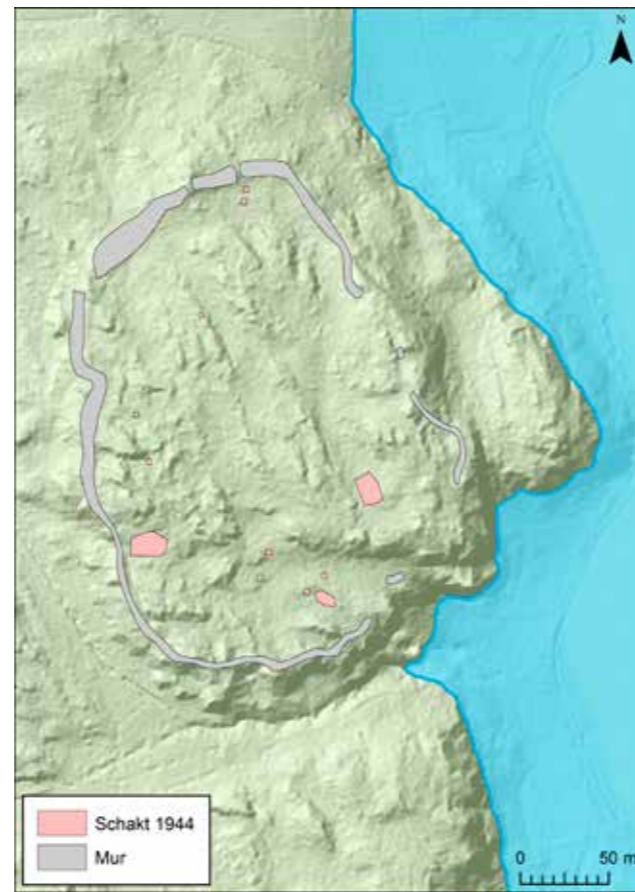
Figur 3. Distanstubb ingick i den arkeologiska utrustningen när Ivar Schnell var verksam. Foto Värmlands museum (ID-nr: 17001–31465:1–8).

många av hans planritningar är användbara än idag (fig. 3). Genom sin precisa mätteknik kunde Schnell även kartlägga detaljerad topografisk information. På sömländska Mälby borg framställde han höjdkurvor med 20 cm ekvidistans. Utifrån dessa tillverkade sedan Schnell en gjutform och gjöt en modell av murverken i betong med en noggrannhet som skulle vara oöverträffad fram till den digitala erans 3D-modelleringar (Schnell 1930). Ännu en kartering genomfördes på Predikstolen 1937 av Riksantikvarieämbetet. Den resulterade i ytterligare information men en utgrävning ansågs nödvändig för att öka kunskapen om platsen och de aktiviteter som skett där. Denna första utgrävning ägde rum i mitten av 1940-talet.

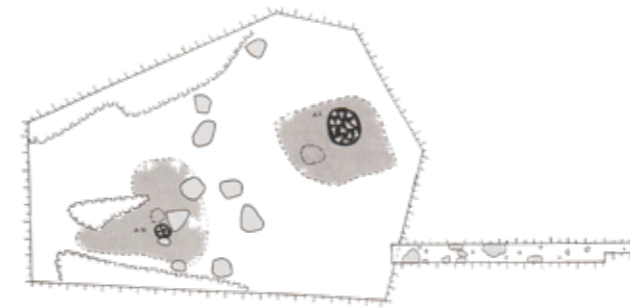
1944 års utgrävning

Ansvariga för utgrävningen var Karl-Alfred Gustawsson, då chef för Riksantikvarieämbetets fornminnesavdelning, och amanuensen Gunnar Westin. Ingen undersökningsrapport publicerades men ett par utkast till manus finns bevarade på Antikvarisk-topografiska arkivet, ATA, RAÄ (Westin 1944). I dessa framgår att arbetshjälpen till arkeologerna bestod av vapenfria värnpliktiga från Riksantikvarieämbetets förläggning vid Uppsala slott. Även prins Gustaf Adolf återvände nu drygt 40 år senare till Håga för att under ett par dagar delta i undersökningarna. Med sig hade kronprinsen greve Göran Posse som från 1897 verkat

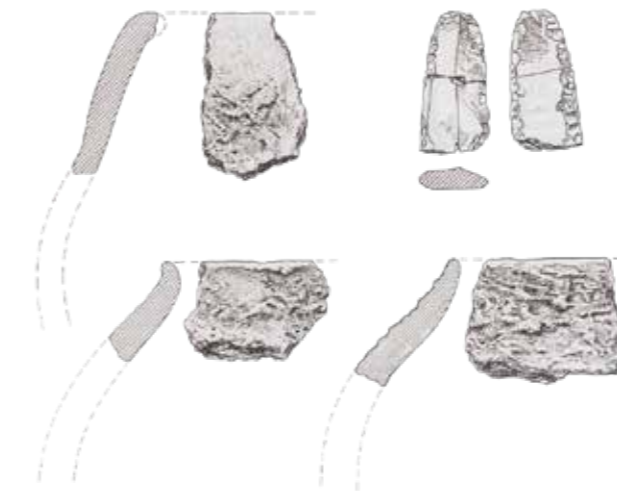
som prinsens officer, guvernant, stabschef och till sist kammarherre. Posse, som också hade deltagit i undersökningen av Hågahögen, var särskilt intresserad av befästningsverk från förhistorien och den förste att diskutera åldern på Predikstolens murverk. Konsensus bland arkeologer vid denna tid var att landets befästningstradition hade tagit sin början under järnåldern, gärna under folkvandringstid eller vikingatid. Genom studier av bland annat landhöjningsprocessen så föreslog Posse i stället att murarna i Håga uppförts redan under mellersta bronsåldern som ett försvar av fjärden mot Hågakomplexet (Posse 1939, s. 104ff). Studien är än idag ett av få bidrag som utforskat möjligheten att befästningsverk även fanns under denna del av förhistorien.

Figur 4. Murverken på Predikstolen med 1944 års schakt inlagda. Planritning i RAÄ, ATA [UP 05909 F] och uppgifter om schakt ur Olausson (1995), bearbetade av A. Bornfalk Back.

Figur 5. Schaktplan från 1944 års utgrävning med bärdar och kulturlager. Sökschaktet i öster är från 1988 års undersökning. Ur Olausson (1995) baserat på skiss av Westin (RAÄ, ATA, Up.5949 F).

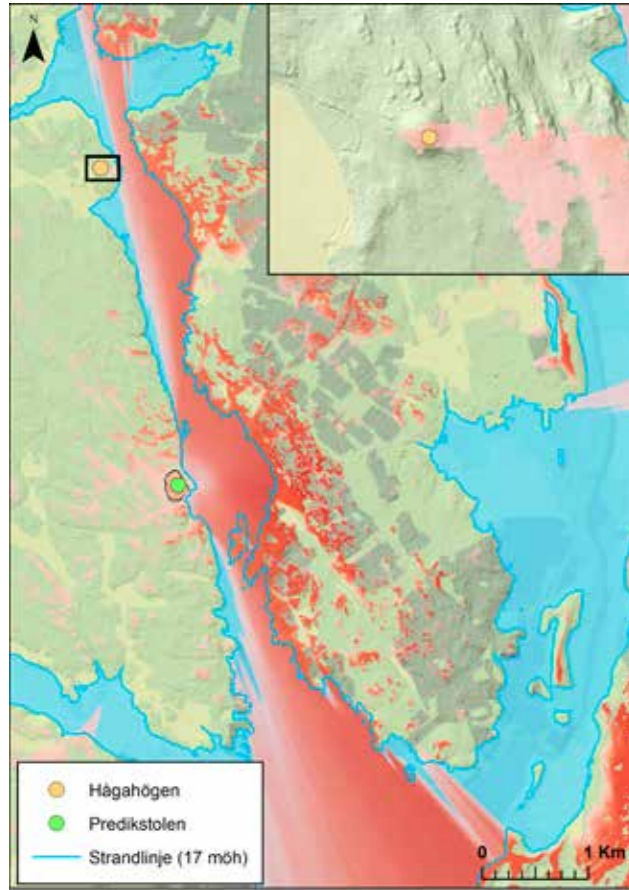

Figur 6. Fynd från 1944 års undersökning: myrningsbitar av keramikkrärl samt ett verktyg av retuscherad flinta. Teckning av R. Johannesson i Olausson (1995).

Vid utgrävningen togs tre större schakt och ett antal mindre provgropar upp inom murarna till en sammanlagd yta av drygt 600 m². Flera boplatssytor upptäcktes med eldstäder och kulturlager (fig. 4–6). Däremot noterades inga spår efter byggnader. De fynd som påträffades var hushållsnära i karaktär: skärivor efter keramikkrärl, brända djurben samt flintaavslag efter tillverkning av redskap. Fyndmaterialet tillät ingen precis datering av aktiviteterna men Westin (1944) föreslog ändå vikingatid som en möjlig tidsbestämning. Det bör snarare tillskrivas den allmänna uppfattningen att lämningar av denna typ skulle vara från just järnåldern.

Krigshandlingar under bronsåldern?

Michael Olausson delade Posses tankar om att murverket på Predikstolen bland annat kan ha haft en funktion som ett befästningsverk med sin strategiska placering vid vattenleden upp mot Håga (Olausson 1995, s. 160ff; jfr Kaliff & Oestigaard 2018, s. 120f). En sådan tolkning förutsätter en typ och skala på bronsålderns konflikter som överstiger våld mellan individer och mindre grupper. En ny fyndplats i nordtyska Tollense i Mecklenburg-Vorpommern kan bidra till förståelsen på karaktären av periodens våldshandlingar. Undersökningarna vid floden Tollense påbörjades 2008 och de arkeologiska spåren ger här en ögonblicksbild av ett våldsamt möte av närmast episka proportioner. Kvarlevorna av hundratals individer har påträffats i flodsedimenten och skadorna på skeletten, vissa med pilspetsar fortfarande inbäddade i benen, visar att de mött en våldsam död. De goda bevaringsförhållandena i botten av den vattensjuka dalgången resulterade också i ett enormt fyndmaterial av vapen i både brons, flinta och trä (Jantzen et al. 2011). Forskningen om platsen pågår fortfarande men fyndsammansättning och terräng tyder på att striden ägde rum vid en passage över floden, möjligen initierat av ett bakhåll. Mellan 2000–6000 individer kan ha deltagit (Lidke et al. 2015). Händelsen ägde rum vid tiden då murarna på Predikstolen sannolikt uppfördes och antyder en storlek och organisatorisk nivå för tidens konflikter som tidigare varit okänd för norra Europa. I Uppland motsäger inte Predikstolens uppbyggnad en tolkning som försvarsverk. Som visas av Olausson (nedan) hade murarnas placering i förhållande till topografin samt deras uppbyggnad principiella arkitektoniska likheter med de höga kallmurade murverk som nyttjades för mellersta järnålderns borgar och befästningar, från 400-talet e. Kr. (se fig. 11). Ett första steg mot en inhemsk murtradition kan här alltså anas. Ett visuellt samband kan också ha funnits mellan Predikstolen och Hågahögen, illustrerat i fig. 7 (Olsson Eriksson 2020). Inga konkreta spår av storskaliga konflikter som den vid Tollense har i dagsläget påträffats i Sverige. Vid Sund i Nordnorge har däremot en massaker av minst 22 individer från mellersta bronsåldern konstaterats (Fyllingen 2006) och i det närbelägna Granhammar i Uppland finns våldet representerat i

Figur 7. Beräkning av siktlinje (röd) från Predikstolen. Både Hågahögen (infälld bild) och stora delar av fjärden kunde ses från Predikstolen, om vegetationen tillät. Från data och analys ur Olsson Eriksson 2020, s.36ff, bearbetad av A. Bornfalk Back.

kvarlevorna av en ihjälslagen man från 800-talet f. Kr. (Lindström 2009). Även analyser av periodens svärd, spjut och yxor har påvisat spår av hugg- och stötmärken, slipningar och lagningar och på berghällarna i Bohuslän har ristningar upptäckts av vad som tycks avbilda våldsamt kamp och dråp (Kristiansen 2002; Horn 2013; Toreld 2012; jfr dock Ullén & Drenzel d.v.). Konfliktstudier av bronsålderns samhällen i allmänhet, och av muromgärdade platser som Predikstolen i synnerhet, har med andra ord stor potential att synliggöra tidigare okända sidor av denna del av förhistorien (se Kristiansen & Horn 2018)².

1988 års utgrävningar av Predikstolen – Michael Olausson¹

1988 års utgrävningar av Predikstolen, även kallad Norstens fornborg (fig. 8–10), orsakades av en omvärdering av fyndmaterialet från år 1944. Borgen hade som ovan nämnts daterats, med osäkerhet, till vikingatid (Westin 1944). Men en senare analys av den då påträffade keramiken, liksom av flintfynd, visade i stället på en koppling till bronsålder (Olausson 1993). Keramiken hade en för denna period typisk rabbig ytbehandling och även flintföremålet, ett spån, förekom under bronsåldern.

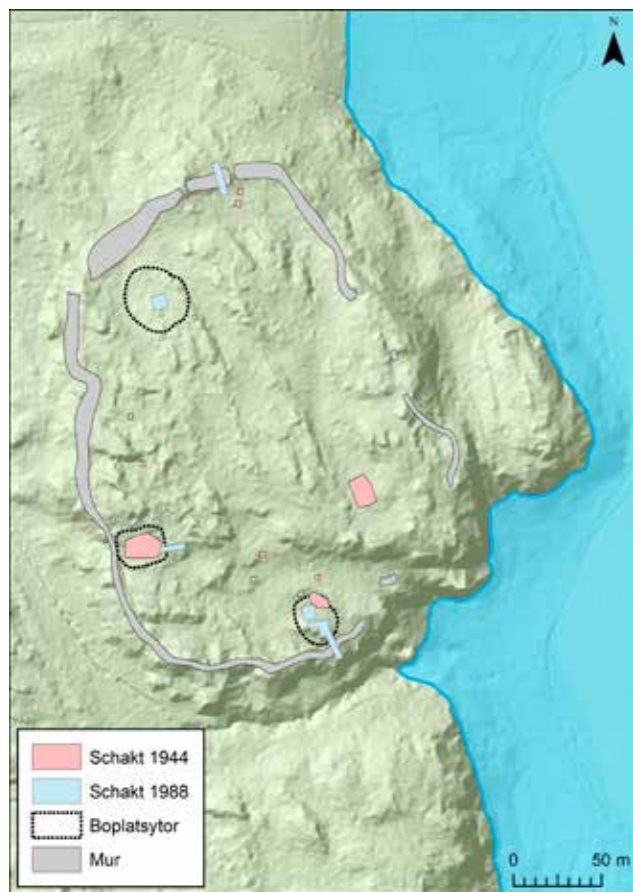
De nya utgrävningsytorna lades i anslutning till de gamla schakten från år 1944. Eftersom anläggningar av boplatskaraktär då hade framkommit var det angeläget att se om fler fanns. Dessutom var det viktigt att utröna deras relation till den omgivande borgmuren eller vällen. Utgångspunkten var att murar och boplatsanläggningar var samtida. Schakt togs upp genom två muravsnitt (i norr och i söder) och vidare undersöktes boplatsytorna i nordväst och söder (här intill murschaktet), allt i syfte att avgränsa och datera. Totalt undersöktes 200 m².

Muren och aktivitetsspåren inne i borgen

Predikstolen ligger, liksom många andra av Mälardalens fornborgar, på en bergshöjd med branter och stup. Den förkastningsbrant som gett borgen dess namn, Predikstolen, är upp till tio meter hög med de högsta partierna i sydöst. Den närmast rundovala ringvallen har inneslutit en cirka 4,5 ha stor yta och två möjliga ingångar, den tydligaste fanns i norr. Mindre avbrott noterades vid två partier i sydöst där berget stupar som brantast. Vallen är idag mäktigast i norr, nordväst och mot väster. Totalt är den 760 m lång, 3–14 meter bred och 0,3–1,5 meter hög. Merparten av området innanför huvudborgens vallar är kuperat med bergig terräng och mellanliggande sankmark. I några delar finns emellertid planare ytor med moränavlagringar. Nedanför huvudborgen finns en bäckravind och söder om denna ytterligare en vallanläggning, den så kallade 'annexborgen'. Dess vall är halvcirkelformad och byggd av grövre stenmaterial än huvudborgens vall.

Figur 8. Fornborgen Predikstolen, Uppsala-Näs 133, med sin förkastningsbrant som gett uppbö till namnet. Foto T. Zachrisson.

Figur 9. Plan över murverken och undersökningsschakten på Predikstolen med rekonstruerad strandlinje (17 m ö b.). Ur Olausson 1995, digital bearbetning A. Bornfalk Back.

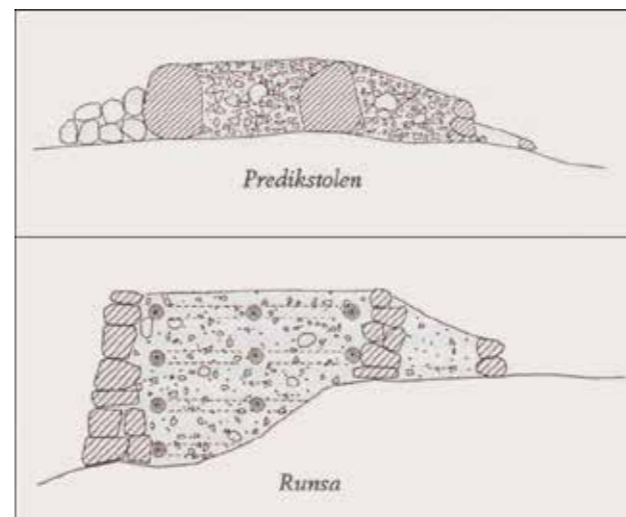
Utgrävningen bekräftade att stup och branter har utnyttjats förhållandevis effektivt vid byggandet av borgen. Även i dess södra-sydöstra del där berget stupar brant har en mur eller vall anlagts. Denna åtgärd kan tolkas som att det utöver den försvarsmässiga även fanns en önskan att framhäva och markera anläggningen utåt. Muren, både i norr och i söder var uppbyggd i en slags primitiv skalmursteknik. Den saknade yttre murliv men bestod av två (inre) parallella storstens/blockrader (fig. 11). Mellan blocken fanns en fyllning av mindre stenmaterial, jord och sand. Konstruktionen var tydligast i norr, där var också muren bredast, 11 meter. En form av avkragning kunde möjligen ses på murens insida där den sluttande inåt och avslutades av en enkelradig kantkedja. I söder var muren inte lika framträdande, den var endast hälften

Figur 10a, b. Delar av den kvarvarande muren i nordväst. Området är idag till stor del skogbevuxet. Foto A. Bornfalk Back (överst), Under detalj av muren. Foto I. Ullén.

så bred som i norr och konstruktionen enklare. Men den vätte där i stället mot den höga förkastningsbranten som i sig utgjorde ett naturligt försvar.

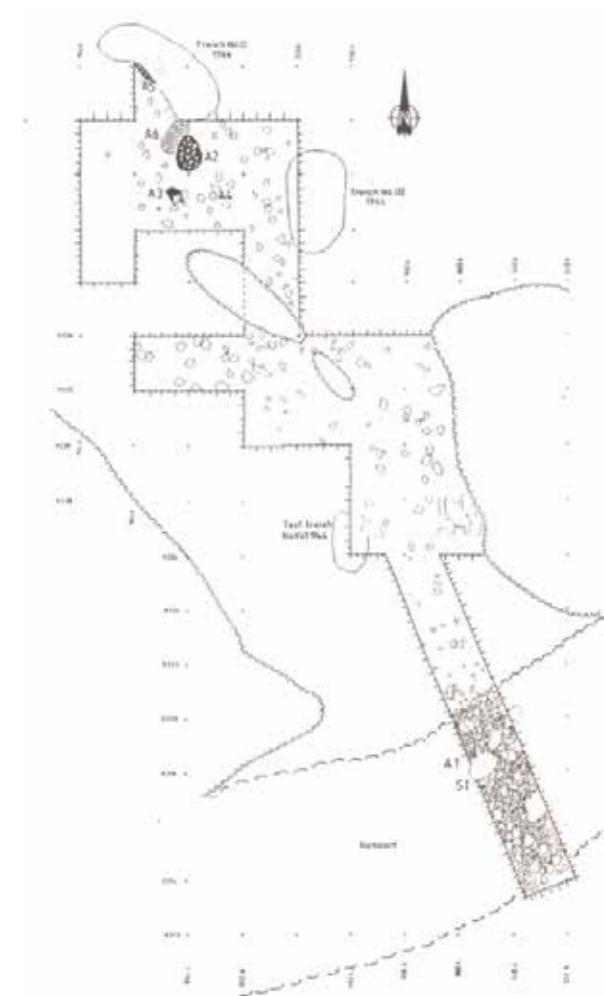
I bägge murschakten fanns kol och sotrester på olika nivåer. De härrörde från ek och får ses som spår

Figur 11. Principiella arkitektoniska likheter finns mellan Predikstolens mur och de kallmurade murverken på senare borgar, här representerad av den folkvandringstida Runsa borg i Upplands Väsby. Ur Olausson 1995, s. 148, digital bearbetning A. Bornfalk Back.

av timmerkonstruktioner i vallen. En teori är att det funnits liggande timmer i murens längd- och kortsidor. Då kan skalmurskonstruktionen fungerat som ett stöd, särskilt de yttre delarna. Sidan inåt borgen med spår av avkragning, kan ursprungligen varit någon form av uppbyggd avsats eller låg plattform som löpt längs murens och timmerkonstruktionens inre begränsning. Sotet och kolet, liksom den stora mängden kraftigt eldpåverkade stenar i muren visar att denna har brunnit. Dessvärre är kolspåren alltför sporadiska för att mer i detalj fastställa timmerkonstruktionens utseende. Men murens förhållandevis väl tilltagna bredd och ringa höjd kan tyda på att timret inte ingått i så stor utsträckning inom Predikstolens vallar som i andra, senare borgar.

Inne i borgen kunde inga egentliga huslämningar hittas. Det rör sig i stället om aktivitetsytor, vilket även gällde spåren från utgrävningarna år 1944. Totalt sett var ytorna tre, alla låg på plan mark (moränavlagringar) som fanns mellan uppskjutande berghällar och/eller i anslutning till borgvallen. Spåren bestod främst av härdar inom de begränsade ytorna. I norra delen fanns sex härdar, en ränna och en eventuell ugnsanläggning samt några osäkra stolphål. På den södra ytan fanns två härdar, två gropar och en möjlig ugn

Figur 12. Södra aktivitetsytan. Längst ned till böger syns schaktet genom muren/vallen. Ur Olausson (1995), digital bearbetning A. Bornfalk Back.

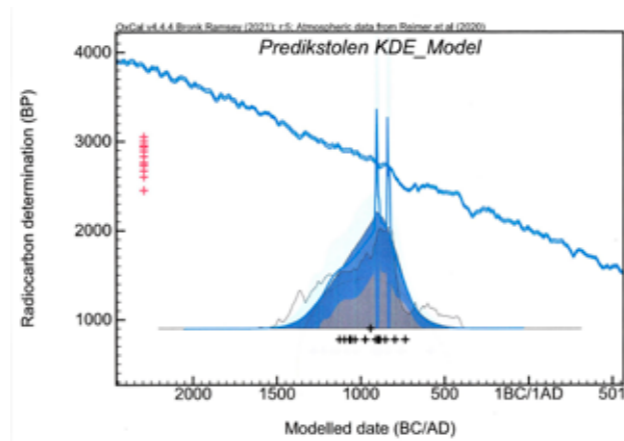
(fig. 12). Kulturlagret som breddde ut sig i samband med anläggningarna var ett tunt cm-tjockt sand- och molager, vilket innehöll sot och kol samt skörbrända (eld/värmepåverkade) stenar. Fynden i kulturlager och anläggningar bestod av krukskärvor, enstaka bitar bränd lera, brända och obrända (djur)ben samt flintavslag. I benmaterialet kunde bland annat husdjuren nöt, svin och får identifieras. Som helhet är fyndmaterialet snarlikt det som påträffades år 1944. Krukskärvorna hade uteslutande rabbig ytbehandling och var av s.k. Otterböte-typ (jfr Jaanusson 1981, s. 39f; Eriksson d.v.).

I ett avseende skiljer sig de olika aktivitetstyperna åt – i nordväst fanns ett större antal anläggningar än på de andra ytorna men keramik saknades, förutom i en anläggning nära muren (Olausson 1995, bilaga s. 52). Däremot fanns huvuddelen av borgens flintmaterial här. Inga egentliga föremål hittades utan småflisavfall som uppstått i samband med uppskärpning och retuscheringar av olika eggredskap, liksom spill efter nytillverkning av olika föremål. Även eldslagningsflinta påträffades. Det fanns flinta även på de andra aktivitetstyperna och de är alla typiska för bronsåldern och den förromerska bronsålderns teknik. Denna utgick från ett mer ekonomiskt utnyttjande av stenen än tidigare, med mindre materialspill som följd.

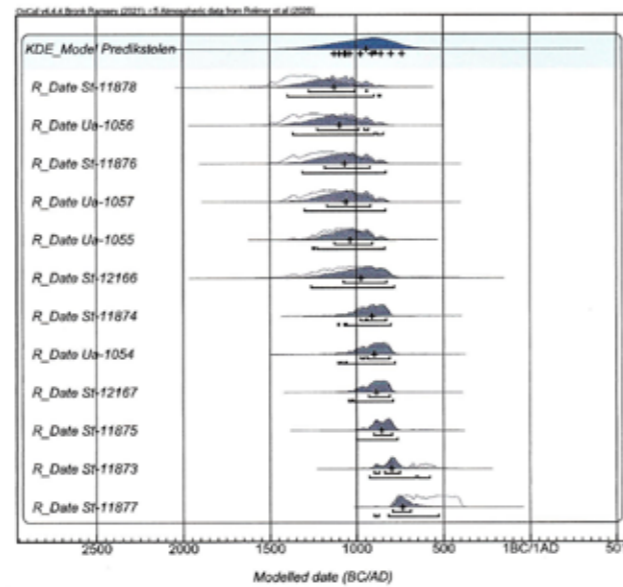
Datering

De tunna kulturlagren gav ingen information om överlagringar eller flera användningsfaser. Under borgmuren saknades kulturlager helt, liksom i jordfyllningen mellan stenblocken. 18 dateringar gjordes med hjälp av ^{14}C på kol och luminescens (TL) på skörbränd sten. Den senare tekniken innefattar mätning av mängden ljus som emitteras från energi lagrad i vissa bergarter som kvarts och fältspat. För metoden se Mejdahl (1984). Genom nya kalibreringar av ^{14}C -resultaten av Per Frölund kan de tidigare publicerade dateringarna uppdateras (fig. 13–15; jfr Olausson 1995, s. 131). Det är här viktigt att påpeka att värdena har stor kronologisk spännvidd vilket gör dem svårtolkade. Kol- och sotlinserna i murdelarna är också tunna och sporadiska. I den nya kalibreringen har funktionen KDE_plot i ^{14}C -kalibreringsprogrammet OxCal (Bronk Ramsey 2016) tillämpats, en metodik som Frölund & Göthberg (d.v.) använder för att följa bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv i Hågadal. Då dateringarna har bäring för den tidiga tolkningen av borgens tillkomst är de utförligt redovisade i diagramform (se även appendix).

Utifrån ^{14}C -resultaten har den tidigare tolkningen varit att borgens vallar brunnit vid två tillfällen. Eftersom överlappningen i dateringarna är stor blir en sådan uppdelning något otydligare, enligt de nya kalibreringarna (se fig. 14). Det finns även ett samband mellan dateringarna av anläggningarna i de två verksamhetsytorna i nordväst och söder med respektive del av vällen. Det gör att man får räkna med risken

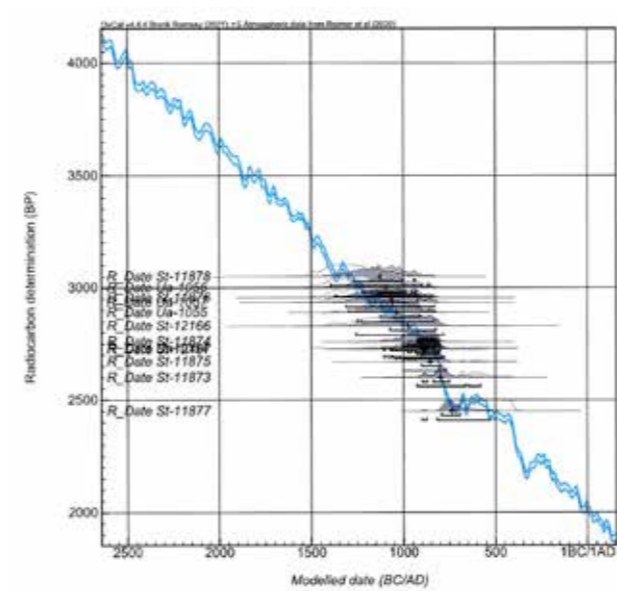
Figur 13. KDE_Model baserad på 12 ^{14}C -värden från olika delar av borgvallen och boplatsspår innanför. Bearbetning P. Frölund.

Figur 14. Multiplot av KDE_model med alla värden. Bearbetning P. Frölund.

att enstaka kol oavsiktligt kan ha kommit in i muren från omgivningen. Endast ett värde (St-11875) från den norra murdelen faller utanför en sådan korrelation. TL-resultaten av de skörbrända stenarna gav egendomligt nog en något äldre datering än ^{14}C -dateringarna, 100–200 år, men metodiska problem kan ha förelegat.

Det samlade resultatet av utgrävningen har gett en mycket god insyn i borgvallarnas stenkonstruktion

Figur 15. Dateringarna från KDE_model plottade mot kalibreringskurvan. Bearbetning P. Frölund.

och uppbyggnad. Den visar också att människor rört sig över hela den inre borgytan under ett tidsavsnitt som även inkluderat tillkomsten av Hågahögen längre upp längs farleden. De tillfälliga aktiviteter som ägt rum här har sannolikt rört viss matberedning och matlagning samt redskapsbehandling. Det osteologiska resultatet var intressant trots att materialet var litet och de brända benen i anläggningarna starkt fragmenterade. Bränning av får/get, däribland lamm, har ägt rum både på södra och norra verksamhetsytan. Om det rör sig om olika besök är tre olika individer representerade, två lamm/killingar och ett vuxet djur (Hedelin i Olausson 1995, s. 283). De påträffade benslagen är fotrotsben och bakre delar av extremiteterna, vilket inkluderar slaktavfall. Detsamma gällde för fragmenten av svin och nöt (de senare enbart slaktavfall). Det tyder på att hela eller delar av djur tagits med för styckning och matberedning i samband med besöken. Ett alternativ kan möjligen vara att djuren haft en annan betydelse än för konsumtion, kanske som ett slags brännoffer i borgen (jfr Ullén & Drenzel d.v.).

Borgen och omlandet

Predikstolen har under bronsåldern haft ett strategiskt läge, högt ovanför (och strax norr om) den smalaste delen av farleden (Hågaån) mellan Mälaren och olika

förgreningar och sjösystem i nuvarande Uppsalaområdet. Borgens betydelse måste här ses i förhållande till den stora Hågahögen, tre km mot norr. Dateringarna visar att de kan ha funnits samtidigt. En annan utgångspunkt för utgrävningen var att försöka utröna hur en närmare relation mellan de två anläggningarna kan ha sett ut, det vill säga hur de två monumenten fungerade i förhållande till varandra. Avsaknaden av fast bebyggelse i borgen visar att det inte rört sig om en så kallad höjdbosättning som finns i andra delar av Uppland. Stora delar av den inre ytan var naturgeografiskt inte lämpad för bebyggelse, då den var kraftigt kuperad med berg i dagen och med mellanliggande sankmark. Det ligger i stället nära till hands att tolka borgen som en samlings- och bevakningspunkt för den grupp som dominerade i Håga-området. Till sammans kan de två monumenten varit uttryck för en socio-politisk enhet i Uppland där handel och varuutbyte var viktigt – särskilt av bronsföremål och andra eftertraktade varor söderifrån. Genom fördelningen av varor, gåvor och tributer kunde också ett politiska övertag behållas över tid. De två anläggningarna i sig symboliserade styrka och kontroll och borgen kan, förutom ett praktiskt syfte, ha använts i rituella syften vid sammankomster. Den här skisserade överskottsökonomi förutsätter en högre grad av hierarkisk bebyggelsestruktur. Modellen förutsätter också att ett omland har funnits. Utifrån fornlämningsbilden kan möjligen en radie av mellan 10–15 km varit aktuell för området runt Håga (jfr Jensen 1986, 1989). Byggnaden av borgen bör också ses utifrån ett spänningsfält mellan Håga-komplexets socio-politiska grupp och den omgivande befolkningen. Man får räkna med att det var förändringar inom samhällets överbyggnad som resulterade i uppförandet.

Frågan är var man ska söka förebilderna till de ännu fåtaliga men daterade bronsåldersborgarna i Mälardalen. Själva byggnadstekniken med kallmurningskonstruktioner fanns lokalt i området, bevarat i en del gravrösen. Det i Håga tänkta sambandet mellan borg, stor gravhög med rika föremål och viktiga kommunikationsleder, liksom ett betydande agrart omland, har vissa beröringspunkter med platser inom Urnefäls- och Hallstattkulturer i Centraleuropa (se Jockenhövel 1990; 1974). Där framträder ett antal, delvis bebodda, borgar med inslag av bronsantverk

och med lägen intill handelsleder ´kupferstrasse´. Vanligt var att dessa befästningar låg omgivna av agrara omland. Borgarna har setts som toppen av en bebyggelsehierarki och utgjorde säten för en lokal elit (Jockenhövel 1974; Sherratt 1993). Deras karaktär var dock påtagligt agrar (Härke 1989). Utifrån Jockenhövels hypotetiska borgstyper kan Predikstolen definieras som en del av ett större bebyggelsekomplex i förening med öppna boplatser samt som en övervakningspunkt för handel och utbyte av föremål och råvaror med vattenleden som kommunikationsled. Därutöver kan borgen även haft en betydelse av symbolisk eller ideologisk karaktär. Det är emellertid viktigt att här påpeka att influenserna utifrån rör själva fenomenet, dvs. idén om borgen, som makt- och statusmarkering. Konstruktionsmässigt var Predikstolen, som ovan nämnts, uppförd utifrån inhemsk kunskap om stenbyggnadskonst.

Att inte fler fornborgar kunnat tidfästas till bronsålder bör i huvudsak bero på att så få undersökningar gjorts och därför går det heller inte att upprätta något typologiskt schema för hur de sett ut. Man kan dock konstatera att de äldre typerna karaktärerades av låga, men breda murar eller vallar, jämfört med yngre typer. Möjligt är att sådana äldre typer ska sökas i Upplands östra eller centrala delar, som norr om sjön Erken eller Funbo-Almunge-området, liksom Olandsområdet, vidare i Vänge, Skogs-Tibble, Lena och Ålands socknar, den senare med fem registrerade fornborgar. En viktig faktor som försvårar identifieringen av borgar som presumtivt kan vara från bronsåldern är att de överlagrats eller byggts på under senare faser. Det kan bland annat ses i en annan fornborg, Vedaborgen i Angarns socken (se Olausson 1995, s. 169).

Predikstolen kom inte att återanvändas under senare perioder. Orsaken kan vara förändringar i den socio-politiska maktstrukturen där Hågakomplexet spelat ut sin roll. Man bör räkna med att faktiska och väpnade konflikter kan ha förekommit och spåren av brand i Predikstolen ses av författaren som ett möjligt tecken på det (jfr även Bornfalk Back ovan). De aktuella dateringarna måste tolkas brett och gör att ingen exakt överensstämmelse med Hågahögens tillkomst kan fastställas i nuläget. Därför är framtida, kompletterande undersökningar av stort intresse. Det är också möjligt att Predikstolens ideologiska betydel-

se överskuggade borgfunktionen, som ett ´Fürstensitz´ under bronsåldern i enlighet med de kontinentala jämförelserna ovan, det vill säga en plats för möten och ceremonier, här kopplat till Håga. Till övergivandet av Predikstolen som borg kan även landhöjnings-effekten ha spelat in; efterhand grundades Hågaån upp och vattentransporterna kom i stället att förskjutas österut till nuvarande Fyrisån. Möjligt är att man i detta perspektiv ska se fornborgen vid Sunnersta, fyra km öster om Predikstolen, en anläggning som daterats till romersk järnålder (jfr Damell 1974).

1

- Textavsnittet som här publiceras postumt är sammanställt utifrån Michael Olaussons avhandling (1995) och samtal mellan honom, Torun Zachrisson och Inga Ullén under våren 2019 samt med bidrag av Per Frölund.
- Efter andra världskriget var förhistoriska krigshandlingar ett ämne som ofta tonades ned inom arkeologisk forskning. Tendenserna har beskrivits som en omedveten ´pacifiering av förhistorien´ och har bland annat förklarats som ett symptom på en allmän krigströtthet som då genomsyrade samhället (Keeley 1996; Bornfalk Back 2016b).

2

Referenser

Almgren, Oscar, 1905. *”Kung Björns bög” och andra fornlämningar vid Håga*. Stockholm.

Bornfalk Back, Anders, 2016a. Att dekonstruera en fornborg. Owe, J (red.). *Fornborgar, böjdbosättningar – aktuell forskning*. Stockholm.
- 2016b. Konflikt i den arkeologiska rekonstruktionen: en pacificerad förhistoria. *Forvännen* 111: 184–191.

Damell, David, 1974. Funderingar kring en fornborg. *Uppland*. Uppsala.

Horn, Christian, 2013. Harm’s way – an approach to change and continuity in prehistoric combat. *Current Swedish Archaeology* 21: 93-116.

Härke, Heinrich, 1989. Transformation or Collapse. Bronze Age to Iron Age settlement in West Central Europe. Stig-Sörensen M-L. & Thomas, R. (eds.). *The Bronze Age-Iron Age Transition in Europe*. Oxford.

Gihl, Gunnar, 1918. Upplands fornborgar. En antikvarisk-topografisk översikt. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 23.

Jaanusson, Hille, 1981. *Hallunda. A study of pottery from a late bronze age settlement in central Sweden*. Stockholm.

Jantzen, Detlef, Brinker, Ute, Orschiedt, Jörg, Heinemeier, J., Piek, Jürgen, Hauenstein, Karlheinz, Krüger, Joachim, Lidke, Gundula, Lübke, Harald, Lampe, Reinhard, Lorenz, Sebastian, Schult, Manuela & Terberger, Thomas, 2011. A Bronze Age battlefield? Weapons and trauma in the Tollense Valley, north-eastern Germany. *Antiquity* 85: 417-433.

Jockenhövel, Albrecht, 1974. Zu befestigen Siedlungen der Urnenfeldzeit aus Süddeutschland. *Fundberichte aus Hessen* 14. Wiesbaden.
- 1990. Bronzezeitlicher Burgenbau in Mitteleuropa. Untersuchungen zur Struktur Frühmetallzeitlicher Gesellschaften. *Orientalisch-Ägäischer Einflusse in der Europäischen Bronzezeit*. Mainz.

Jensen, Ronnie, 1986. Skärvtenshögar och bosättningsmönster i Mälardalen under bronsåldern. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 11: 17-34.
- 1989. The Bronze Age in Eastern Central Sweden – Heaps of Fire-Cracked Stones and the Settlement Pattern. *Die Bronzezeit im Ostseegebiet*. Stockholm.

Keeley, Lawrence H., 1996. *War before civilization. The myth of the peaceful savage*. New York.

Kristiansen, Kristian & Horn Christian, 2018 (eds.). *Warfare in Bronze Age Society*. Cambridge.

Kristiansen, Kristian, 2002. The tale of the sword. Sword and swordfighters in Bronze Age Europe. *Oxford Journal of Archaeology* 21:4.

Lidke, Gundula, Terberger, Thomas & Jantzen, Detlef, 2015. Das bronzezeitliche Schlachtfeld im Tollensetal - Krieg, Fehde oder Elitenkonflikt? Meller, H. & Schefzik, M (eds.). *Krieg. Eine archäologische Spurensuche*. Halle (Saale).

Lindström, Jonathan, 2009. *Bronsåldersmordet. Om arkeologi och ond bråd död*. Stockholm.

Mejdahl, Vagn, 1984. Thermoluminescence dating of pottery and burnt stones from Scandinavian Archaeological sites. *Proc. of the third Nordic conference on the Application of Scientific Methods in Archaeology*. Helsingfors.

Olausson, Michael, 1993. Predikstolen, A Bronze Age Hillfort in Eastern Central Sweden. Arwidsson, G. et.al. (eds.) *Sources and Resources, Festschrift to Birgit Arrhenius*. Rixensart.
- 1995. *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f. Kr. till Kristi födelse*. Stockholm. Med bilaga: [Det inneslutna rummet : om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi födelse. Katalog \(diva-portal.org\)](#)

Olsson Eriksson, Linus, 2020. *Fornborgen och landskapet. En GIS-baserad visibilitetsanalys av relationen mellan bronsålderns fornborgar och dess landskapsrum*. Masteruppsats i arkeologi, Uppsala universitet.

Posse, Göran, 1939. När byggdes Uppsalatraktens fornborgar? *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 46.

Schnell, Ivar, 1929. Ett nytt avvägninginstrument. *Forvännen* 24: 125–127.
- 1930. En fornborgsmodell. *Forvännen* 25: 249–251.
- 1933. En förteckning över fornborgarna i västra Uppland. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 43:2.

Sherratt, Andrew, 1993. What Would A Bronze-Age World System Look Like? Relations between temperate Europe and the Mediterranean in later prehistory. *Journal of European Archaeology* Vol 1. Aldershot.

Toreld, Andreas, 2012. Svärd och mord – nyupptäckta hållristningsmotiv vid Medbo i Brastad socken, Bohuslän. *Forvännen* 107: 241–252.

Ullén, Inga & Drenzel, Leena, 2018. Återbesök i Hågahögen – nya analysresultat. *Forvännen* 113: 121–138.

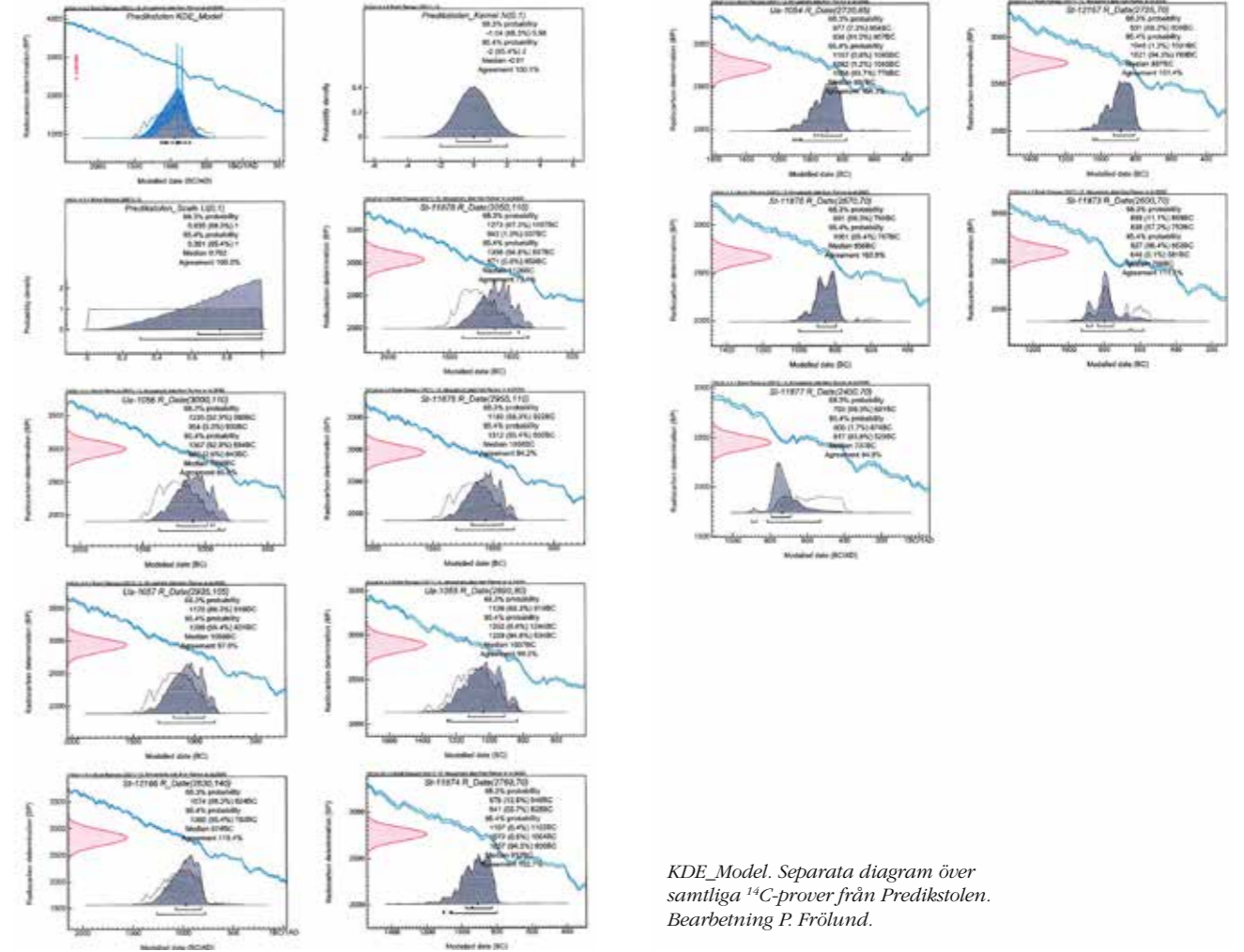
Otryckta källor

Westin, Gunnar, 1944 (otryckt). Rapport från undersökningen av Norstens fornborg. ATA Rapport Dnr 5177/44.

Appendix

Name	Unmodelled (BC/AD)						Modelled (BC/AD)						Indices $A_{model}=96$ $A_{overall}=89,4$ A_{comb}	Select All Visible	Page break				
	from	to	%	from	to	%	m	from	to	%	from	to				%	m		
▼ KDE_Model Predikstolen																			
N Predikstolen_Kernel	-1.03	1.03	68.3	-2	2	95.4	-8.26223e-14	-1.04	0.98	68.3	-2	2	95.4	-0.01	100.1	98.4	☒	2	☐
U Predikstolen_Scale	9.97466e-18	1	68.3	9.97466e-18	1	95.4	0.5	0.635	1	68.3	0.301	1	95.4	0.762	100	97.5	☒	4	☐
R_Date SI-11878	-1429	-1128	68.3	-1532	-991	95.4	-1285	-1273	-937	68.3	-1396	-859	95.4	-1126	73.1	95.3	☒	5	☐
R_Date Ua-1056	-1397	-1060	68.3	-1495	-930	95.4	-1224	-1225	-930	68.3	-1367	-843	95.4	-1096	85	95.5	☒	6	☐
R_Date SI-11876	-1371	-1014	68.3	-1436	-900	95.4	-1168	-1183	-922	68.3	-1312	-830	95.4	-1068	94.2	96.9	☒	7	☐
R_Date Ua-1057	-1287	-997	68.3	-1418	-898	95.4	-1144	-1170	-918	68.3	-1299	-831	95.4	-1059	97	96.7	☒	8	☐
R_Date Ua-1055	-1205	-938	68.3	-1371	-841	95.4	-1082	-1126	-910	68.3	-1252	-834	95.4	-1037	99.2	97.1	☒	9	☐
R_Date SI-12166	-1195	-831	68.3	-1406	-778	95.4	-1030	-1074	-824	68.3	-1260	-782	95.4	-974	110.4	97	☒	10	☐
R_Date SI-11874	-983	-827	68.3	-1109	-801	95.4	-917	-978	-828	68.3	-1107	-800	95.4	-912	102.7	98.4	☒	11	☐
R_Date Ua-1054	-978	-806	68.3	-1122	-772	95.4	-898	-977	-807	68.3	-1107	-779	95.4	-897	104.3	97.9	☒	12	☐
R_Date SI-12167	-964	-807	68.3	-1048	-787	95.4	-886	-931	-808	68.3	-1046	-789	95.4	-887	101.4	98.7	☒	13	☐
R_Date SI-11875	-902	-792	68.3	-1011	-590	95.4	-844	-901	-796	68.3	-1001	-767	95.4	-856	102.8	98.7	☒	14	☐
R_Date SI-11873	-833	-568	68.3	-913	-516	95.4	-763	-899	-752	68.3	-927	-581	95.4	-798	111.5	98.4	☒	15	☐
R_Date SI-11877	-750	-416	68.3	-768	-406	95.4	-583	-793	-691	68.3	-900	-529	95.4	-737	84.8	97.8	☒	16	☐

KDE_Model. Tabell över ¹⁴C-värden på Predikstolen. Bearbetning P. Frölund.

KDE_Model. Separata diagram över samtliga ¹⁴C-prover från Predikstolen. Bearbetning P. Frölund.

Keramiken berättar om Håga

THOMAS ERIKSSON

Inledning

Under bronsåldern möts olika kulturella influenser i Mellansverige. Det skapar en spännande dynamik och är synligt bland annat i keramiken - ett av de viktigaste arkeologiska materialen för studier av sociala möten. Keramiken har en såväl vardaglig som ceremoniell betydelse, för lagring av ett samhälles förnödheter, men också en mer exklusiv användning vid fester med dryckesserviser. Till det kommer en rituell användning, både i samband med gravläggning och i andra riter. Eftersom keramik i form av krukskärvor hittas vid de flesta arkeologiska utgrävningar utgör de också statistiskt sett en god värdeomätare på större kulturella förändringar i samhället.

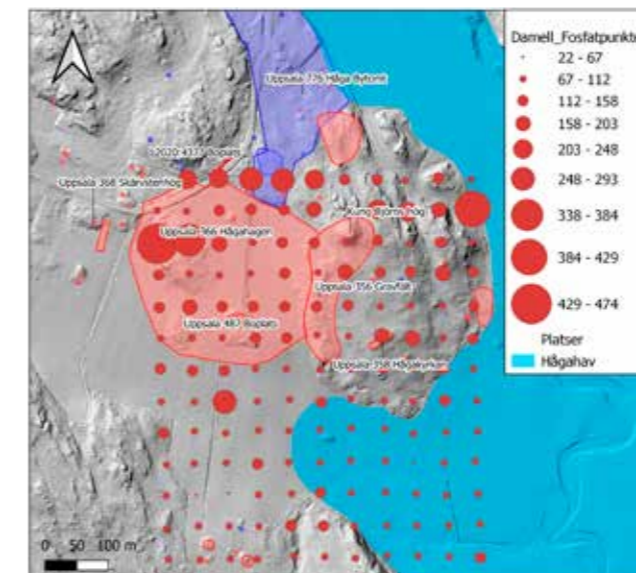
Den dominerande keramiktraditionen upp till Mellansverige hade till större delen ett formspråk gemensamt med Lausitzkulturen, i nuvarande Polen och östra Tyskland (fig. 1). I denna tradition magrade man leran med oorganiskt material. Magringen bestod av krossad bergart, sand och i enstaka fall med chamotte, det vill säga krossad keramik. Käriformerna är varierande och bildar tillsammans en servis som var strikt ordnad. Servisen bestod bland annat av låga, vida skålar med hänkel vid mynningskanten, glättade tunnformiga eller bikoniska kärl och stora rabbade tunnformiga eller situlaformade kärl (fig. 20). Det var inte dekorer som var meningsbärande på kärnen utan i stället ytbehandlingarna och formerna som var det väsentliga. Ytan har varit betydelsefull för att man lätt skulle känna vilka kärl det var frågan om inne i de mörka husen och vid måltider under kvällstid. Ytbehandlingarna appellerade såväl till det visuella som det taktila, med sin variation från grova, gulbruna rabbningar kontra glänsande, ofta glimmerskimran-

Figur 1. Översiktsskarta över de olika keramiktraditioner som funns runt Östersjön under yngre bronsålder. Hågas läge är utmärkt med en punkt. Utbredningarna är mycket ungefärliga och bygger på fynd av olika typer av keramik. De finska, norska och östeuropeiska arkeologerna har delat upp textil- och asbestkeramiken i en mängd olika undergrupper. Att norra Mellansverige och södra Norrland inte har någon markering beror på att keramik från bronsålder ännu saknas där. Tilläggs kan att den föga uppmärksammade västbaltiska keramiken till stor del liknar Lausitzkeramiken under yngre bronsålder (Gimbutas 1960, s. 414f; Luchtanas 1992). Karta T. Eriksson.

Figur 2. Hågakeyrkans eller det så kallade stengrundsbusets gavel till vänster och kung Björns hög till höger. I trädningen mellan bögen och kyrkan ligger Hågabagen. Foto från nordöst av T. Eriksson.

Figur 3. Översiktsskarta med de olika platserna runt Hågabögen/Kung Björns hög med keramikfynd. I bakgrunden syns den topografiska modellen över området samt en omarbetning av David Damells fosfatkartering av området. Karteringen bestod av 142 prover tagna med 50 meters stånd (Damell 1977). Fosfatutbredningen indikerar att boplatser eller aktivitetsområden är betydligt större än den registrerade boplatserna Uppsala 487. Röda ytor är större fornlämningar. I norr går området ihop med läget för Håga by enligt 1772 års karta (lila yta) (jfr Frölund & Göthberg d.v.). Den blåa ytan är en uppskattning av havsfjärden ca 1000 f. Kr. Kartbearbetning T. Eriksson.

de, svarta skålar. Den här keramiken gör sitt inträde delvis från ca. 1500 f. Kr. (period II) i form av rabbade kärl och från 1300–900 f. Kr. (period III/IV) kommer skålarna. Denna tradition fortlever fram till bronsålderns slut i Mälardalen (Eriksson 2009; Jaanusson 1981; Stilborg 2014). Den finns utbredd från Nordtyskland i söder till Hordaland i nordväst och upp till Dalälven med enstaka nedslag längs Norrlandskusten

och sydöstra Finland (Lolk 2009; Wendelbo 2020). Den andra traditionen i norra delen av Skandinavien tillhörde de textilkeramiska komplexen i nuvarande Finland, Baltikum och Ryssland med sporadiska nedslag i den östligaste delen av Mellansverige (fig. 1). I Norrland är den ofta helt eller delvis asbestmagrad även om andra typer av magring finns, bland annat hårmagring (Hulthén 1991; Forsberg 2001). I Finland finns såväl asbest som krossad bergart i form av fältspat och glimmer liksom organisk magring (Lavento 2001, s. 46ff). Asbestmagrad keramik finns i olika varianter även i Norge, ned till Vestlandet. Den västnorska är sällan dekorerad, något den delar med den sydskanadinaviska bronsålderskeramiken. Den nordliga och östliga asbestkeramiken är ofta rikligt dekorerad. (Wendelbo 2016; 2020). Inom denna tradition dominerar stora situla- eller tunnformiga kärl. Hänkelförsedda skålar finns bara i undantagsfall längs kusten i sydvästra Finland och Mellannorrland. Även denna tradition har i övre Norrland och Finland varit inriktad på taktila ytbehandlingar. Några av de viktigaste är olika intryck av textil, våffelmönster, gräsinttryck, striering men även glättad ytan finns. Vad som särskiljer den östliga keramiken är att dekorer i form av gropar, stämplor, linjer och instick är vanliga (Lavento 2001, 69ff). Det är drag som fortlever från neolitikum, något som har fått den här typen av keramik att bli kallad epineolitisk. Tidsmässigt spänner de olika grupperna i tid över hela bronsåldern in i förromersk järnålder. I sydvästra Finland övergår traditionen i den så kallade morbykeramiken under period V (900–750 f. Kr.) och fortsätter in i romartid, tiden 1–400 e. Kr. (Asplund 2008; Meinander 1969, s. 40ff).

Frågan är då var Håga står mellan dessa två traditioner? Platsen har setts som ett unikum i Mälardalen

med sin storhög av sydsandinavisk modell med föremål som har närmaste parallellerna i Danmark (Almgren 1905). Vad går att utläsa av keramiken om kontakter och förändringar i nätverken under bronsålder i Mälardalen? Man får inte se keramiken som enbart bruksföremål eller rituella kärl för begravning. I stället måste keramiken förstås som rekvisita, både i de privata och offentliga sfärerna. Framför allt har keramiken använts i de måltider människor har samlat kring. Kärlen har använts vid riter för att befästa sociala band samt utöva makt och ritualer. Allra helst den nordiska bronsålderskeramiken utgör rester efter komplicerade måltider som befäste makt och allianser, såväl för de döda som de levande (Dietler och Hayden 2001; Eriksson 2008b; Wengrow 2001). Ett av de bästa exemplen på detta kommer från det hus som låg på en av monumentala kullarna vid Ryssgårdet/Onslunda, någon mil norr om Håga. Där har huset fungerat som rituellt centrum med måltider, brandoffer, deponering av guld kombinerat med hantverk och begravningar. Huset är daterat till tidsavsnittet 1300–700 f. Kr. (period III-V) och har byggts om och brunnit ned i omgångar (Eriksson 2008a; 2008b; Hjärthner-Holdar, Eriksson, och Östling 2008).

I denna artikel presenteras keramiken från de olika utgrävningar som skett i Håga-området; stengrunden Hågakyrkan och Uppsala universitets utgrävningar; den ena vid Hågahögen och den andra vid en närliggande boplatssyta. Vidare Upplandsmuseets undersökningar inför en cykelväg. Även keramiken från fornborgen Predikstolen tas upp, där utgrävningar skett vid två tillfällen. Keramiken jämförs med övergripande trender i keramik tillverkningen som finns på kontinenten och i öster och sydöst. I avslutningen inkluderas även en föremålstyp, den s k Mälardalsyxan av brons, som har relevans för diskussionen omkring kulturell förändring i området (fig. 2–3).

Hågahögen och keramik i gravar

I de undersökta delarna av Hågahögen framkom bara två små, odefinierbara keramikfragment. Keramik är inte vanlig som benbehållare i gravarna i norra Mälardalen under bronsåldern. Det är en sed som blev vanlig i Sydsandinavien under yngre bronsåldern. I till exempel de klassiska ekkistgravarna från period II i Jylland är keramik kärl inte vanliga. Men flera har i

stället rikt dekorerade träkärl samt skopor och barkaskar. Framförallt träkärlen visar att rituella dryckesceremonier och måltider varit viktiga för eliten även under denna äldre period (Boye 1986; Broholm 1944, s. 130; Eriksson 2009, s. 184f). Keramik kärl är förhållandevis få även i de skånska gravarna från äldre bronsålder men blir vanligare i brandgravarna under period III-IV (1300-900 f. Kr.) och framåt, det vill säga under Hågatid (Brorsson och Hulthén 2007; Hulthén 1991; Stjernquist 1961).

I norra Mälardalen är förhållandet annorlunda när det gäller keramik förekomst i gravkontexter under större delen av bronsåldern (fig. 4). Enstaka keramikskärvor har fått representera hela kärl och lagts ned i och på gravarna. Man kan se en tydlig ökning av keramiknedläggningen under yngre bronsålder och förromersk järnålder. I många fall rör det sig om skärvor från olika kärl i och på samma grav (Knappe 1997; Eriksson 2009). Möjligtvis kan man se keramikfragmentet i Hågahögen i ljuset av denna tradition att lägga ned skärvor av kärl i stället för att använda dem som benbehållare eller så är fragmentet inblandning av boplatsmaterial (jfr. Ullén & Drenzel d.v.). Runt 40–50% av gravarna i norra Mälardalen har rester av

Figur 4. Sammanställning av ca 550 gravkontexter i Västmanland och Uppland. Här redovisas de gravar där det kan röra sig om mer eller mindre hela keramik kärl som kan ha använts som benbehållare (rött) kontra de gravar som endast har enstaka fragment eller helt saknar keramik (grått). En majoritet av gravarna saknar gravurnor av keramik i regionen. De tre kolumnerna till höger är sammanräkningar av materialet. Beteckningarna refererar till olika perioder, se fotnot 1.

keramik kärl och andelen är något högre under sen-neolitikum och yngsta bronsåldern än under mellersta bronsåldern.

Under yngre bronsålder börjar bruket att lägga ned de brända benen efter personer i en gravurna att få spridning i Mälardalen, det vill säga en viss fördröjning mot tendenserna i Sydsandinavien (fig. 4). Högst 1/3-del av kremeringarna har lagts ned i en urna, men det är sannolikt en alldeles för hög uppskattning. Det ska också påpekas att detta är beräknat på de gravar som går att datera mer exakt. Tar man med alla de mer osäkert daterade gravarna är andelen benbehållare av keramik betydligt lägre. Med andra ord har den tradition som spreds på kontinenten och Sydsandinavien med de olika urnfältstraditioner från tiden runt år 1300–1000 f. Kr. inte fått något större genomslag i norra Mälardalen. Det saknas ju för övrigt också sekundärgravar i form av urnegravar i den undersökta delen av Hågahögen, något som annars är vanligt i de sydskanandinaviska högarna. Mer regelrätta urnegravfält verkar ha sin nordgräns i Östergötland och södra Södermanland. Däremot blir skicket vanligt under sen bronsålder och förromersk järnålder i Mälardalen.

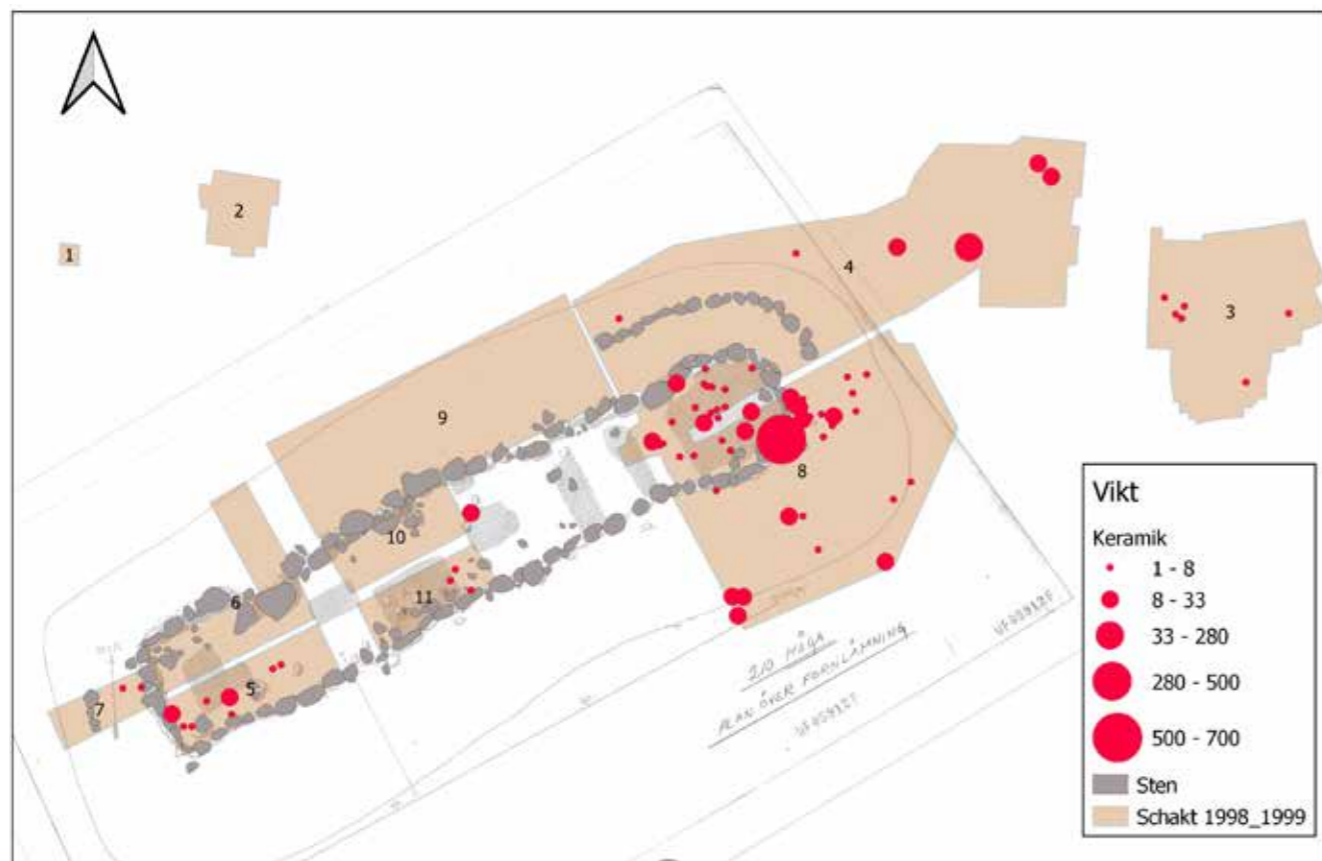
Keramik från boplatser i Håga

År 1984 gjordes en forskningsundersökning av en skärvstenshögen och boplatslager 400 meter väster om Hågahögen (RAÄ-nr Uppsala 368:1-2/L1941:3148; fig. 3). Platsen utgör en del av ett större boplatskomplex Uppsala 487:1 (Forsberg och Hjärthner-Holdar 1985). Fyndmaterialet finns på Museum Gustavianum och en översiktlig genomgång har gjorts av mig år 2020. Mängden keramik är förhållandevis stor med tanke på undersökningsytan. Den är mycket fragmenterad samt otvättad och därför svårbedömd. I det bestämbara materialet finns keramik som utifrån godsets karaktär bör kunna dateras till såväl bronsålder som järnålder. Bland annat finns ett mer välbevarat parti av ett kruka med inåtböjd mynning, ett kärl som utifrån gods och utseende ska dateras till yngre järnålder, så kallat inhemsk AIV-keramik (Selling 1955). I materialet finns också pärlor och järn från samma period (Forsberg och Hjärthner-Holdar 1985, s. 24f).

I bronsåldersmaterialet finns några exempel på rabbig keramik samt övervägande slät/glättade ytbe-

handlingar och en övervikt för tunnväggiga kärl, men materialet är litet. Ett litet halsfragment finns med polerad ytbehandling som troligen har tillhört en tunnväggig skål F285). I artikeln som behandlar undersökningen omnämns skärvan som ”påminnande om Lausitz-keramik”. (Lena Forsberg och Hjärthner-Holdar 1985, s. 24). Fyndet har sedan blivit omnämnt som ”the most important finds was part of a continental drinking vessel from the Lausitz culture” (Kaliff och Østgård 2018, s. 118). Men fyndet av det polerade skålfragmentet tillhör en kärlyp som är mycket vanlig i Sverige söder om Dalälven, under bronsålderns mellersta och yngre delar. Alla keramiska analyser på material från Mälardalen visar att den här typen är lokalt tillverkade. Fem så kallade tunnslipsanalyser gjorts på olika typer av kärl från en utgrävning i den s.k. Hågahögen, knappt 100 meter österut (Victor 2002). Vid den typen av analys studeras leran och magringen i mikroskop för att man ska kunna bestämma godset sammansättning (Lindahl m.fl. 2002, s. 45ff). Samtliga analyser av keramik från Hågahögen visar att såväl de polerade skålarna, rabbiga kärlen som en strierad skål med största sannolikhet är lokalt tillverkade. (Eriksson 2009, s. 88ff; Stilborg 2009b) Däremot är det riktigt att skålarna, liksom i stort sett hela den övriga repertoaren av kärllformer och ytbehandlingar inklusive alla rabbade kärllformer, är gemensamma med Lausitzkulturen (se ovan). Lausitzkulturen hade emellertid en betydligt större formriktighet och många av de mer avancerade dekorererna och formerna saknas i Mellansverige (Eriksson 2009, s. 253ff & fig. 138; Jaanusson 1981, s. 56f). Fragmentet ska alltså ses som ett av många exempel på lokalt tillverkade kärl som används i ritualiserade måltider och dryckesseder. (Eriksson 2008b, 2009, s. 175f). Fyndmaterialet från den undersökta skärvstenshögen och kulturlagret (Uppsala 368:1-2) speglar med andra ord en lång användningstid där bronsåldersmaterialet är typiskt mellansvenskt.

År 2020 och 2021 gjorde Upplandsmuseet en förundersökning av en boplatsdel cirka 200 meter nordväst om Hågahögen (L2020:4377). Boplatserna utgör med största sannolikhet del av ett större boplatskomplex nära högen (Uppsala 487:1, L1941:2286, Frölund & Göthberg d.v.). I materialet, som utgörs av några få skärvor, finns också fragment av minst en polerad skål med indragen fot och kraftigt utsvängd

Figur 5. Plan över keramikspridningen i och utanför stengrunden. I bakgrunden Almgrens schaktplan. Bearbetning T. Eriksson.

buk liksom bukfragment av rabbade kärl. Skålarna är av yngre bronsålderstyp. Återigen speglar materialet bronsåldersservisens standardiserade karaktär med förtäringkärl och rabbade förvaringskärl (Eriksson 2009; Jaanusson 1981).

Keramiken från stengrunden Hågakyrkan

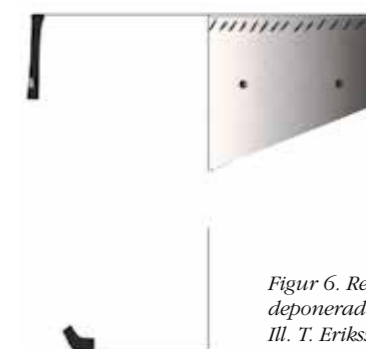
Till de större utgrävningarna i området där keramik framkommit hör stengrunden Hågakyrkan (fig. 2–3). Där fanns den mest oväntade och intressanta keramiken. Den stora stengrundsliknande konstruktionen kallas 'Hågakyrkan' och är belägen cirka 150 meter söder om Hågahögen (kung Björns hög, Uppsala 358:1/L1941:2643, Olausson & Göthberg d.v.). Den här typen av anläggningar brukar även ibland kallas för brobyhus eller kulthus, men det rör sannolikt inte om hus utan snarare om husliknande stensättningar för kultbruk (Victor 2002, s. 157ff).

Anläggningen har undersökts i två omgångar, först av Oscar Almgren 1902–3. Då påträffades ingen keramik eller andra föremålsfynd förutom ett mynt från Karl XIII. Den låga fyndmängden beror sannolikt på grävningmetodiken, men Almgren skriver också att man avbröt undersökningen av anläggningen för att inte störa kontexterna (Almgren 1905, s. 39ff). Åren 1998–9 gjorde Michael Olausson mer omfattande forskningsundersökning av själva stenkonstruktion, dess inre rum och vissa ytor utanför konstruktionen. Dessutom undersöktes en yta med stensättningar ungefär 10 meter öster om "kyrkan" (Olausson & Göthberg d.v.). Då framkom ett betydligt större fyndmaterial än vid Almgrens undersökning. Totalt hittades ca 2,5 kg keramik men merparten, 1,6 kg, tillhör ett och samma kärl (kärl 1). Största delen av keramiken (inklusive kärl 1) påträffades inne i den östra delen och i den angränsande änden av stenvallen (fig. 5). En mindre mängd keramik, 0,06 kg påträffades i och

runt stensättningarna i öster. Jämförelsevis är detta en ganska stor mängd keramik från en bronsålders- och äldre järnålderskontext i regionen, trots att det är en mindre yta som undersökts och att det inte fanns några tjockare kulturlager (Olausson & Göthberg d.v.; Eriksson 2009, s. 67ff). Stengrunden har sin långsida förlagd längs med den dåtida stranden, som bör ha legat högst 100 meter söderut. Änden där mest keramik hittades är riktad mot nordväst. Denna riktning motsvarar den punkt där solen går upp i början av maj respektive mitten av augusti. Med andra ord kan riktningen ha haft symbolisk betydelse för början och slutet av växtperioden, en period av yttersta vikt för ett jordbrukande samhälle såsom Mälardalens bronsålderssamhälle. Man skulle därför kunna tolka keramikspridningen som resultatet inte bara av begravningsritualer utan återkommande årstidsrelaterade riter².

Ett ovanligt kärl

Det ovan nämnda kärl 1, stod i det sydöstra hörnet av Hågakyrkan och var mer eller mindre komplett, men krossat (F5005-7 m fl; fig. 6-10). Redan i fält daterades det av Michael Olausson till övergången mellan bronsåldern och förromersk järnålder baserat på dekor och strimmig ytbehandling, se nedan (Olausson PM; Victor 2002, s. 161). Krukan har tjocka organiska beläggningar på insidan och ett fragment skickades till Arkeologiska forskningslaboratoriet vid Stockholms universitet för kvantitativ proteinbestämning. Beläggningarna bedömdes då vara av vegetabilisk och/eller animalisk art, det vill säga någon typ av matrest (Wojnar-Johansson 2001). För att kunna fastställa kärlets ålder och även aktiviteterna i anläggningen gjordes år 2021 två ¹⁴C-dateringar av matskorpan (Ua-68980-1). Egenåldern på matbeläggningarna bör vara högst något år, sannolikt är de samtidiga³. Resultatet blir att matskorpan kan dateras till ca 750–400 f. Kr. (fig. 9 & 10). Om man samkalibrerar de två värdena ligger dateringen med drygt 60% sannolikhet mellan 570–411 f. Kr. Det innebär att kärlet är daterat till perioden 700–500 f. Kr. (period VI) eller tidigaste delen av förromersk järnålder (Olsen m.fl. 2011; Vandkilde, Rahbek, och Rasmussen 1996). Intressant är ytterligare en kol-isotop, nämligen ¹³C. Den kan nämligen berätta om det organiska materialet har marint eller terrestriskt ursprung, det vill säga om det är material

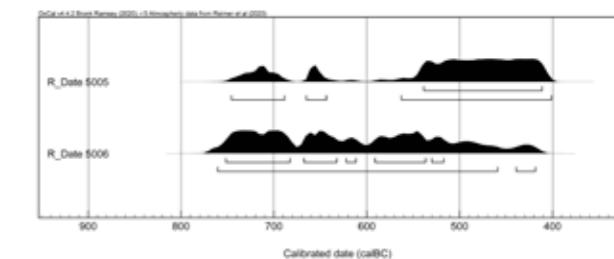
Figur 6. Rekonstruktion av det deponerade kärlet 1 i Hågakyrkan. Ill. T. Eriksson.

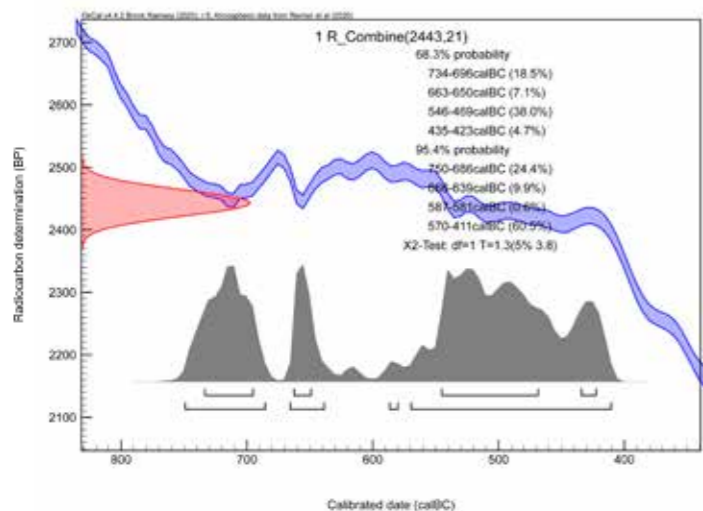
Figur 7. Mynningsfragment av kärlet 1 (F5007) från det sydöstra hörnet av stengrundsbuset. Godset är poröst med hål i olika storlekar efter organisk magring. Längs med mynningskanten finns en rad av snett ställda instick. Både insidan och utsidan är strimmig. Hela utformningen visar på influenser från Mellanorland eller troligtvis Finland/Estland. Foto T. Eriksson.

Figur 8. Insidan på kärlet 1 med strimmigt gräsintryck och organisk magring (F5006). Foto T. Eriksson.

Figur 9. Kalibrering av de två ¹⁴C-proverna från matresterna i kärlet 1.

Figur 10. Samkalibrering av värdena ger en något kortare dateringsintervall av matresterna från kärl 1. Egenåldern på proverna bör vara under 10 år. Den flacka delen av den blå kurvan är den så kallade Hallstatt-platån, där dateringarna blir mindre exakta.

från hav eller något som vuxit på land eller ätit mat på landbacken. I de här fallen är ^{13}C -halten låg (-26,3 respektive -24,6 $\delta^{13}\text{C}\%$ V-PDB). I båda fallen rör det sig om klart terrestriskt material (Philippsen med flera 2019). Det finns ingenting som tyder på att kärl 1 har fungerat som gravurna. Man får se det som deponerat, sannolikt i stengrundens senare användningsskede utifrån dess andra ^{14}C -dateringar. Kärlet bör tolkas som ett rituellt matoffer.

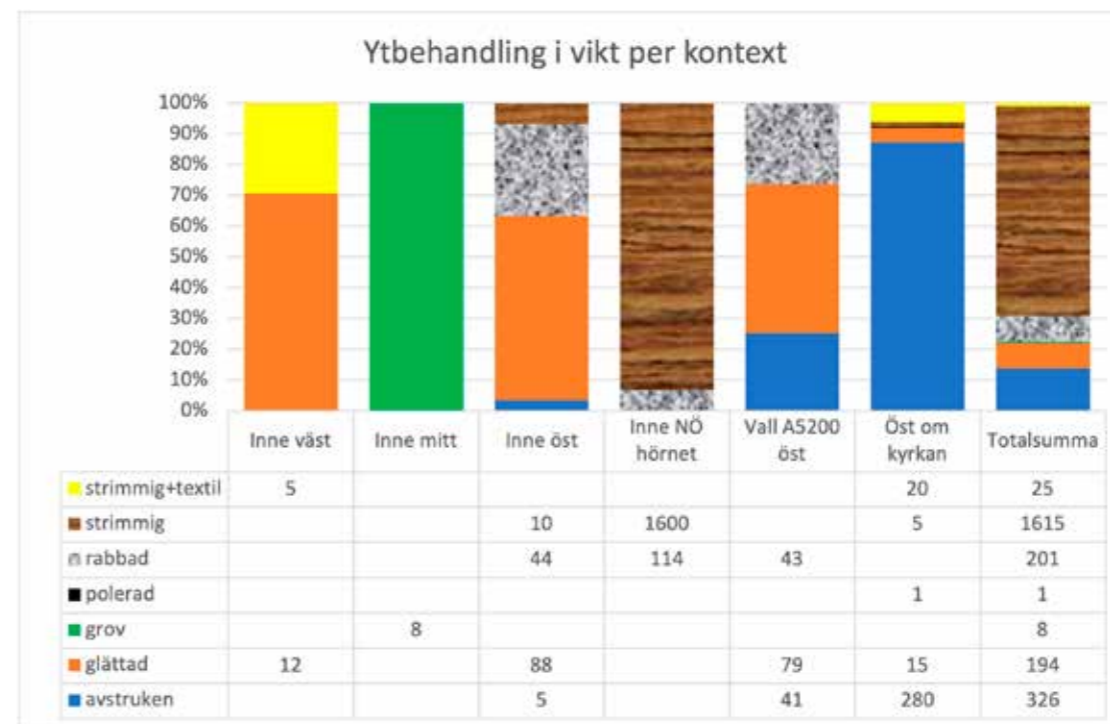
Ytbehandlingar

Sett till vikten har keramiken från stengrunden en mycket annorlunda fördelning än vad som är normalt för bronsåldersboplatser i Mälardalen (fig. 11 & 12). Delvis beror detta på det mer eller mindre helt bevarade men fragmenterade kärl 1, se ovan. Om man räknar med detta så upptas hela 2/3-delar av materialet av strimmig keramik, framför allt med intryck av gräs. Det är bara Darsgårdeboplatsen utanför Norrtälje som uppvisar en liknande dominans (Ambrosiani 1959; Reisborg 1989). Även om räknar bort det strimmiga kärl 1 så är fördelningen avvikande jämfört med andra bronsåldersboplatser i Mälardalen (Eriksson 2009; 2008b; Jaanusson 1981). Den närmast jämförbara platsen är just Darsgårde, som är en höjdbosättning från sen bronsålder och förromersk järnålder med rikligt av keramik av Morby-typ och som domineras av strimmig keramik (Ambrosiani 1959; Reisborg 1989).

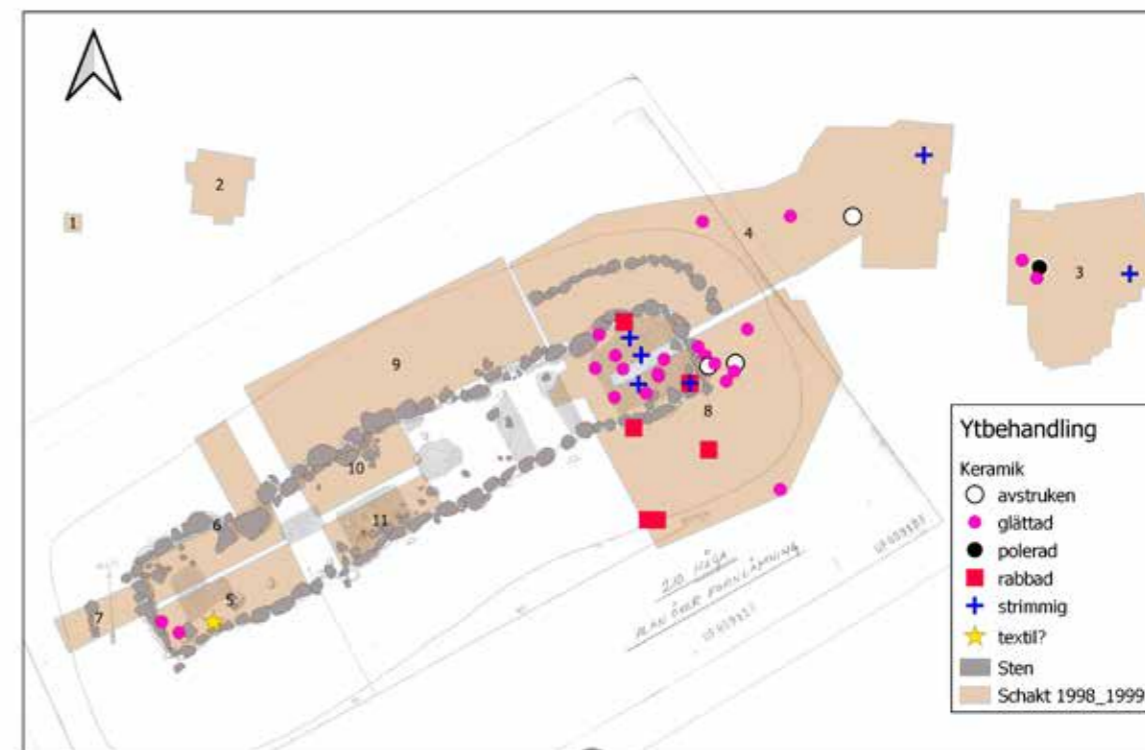
När det gäller den strimmiga keramiken så är det i stengrunden kärl med gräsintryck på in- och utsidan. Det stora kärl 1 verkar även ha en tunn rabbningsliknande slamning ovanpå intrycken. I Mellansverige förekommer den här typen av keramik i kontexter daterade från 900-700 f. Kr. och fram till Kristi födelse (Eriksson 2009).

Den höga andelen av keramik med avstruken eller glättad yta kan tyda på ett stort inslag av nedläggningar eller aktiviteter från äldre järnålder öster om Hågakyrkan. Det överensstämmer arkeologiskt med de framkomna stensättningarna och stensamlingarna, som grovt dateras till äldsta järnålder. Andelen rabbad keramik, det vill säga större berednings- eller förvaringskärl under bronsålder, är däremot låg, bara knappt 10%. Vanligtvis brukar boplatismaterial i Mälardalen ha mellan 60-70% rabbad keramik. Ett enstaka fragment av polerad keramik finns, ett fynd som visar att man har använt finare skålar och kärl under mellerta och yngre bronsålder.

Två möjliga men vittrade fragment kan också ha rester av textilintryck (fig. 13 & 14). I det ena fallet kan det även röra sig om rester av någon typ av dekor av kamintryck. Fragmentet är alltför litet för att göra en definitiv bestämning. Även textilintryck i form av tuskraftsvävt ylletyg förekommer i enstaka fall i östra Mälardalen men är utmärkande för bronsåldersmaterialet i Mellannorrland, Finland och Baltikum (Eriksson 2009, s. 134ff).

Figur 11. Stapeldiagram över ytbehandlingarna i och utanför Hågakyrkan.

Figur 12. Plan över ytbehandlingstypernas spridning i stengrunden. Karta och inmätningar efter Almgrens och Olaussons schaktplaner. Bearbetning T. Eriksson.

Dekorer

Den nordiska bronsålderskeramiken är vanligtvis odekorerad till skillnad från de textilkeramiska komplexen i öst och norr. På den östliga keramiken från Finland och Karelska näset har hela 90% av de rekonstruerbara kärlen dekor men andelen är antagligen lägre (Lavento 2001, s. 74). Materialet från Hågakerkan är litet men klart avvikande när det gäller den höga andelen dekorer. Det stora kärl 1 har en dekor av snedställda instick i en rad direkt under mynningskanten (fig. 6 & 7). Det är en dekor som är relativt vanlig i Finland och som ofta förekommer som enda dekorelement (Lavento 2001, s. 71). Däremot är den inte vanlig i Asvakeramiken i Estland (Sperling 2014, s. 234). Det är möjligt att det har funnits en rad gropar någon centimeter under insticken men endast en möjlig grop går att se och det kan röra sig om ett hål efter ett magringkorn (se nedan). Ett liknande dekorerat kärl, men med bergartsmagring, finns från Krystaboplatsen och har där två rader med sneda instick (Eriksson 2009, s. 133 & fig. 53; Onsten-Molander och Wikborg 2006, s. 153f).

Figur 13. Fragment av keramik med möjlig kamstämpel eller textilintryck från en av stensättningarna (A3098) öster om Hågakerkan. (F5016). Foto T. Eriksson.

Figur 14. Närbild av F947 från den sydvästra delen av Hågakerkan. Fragmentet är vittrat men kan ha textilintryck av ylle i tuskaft. Foto T. Eriksson.

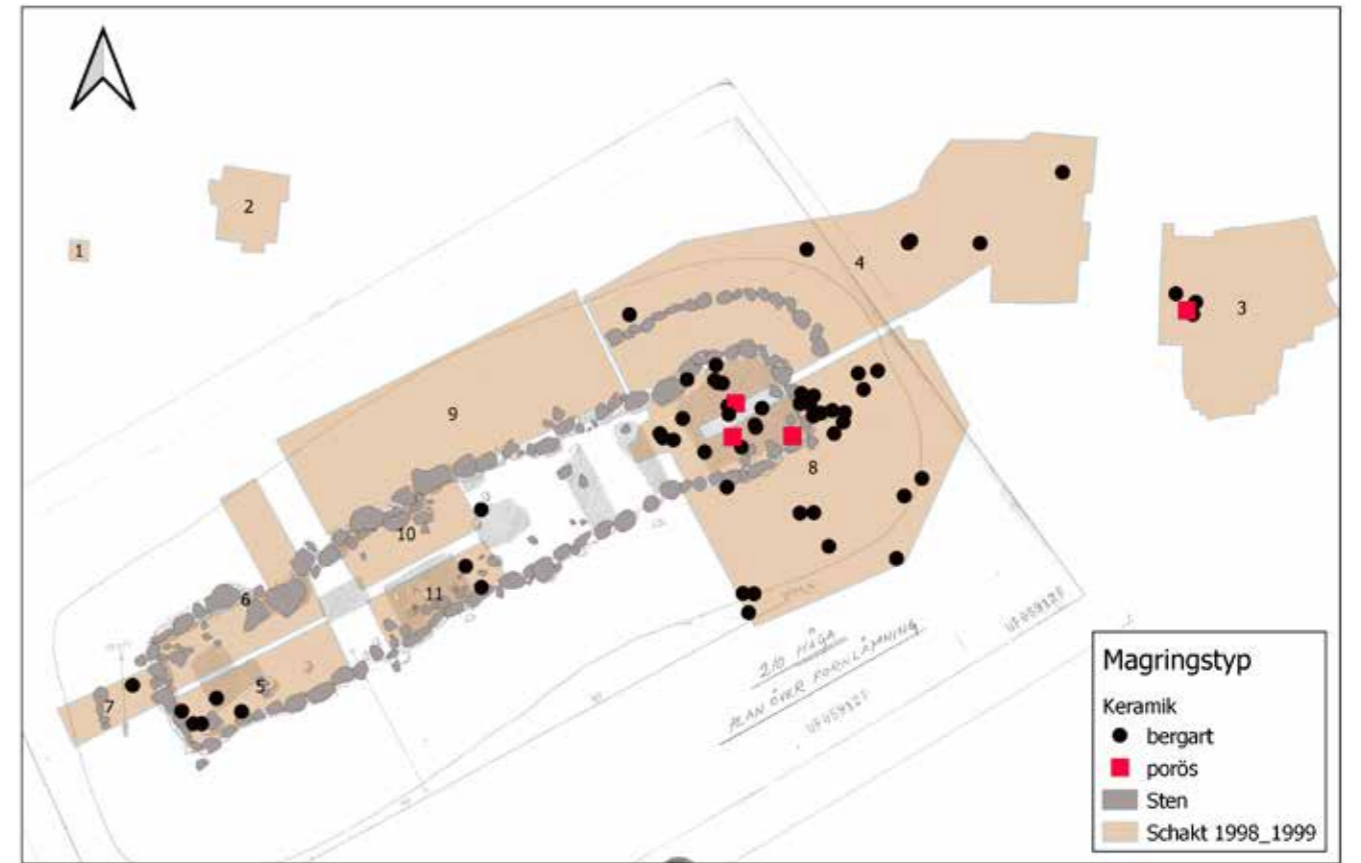
Dessutom finns två fragment från två olika kärl som kan ha dekor i form av oregelbundna gropar eller kattfotsstämpel (F4014 & 4103; fig. 15). Det är ett dekorelement som är utmärkande för Morby-keramiken i norra Estland och sydvästra Finland. Den kan dateras från yngre bronsålder in i romersk järnålder och förekommer även spridd i östra Mellansverige. I Estland kallas den Ilmandukeramik (Asplund och Stilborg 2013; Asplund 2008, s. 210ff; Eriksson 2009; Meinander 1969; Reisborg 1989; Lang 2007, s. 130f).

Magringstyper

Kärl 1 har en mycket avvikande magring. Godset är lätt och fullt av porositeter i olika storlekar, de större mäter 2–5 mm (fig. 7 & 8). Porositeterna är rundat kantiga och det kan röra sig om olika organiska ämnen som har försvunnit vid bränningen eller som möjligen har urlakats i jorden efter depositionen. Det rör sig i detta fall sannolikt om hackat växtmaterial eller gödsel. Organisk magring är mycket ovanlig eller i stort sett obefintlig inom den keramiska bronsålderstraditionen i södra delen av Skandinavien (fig. 16). Den finns däremot i Mellannorrland, Finland och Estland från bronsålder och äldsta järnålder. Tidigare hade den förekommit i Mellansverige, under yngre stenålder inom den sena gropkeramiska kulturen (Gustafsson och Spång 2007, s. 215f) men fragmenten från Håga är inte gropkeramiska. I Estland är porös magring omskriven i samband med sen textilkeramik med heltäckande strimmig eller textilintryckt yta. Dateringen ligger där framförallt i slutet av bronsålder och äldre järnålder (Lang 2007, s. 135). Däremot verkar porös gods saknas i de estniska bosättningarna

Figur 15. Mynningskärva med strimmig yta och sannolikt oregelbundet gropintryck från Hågakerkan (F4103). Foto T. Eriksson.

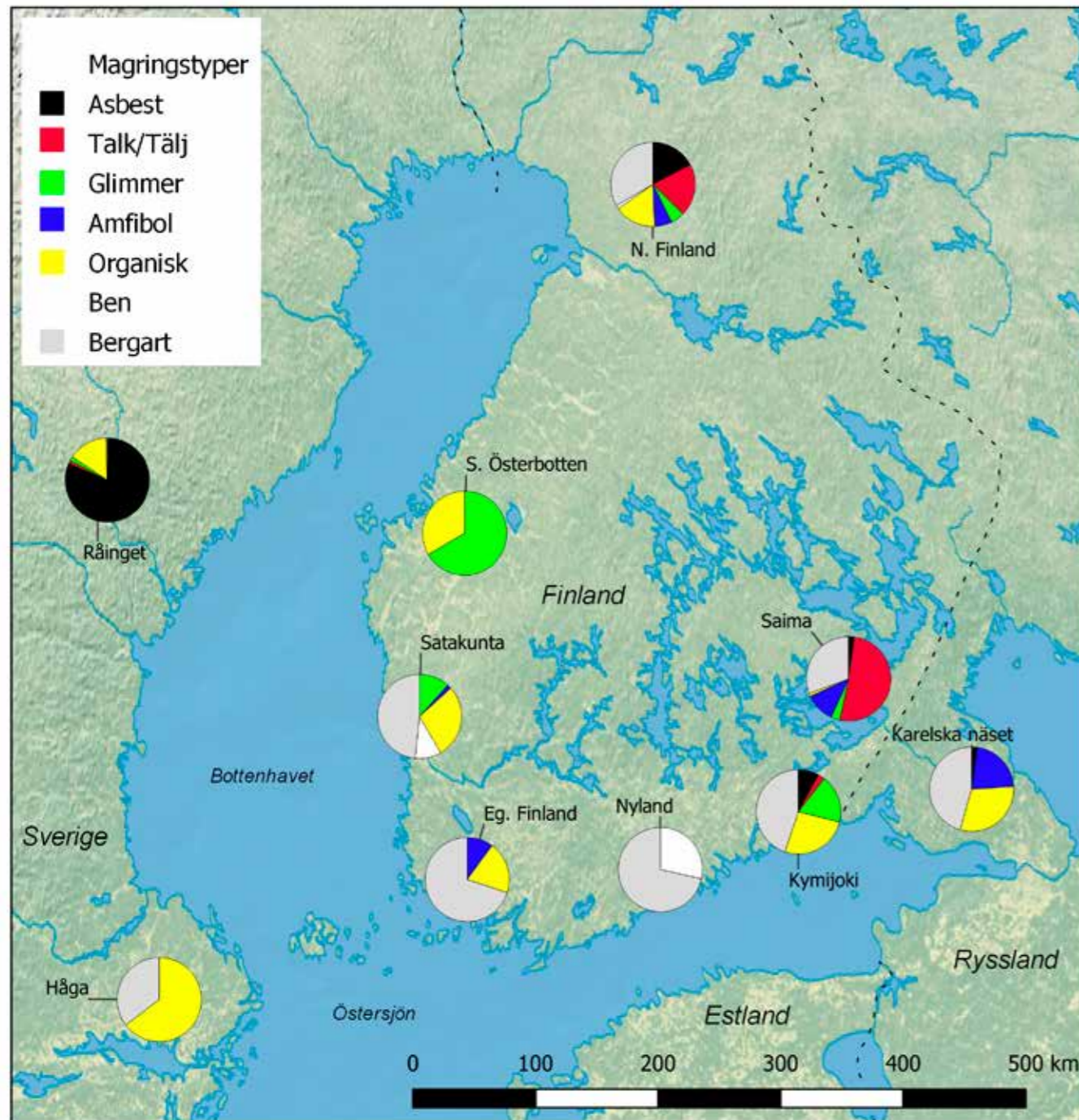
Figur 16. Plan över magringstypernas spridning i stengrunden Hågakerkan. Karta och inmätningar efter Almgrens och Olaussons schaktplaner. Bearbetning T. Eriksson.

i borgarna i Asva och Ridala under yngre bronsålder, även om dekor- och ytbehandlingen i Hågakerkans kärl har paralleller där (Sperling 2014, s. 194ff).

I materialet från Finland finns porös gods i Sarsa-Tomitsa keramiken i södra och västra Finland (fig. 1). Där finns även benmagrad keramik och den är ofta förknippad med just strimmiga och textilintryckta utsidor (fig. 17). Dateringen ligger i bronsålder och verkar förekomma in i förromersk järnålder (Carpelan 1979, s. 15; Ikäheimo 1997, s. 42; Lavento 2001, s. 50f). Även i Karelen och längre österut är porös keramik med organisk magring vanlig, men då ofta uppbladdad med sand. Den är liksom i Håga ofta kombinerad med strimmig ytbehandling och har rikligt med dekor längs mynningen (Kosmenko 1996, s. 55).

I Norrland har porös keramik med hårmagring uppmärksammas på ett antal boplatser i Ångermanland, bland på Råinget. Materialet där domineras av asbe-

stmagrad keramik men ett antal tunnslipar har gjorts där Birgitta Hulthén har kunnat konstatera att man har magrat med hår. Dateringarna ligger i bronsålder med ¹⁴C-dateringar till äldre bronsålder, ca 1600–1400 f. Kr. Här har kärleus utsidor ofta intryck av textil men även strimmig yta och den är inte sällan dekorerad (Forsberg 2001; Hulthén 1991, s. 28ff; Persson 2014, s. 125f). Längre norrut i Norrbotten finns också boplatser med keramik som har organisk magring, bland annat av hår, ofta i kombination med asbest eller chamoto (=krossad keramik). Dateringarna ligger där i bronsålder och förromersk järnålder (Bennerhag 2009; Nyman 2010, s. 88ff; Sandén 1996, s. 28f). Även i öster användes organisk magring, där från neolitikum och fram i bronsålder. Den kombinerades i stora delar av Ryssland och bort till Östasien med olika typer av strieringar och textilintryck (Stilborg 2017).

Figur 17. Magringstyper i olika delar av Finland och Karelska näset under bronsålder. Data i form av antal kärl med olika magringstyper från Lavento 2001. Data har också kompletterats med sammanräkning i form av magring/antal fragment från Råinget, Ådals-Liden i Ångermanland samt magring/vikt i Hågakyrkan. Det syns att asbest, täljsten och talk framför allt finns i de nordligaste och östligaste delarna av Finland. Magring av ben och annat organiskt material är vanligare i södra Finland och Mellannorrland, det vill säga närmare Håga (Forsberg 2001; Hulthén 1991, s. 22 & 30; Lavento 2001, s. 47).

Utifrån ovanstående exempel står det klart att Hågakärl 1 är en klar representant för en östlig keramiktradition. Genom att det inte rör sig om hårmagring, utan större fragment av urlakat eller förkolnat organiskt material, är det mer sannolikt att kärlet har tillverkats i en tradition utmärkande för södra Finland (se fig. 17). Med andra ord bör keramikern ha varit upplärd i en östlig tradition. Den organiska magringen har också fördelar som den sedvanliga oorganiska magringen saknar. Oftare blir keramiken lättare att forma och framför allt blir det färdiga kärlet lätt. Dessutom verkar organiskt magrad keramik stå emot sönderfrysning bättre än annan keramik (Skibo, Schiffer, och Reid 1989). Det var bland annat keramikens dåliga egenskaper under kalla förhållanden som gjorde att Olaus Magnus på 1500-talet hävdade att man inte använde keramik i Sverige under medeltiden (Magnus 1982, s. 615).

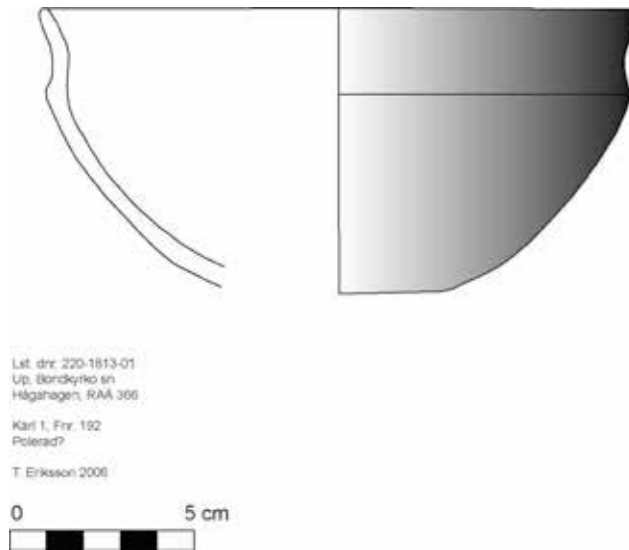
Keramiken från utgrävningarna i Hågahagen

Cirka 250 meter väster om Hågahögen gjordes en forskningsundersökning år 2000–2 under ledning av Helena Victor (2002, 2006, fig. 3). Då undersöktes en husgrund, tolkad som ett kulthus samt gravar, kulturlager, skärvtensflak och -hög. Platsen (Uppsala 366:1–5/L1941:2979) ska ses som en del av den ytmässigt stora boplats som sträcker sig fram mot Hågahögen, Uppsala 487:1. Keramikmaterialet från Hågahagen är det största från området och omfattar nästan 1000 fyndposter, där var och en kan innehålla ett flertal skärvor. ¹⁴C-dateringarna från platsen spänner från senneolitikum till bronsålderns slut med en tyngdpunkt i tiden mellan 1500–1100 f. Kr. (period II–IV). I en brandgrav hittades dessutom en spiralhuvudnål från period V, 900–700 f. Kr. (Victor 2006, s. 164ff). Bland keramiken finns flera mer fullständigt bevarade rabbade kärl med knoppar. Utifrån den skånska typologin kan de både föras till de s.k. A- och B-kärlen. A-kärlen har rabbning upp till mynningskanten och kan dateras till period II/III–IV (1500–1100 f. Kr.). B-kärlen har rabbning som slutar ett stycke under mynningen. Den brukar dateras till period V–VI (900–500 f. Kr.). Båda typerna förekommer i Skåne (Björhem 1983; Björhem och Säfvestad 1993; Lindahl m.fl. 2002). Ett av de kärl som har gett yngst datering är just ett B-kärl som har deponerats utanför den östra

långväggen på kulhuset och dateras med ¹⁴C till period V–VI (Victor 2002, fig. 92 & 99). Själva handlingen med en deponering invid ett symboliskt hus har stora likheter med deponeringen av det något senare, östliga kärlet i Hågakyrkan (se ovan).

Merparten av materialet omfattas av rabbade, större kärl. I materialet finns några spännande kärl, bland annat enstaka, mindre fragment av poröst gods (Victor, muntl. uppg.). Dessa kan vara av samma östliga typ som det deponerade kärlet 1 i Hågakyrkan. Enstaka fragment av strimmig keramik finns också som också tyder på östliga influenser. Men materialet har en övervägande sydskanandinavisk och mellan-svensk karaktär.

Särskilt intressant är ett delvis strierat kärl med polerad yta som kontrasteras mot en randig yta. Det hittades i en av skärvtenshögen i Hågahagen (fig. 19). Kärlet har en polerad överdel och en buk som är kammad, strierad, med lodräta dragningar. De närmaste parallellerna kommer från Bredåker i Gamla Uppsala och Kättstagravfältet i Ärentuna. Båda platserna ligger norr om Uppsala och kan dateras till yngre bronsåldern. Ytbehandlingen och kärletypen har nära paralleller i den samtida Lausitzkulturen på kontinenten (Eriksson 2005, 2004, 2009, s. 130 & fig. 53; Frölund och Schütz 2007; Grünberg 1943, s. 9ff, 97; Lucas m.fl. 2005). Som tidigare nämnts gjordes fem tunnslipsanalyser på krukskärvor från Hågahagen. Tillsammans med några gjorda från Kättstagravfältet, visar resultaten på en lokal tillverkning, såväl för de polerade som för de rabbade kärlen (Stilborg 2009a, 2009b; Eriksson 2009, s. 85ff). Ofta har det framförts att de polerade skålarna under bronsålder skulle vara importerade från Lausitz-området (fig. 1). I stället måste man se den mellansvenska keramiktraditionen som ett resultat av starka influenser från Lausitzkulturens betydligt rikare käriformsreportoar. Keramikmängderna på bronsåldersboplatser i Mälardalen, till exempel Håga, Apalle, Broby och Hallunda kan inte förklaras genom import utan är resultatet av lokal tillverkning. Vad som är intressant är de mycket likartade fördelningarna av ytbehandlingar på i stort sett alla boplatser i Mälardalen under större delen av bronsåldern (Eriksson 2009; Jaanusson 1981). En av de bäst bevarade skålarna hittades i den norra delen av Hågahagens stengrund (fig. 18).

Figur 18. Den polerade skålen bittad i den norra delen av Hågahagens stengrund, A192. Samma typ har även bittats på andra delar av boplatsen i Håga. Foto och rekonstruktion T. Eriksson.

Figur 19. Det semistrierade kärlet med hänkel från skärustensbögen 366:1 i Hågahagen. Rent utseendemässigt har detta kärl kontinental förebilder men är lokalt tillverkat. Foto T. Eriksson.

Vad som är anmärkningsvärt i jämförelse med de andra platserna i Håga-området är att kärlfragmenten från Hågahagen är bättre bevarade. Det kan dels bero på att hela kärl har deponerats, dels på att användningstrycket i Hågahagen har varit lägre än i till exempel stengrunden Hågakyrkan och dess omgivande ytor.

Figur 20. Rabbig A-keramik från undersökningsplats I. Fynd a, lager 1 i fornborgen Predikstolen. SHM 24176 Fid 3016005 foto T. Eriksson.

Keramiken från fornborgen Predikstolen (Norstens fornborg)

Ungefär tre km söder om Hågahögen ligger fornborgen Predikstolen. Dess läge, invid östkanten av en bergplåt har gett den namnet. (Uppsala-Näs 133/ Bondkyrko 421/ L1941:3311) Den bevakar en smal dalgång som under bronsålder utgjorde ett havssund och sannolikt en av de viktigare vattenlederna mellan Uppsalabäckenet och Östersjön. Här har arkeologiska undersökningar gjorts i två omgångar, dels år 1944, dels år 1988 under ledning av Michael Olausson (Olausson 1995, s. 35f, 125ff.), Olausson & Bornfalk Back d.v.). Vid den äldre undersökningen på 1940-talet påträffades flinta och rabbig keramik men undersökarna ansåg ändå att dateringen på borgen borde ligga i järnålder. Materialet från de äldre undersökningarna blev först inordnat under järnålderssamlingen på Statens Historiska museer eftersom man per definition ansåg att fornborgar daterades så (SHM 24176).

Keramiken från 1944 års undersökning har rabbning upp till mynningskanten och kan enligt ovan nämnda

den skånska kronologin definieras som A-keramik med en vid datering till period II/IV-IV, 1500-1100 f. Kr. (Fig. 20; Björhem 1983; Björhem och Säfvestad 1993; Eriksson 2009, s. 119ff). Vid undersökningen 1988 framkom ett mer omfattande boplatmaterial med härdar, mer flinta och keramik. Även denna gång påträffades endast rabbig keramik, men med dekorativt utförda fingerdragningar i rabbningen. Ibland kan fingerdragningarna bilda olika mönster och kallas då Otterbötekeramik, utifrån ett åländskt fynd (Gustavsson 1997). Denna keramik har dateringar som ligger täcker största delen av bronsåldern och kan vara samtida eller något yngre än A-keramiken. Den tillhör liksom all annan rabbad keramik ett formspråk och hantverkstradition som är gemensam för både Lausitz-området och den nordiska bronsåldern (fig. 1). Merparten av den Otterbötekeramik som är hittad i Sverige är med största sannolikhet lokalt tillverkad (Gustavsson 1997; Eriksson 2009, s. 121f). Vad som är utmärkande för de rabbade kärlen är att deras främsta användningsområde var att förvara samt syra mat och dryck. På nästan alla boplatser i Mellansverige överväger den rabbiga keramiken och brukar uppta ca 60-80% av keramikmaterialet (Eriksson 2009, s. 109ff).

Ser man till ¹⁴C-dateringarna av borgen verkar den ha anlagts under period II eller III och kan sedan varit i bruk till och med bronsålders slut, inklusive den tid Hågahögen uppförs (Olausson 1995, s. 130f;

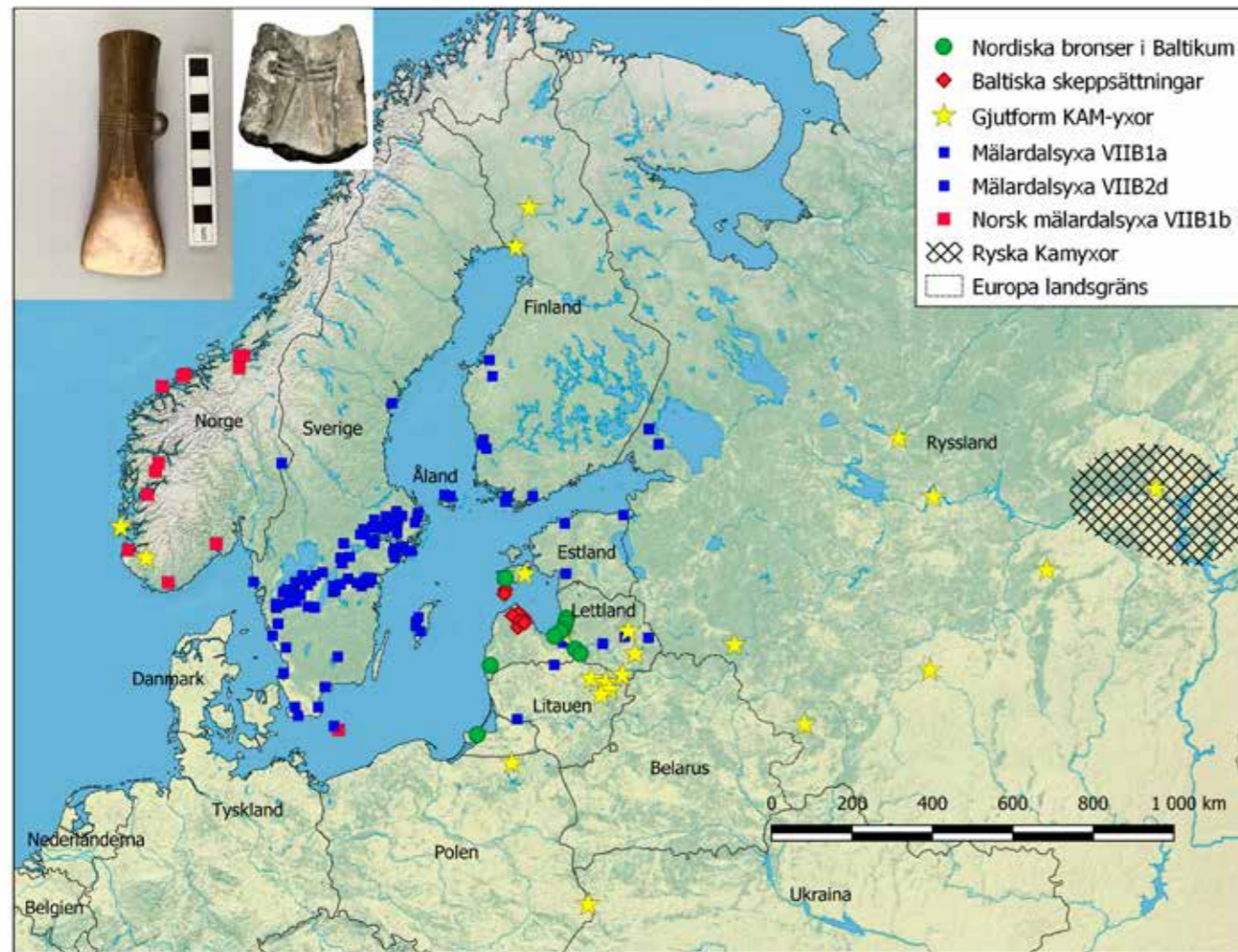
jfr Olausson & Bornfalk Back d.v.). Fyndmaterialet är dock relativt litet och undersökningsytorna begränsade. Sammantaget kan man ändå tolka borgen med sitt strategiska läge som en kontrollpunkt för infarten till Uppsalabäckenet. I borgen har man haft mat- och vätskeförråd i rabbade kärl av lokal typ. Keramiken och härdarna tyder på att borgen har använts, kanske inte som en permanent bosättning, men definitivt för kortare besök under återkommande tillfällen.

Östliga kontakter: keramik och Mälardalsyxan

Under mellersta och yngre bronsåldern, 1500-900 f. Kr. (period II/III-V), ingår Mellansverige i kultursfär som till större delen är gemensam med Sydskanandinavien och Nordtyskland (fig. 1). Det gäller materiell kultur såsom husbyggande, gravskick, bronser och keramik. Från 900-500-talen f. Kr. (period V-VI) tar sig intensiva kontakter med östra sidan av Östersjön i uttryck i den materiella kulturen i Mälardalen. Det gäller såväl gravskick med skelettgravar, yttre gravformer såsom ramformiga tarandgravar och föremål. Ibland har man framfört att kontakterna kommer redan under 1100-900 talen f. Kr. (period IV) men sannolikt rör det sig om en utveckling som förstärks efter 900 f. Kr., period V och framåt (Eriksson 2009, s. 247ff; Feldt 2005, s. 127ff; Ojala 2016, 2020).

Figur 21. Mälardalsyxan från Håga-området. Lösfynd i Museum Gustavianums samlingar. (Montelius 1871, s. 214, fig. 11).

Figur 22. Spridning av Mälardalsyxor, indelade av Baudous i olika typer (VIIB:1a-b, 2d) samt gjutformar av samtliga typer, både ryska och västliga. Ansamlingen av ryska typer av s.k. KAM-yxor i Kazanprovinsen vid Volgakröken i Tatarstan är skrafferad. I övrigt är ryska typer av s.k. KAM-yxor inte karterade utan bara de undertyper som förekommer i Östersjöområdet. Här kompletteras bilden av bronser och skeppssättningar av nordiska typer i Baltikum. Utifrån spridningen framstår Ösel, Rigabukten och Daugavafloden som viktiga förståelsen av kontakterna mellan Mellansverige/Gotland och östra Östersjökusten. Infälld är ett fotografi av en Mälardalsyxa (typ VIIB1a) från Vaškai, Litauen och en gjutform från Brikuži, Lettland. Båda är av samma undertyp som yxan från Håga (SHM 6565, foto T. Eriksson & LNVM, A.12405: 111; 28, foto V. Podėnas) (Baudou 1960; Lang 2007; Lavento 2019; Meinander 1954; Merkevičius 2006; Okulicz 1976; Podėnas och Civilyte 2019; Vask 2010; Wehlin 2013).

En av de mest omdiskuterade föremålstyperna när det gäller de östliga kontakterna är den så kallade Mälardalsyxan. Det är grupp av holkxyxa av brons med förlängt skaftrör. Ett exemplar har hittats i någonstans i Håga (fig. 21; UMF 983; Ekholm 1921, s. XIII). Ofta har Mälardalsyxorna setts som bevis för direkta kontakter mellan den ryska delrepubliken Tatarstan vid Volgakröken och Mälardalen. Spridningsbilder av

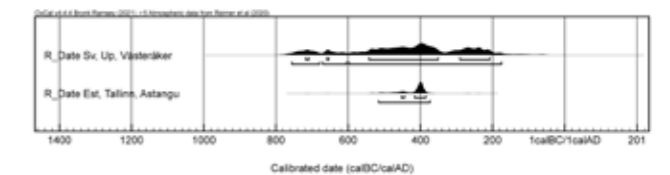
skilda undertyper av Mälardalsyxor har använts för att bevisa ett gemensamt ursprung i antingen Mälardalen eller Volgakröken (fig. 22; Ojala 2016, s. 137ff). I Håga finns just ett lösfynd av denna omdiskuterade yxtyp. Först tolkades den korologiska spridningen som bevis för skandinavisk kolonisation i centrala Ryssland under bronsålder, senare har tolkningarna mest tagit upp fenomenet som bevis för en diffusion från öster

till Mälardalen. Det finns dock fundamentala svagheter i basen för slutsatserna. För det första ska inte Mälardalsyxorna inte ses som en och samma yxtyp utan snarare en grupp av snarlika holkxyxor med flera gemensamma drag: en funktionellt förlängd holk, och en geometrisk dekor i form av raka, tunna lister. Signifikativt är att när den ryske arkeologen Kuz'minych delade in de ryska typerna från Volgakröken så kunde inte de svenska fynden inordnas i hans grupper, utan står de för sig själva (Kuz'minych 1996). Att de svenska fynden inte motsvarade de ryska typerna påpekades tidigt men detta har inte beaktats (Baudou 1953, s. 248). En stor del av de svenska yxorna har en enkel dekor av tre lätt divergerande lister längs eggens sida. Det är en dekortyp som är vanlig i Baltikum och Finland. Ser man till de påträffade gjutformarna till holkxyxorna är merparten av dem med just denna dekortyp påträffade i nuvarande Lettland, Litauen, Kaliningrad Oblast (fd Ostpreussen), Estland och Finland (Podėnas och Civilyte 2019, s. 175ff, fig. 10). ¹⁴C-dateringarna av trärester i estniska och uppländska fynd har nu visat att de kan dateras till perioden 700–500 f. Kr. (period VI) och in i den äldsta delen av förromersk järnålder, det vill säga samma period som det deponerade keramikkrärl 1 av östliga typ i Hågakyrkan (fig. 23). En till denna period daterad yxa från Astangu i Estland är dessutom av samma typ och har samma dekor som merparten av de uppländska och Hågaexemplaret (Podėnas och Civilyte 2019, s. 176; Paavel m.fl. 2019, s. 5; Hjärthner-Holdar 1993, s. 38).

Tidigare har man daterat Mälardalsyxan till yngre bronsålder och framför allt till 1100–900 f. Kr. (period IV) (Baudou 1953, s. 242f, 1960, s. 19ff). Det enda daterbara fyndsammanhang där en yxa förekommer i Mellansverige är i depåfyndet från Sigrisholm, Lunda socken, Uppland. Där finns två Mälardalsyxor av olika undertyper, arm- och halsringar samt en skivnål. Depån kan dateras till yngsta bronsålder, 700–500 f. Kr. (period VI) (Baudou 1960; Rundkvist 2015, s. 62f; Jensen 1997, s. 75ff). Det är en datering som samstämmer med de två ovannämnda ¹⁴C-dateringarna (fig. 23). För övrigt verkar delar av de ryska typerna av Mälardalsyxor från de stora gravfälten vid Volgakröken också vara daterade till period VI. Det finns inga klara belegg för bronsföremål av nordisk typ där och de keramiska krukorna är ofta rundbottnade till skill-

nad från de svenska kärlen (Parzinger 1998, s. 211ff; Халиков/Khalikov (Chalikov) 1980). Entydiga belegg för direktkontakter mellan Volgakröken och Mälardalen får därför ses som svaga. Däremot är det inte omöjligt att kopparen i yxorna har ett östligt ursprung.

För att nå längre med diskussionen kring Mälardalsyxorna måste man göra noggranna stilistiska, kronologiska och korologiska studier av dem. Det går inte att fortsätta att diskutera fenomenet med Mälardalsyxorna som en grupp utan man måste studera dem som en heterogen huvudgrupp med olika undertyper med stor spridning i såväl rum som tid. Dessutom bör man inte längre se Mälardalsyxorna som en produkt som visar direktkontakter med Volgakröken och Skandinavien. Tillverkningens omfattning i Baltikum och likheterna mellan de mellansvenska, finska och baltiska formerna visar klart att fenomenet ska ses som en yttring av kontakterna mellan östra Östersjökusten och Mälardalen. Givetvis fanns även indirekta kontakter och influenser från Volgakröken, men det är kontakterna över Östersjön som var de vanligaste. Längs kuststräckorna i Baltikum och Finland finns även fynd av nordiska föremål i brons, liksom fornlämningstyper som visar att kontakterna har varit bilaterala i ett nätverk som sträckt sig mellan bland annat Baltikum, Finland, Gotland, Åland, Polen och östra Mälardalen (Sperling 2016, s. 400ff; Wehlin 2013). Även keramiken av den modell som hittades i Hågakyrkan och möjligen i Hågahagen visar på dessa kontakter mellan Finland, Baltikum och Mälardalen. I de fall textileramik, morbykeramik och asvakeramik kan dateras i Mellansverige är det från tiden 900–700 f. Kr. (period V) till och med äldre förromersk järnålder (fig. 1).

Figur 23. ¹⁴C-datering av träskäft i Mälardalsyxor från Västeråker i Uppland och Astangu i Tallinn-regionen. Både dateringarna ligger i period VI (700–500 f. Kr.) och äldre förromersk järnålder. (Paavel m.fl. 2019, s. 5; Hjärthner-Holdar 1993, s. 38)

Slutsatser

På det lokala planet kan keramikerna berätta om hur intensivt de olika platserna i området har använts. Förenklat kan man säga att skärvorna blir alltmer fragmenterade ju hårdare en yta använts, allra helst om torv- och kulturlagerpåväxten är låg. Rent impressionistiskt skiljer sig materialet åt på de olika lokalerna. Materialet från Hågaskyrkan, fransett den deponerade krukans 1, är mycket fragmenterat. Det beror sannolikt på att anläggningen har varit flitigt använd. Materialet från skärvstenshögar och kulthuset i Hågahagen är däremot betydligt mer välbevarat. Detta tyder på att området inte varit lika upptrampat och flitigt använda som Hågaskyrkan. Den senare har ju en betydligt mer monumental och manifest karaktär med nästan megalitiska stenar och bör ha spelat en mer framträdande roll i återkommande ceremonier.

På de regionala och överregionala planen ökar keramikerna från Hågaområdet i hög grad kunskapen om kontakter och aktiviteter under bronsålder och förromersk järnålder. Att enstaka krukskärvor läggs ned i och ovanpå gravar är ett fenomen som är vanligt i Mälardalen under yngre bronsålder och förromersk järnålder. I vissa fall kan bevaringsförhållandena vara orsaken till att det inte finns bevarade, hela kärl. Men i de flesta fall rör det sig om offer av enstaka krukskärvor eller fragment efter rituella måltider vid gravläggningen och även efteråt. Seden att inta måltider på gravar och att lägga ned symboliska krukskärvor är känd både genom skrivna källor och arkeologiska fynd (Chapman 2000; Eriksson 2009, s. 201; Knape 1997; Stilborg 2020). Däremot finns inget ännu inget tydligt exempel på att man har använt hela keramikkarl som benbehållare i Håga. Med andra ord har man inte anammat den sydsandinaviska och kontinentala urnefältstraditionen där kärlet i sig är meningsbärande för begravningen, antagligen som symbolisk ersättning för den dödes kropp. Seden med hela krukor i gravar från yngre bronsålder finns dock i större omfattning i Södermanland och Östergötland (Eklund, Lindkvist och Wikborg 2012; Lundström och Gejvall 1965; Lundström 1970; Röst 2016).

Det leder oss in på en annan aspekt av keramikerna i området. Nämligen att keramikerna i form av skålar, urnor och krukor verkar ha spelat en aktiv roll både

i vardagslivet och i de rituella måltiderna. Dessa har inte enbart spelat en roll vid begravningssceremonierna utan också vid fester i samband med årstidsväxlingar, livets olika stora händelser och vid sammankomster för byteshandel. Hågas strategiska läge vid en lugn vik invid en av de stora kommunikationslederna söderifrån upp mot Uppsalabäcken gör att man inte kan underskatta den roll platsen har haft i en redistributivt nätverk. Platsen har inte bara fungerat som gravplats utan gravhögen har byggts för att markera makten över vattentransporterna. Just vattnets ideologiska vikt framhävs ju dessutom av regionens skeppsättningar, hällristningar och föremål i högen (Ullén & Drenzel d.v., Ling 2013). Man ska antagligen se Håga som en knutpunkt i makten och distributionen av bronser, flinta och guld runt Uppsalatrakten.⁴

Platsen har använts från senneolitikum och framåt men bör ha förlorat sin strategiska betydelse när vattenleden grundades upp förromersk järnålder. Då började i stället Fyrisån få en ökad betydelse. Kanske ska man se den magnifika härd- och kokgropsrad som undersökts vid Ultuna från tiden runt 500 f. Kr. som en manifestation att fysiskt markerat den nya farleden (Hulth 2013, s. 17ff).

Vid alla möten i de olika nätverken som har sträckt sig från kontinenten via Håga och vidare norrut, har man med all säkerhet träffats med olika mer eller mindre ceremoniella mat- och dryckeslag. Det är med andra ord naturligt att man under större delen av bronsåldern, då de internationella kontakterna var nödvändiga, påverkades av hur mat och dryck serverades (Ling m.fl. 2014; Eriksson 2008b, 2009, s. 248ff). Därför ska man se keramikerna som resultatet av de levandes möten. De polerade skålarna var inte en handelsvara utan en kärlyp man använde vid dessa lokala och överregionala möten. Skålarna användes för att besegla giftermålsallianser, råvaruutbyten och inte minst för att befästa sociala band samt för att utföra gemensamma riter. Det är i detta sammanhang man ska se spridningen av de hänkelförsedda skålarna, en kärlyp som finns från Umeåtrakten i norr till sydvästra Finland och Estland i öster samt givetvis inom den nordiska bronsåldersområdet och Lausitz-området söder om Östersjön? (Heinerud och Larsson 2013; Meinander 1954, s. 170; Sperling 2014, s. 187ff, 208ff) De starka gemensamma materiella

och ideologiska banden mellan kontinenten och Mälardalen finns fram till bronsålderns slut och brons måste ha varit en motor i dessa (Ling med flera 2014). Andra tecken på sammankomster är gemensamma kulthus, dryckesceremonier, måltider, brandoffer och offer av kontinentalt guld. Det finns kanske allra mest uttallat på en kulle i nordvästra delen av boplatsen Ryssgården i centrala Uppland, som är samtida med Hågahögen. Där finns även kombinationen av rester av gemensamma måltider i form av stora kokgropar och keramik samt hantverksrester, däribland bronsgjuteri (Dietler och Hayden 2001; Hjärthner-Holdar, Eriksson, och Östling 2008, s. 508; Sörman 2018, s. 201ff). Det är naturligt att se Håga som en centralplats för åtminstone centrala Uppland under större delen av bronsåldern.

Under tiden 900–500 f. Kr. (period V-VI) förändras keramikulturen i Mälardalen, framför allt i de östra delarna. Då dyker allt fler tecken på östligt inflytande i keramikerna. Det deponerade kärlet 1 från cirka 500 f. Kr. i Hågaskyrkan är ett av de tydligare exemplen på detta. I Håga finns ytterligare tecken på östliga kontakter i form av möjliga fragment av textil- och morbykeramik, strimmig och porös och lösfyndet av Mälardalsyxan (UMF 983). Frågan är hur man ska tolka dessa fynd. Är det exotiska föremål som symboliserat ägarens kontaktnät? (Kristiansen och Larsson 2005) Ett exempel på detta är det västnorska asbestkärlet som lades ned i en rik ekkistgrav i Guldhøj utanför Köpenhamn runt år 1400 f. Kr. (Aner och Kersten 1973, s. 147f; Wendelbo 2020, s. 216ff). Eller ska man se de östliga kontakterna som resultatet av giftermålsallianser för att befästa ekonomiska, sociala och ideologiska allianser? Det har även framförts att spridningen av keramik av Ilmandu/Morby-typ, Mälardalsyxor och tarandgravarna, dvs rektangulära, hopbyggda stenramsgravar i Estland, Finland och Östra Mellansverige från 800-talet f. Kr. och framåt skulle vara resultatet av finsk-ugrisk kolonisation och emigration västerut, från centrala delarna av Ryssland som även nått Mälardalen (Lang 2015, s. 69ff; Parpola 2012, s. 153ff). I denna tes ses Mälardalsyxorna inte bara som arbetsredskap utan snarare som vapen tillhörande en krigarkast.

Ser man till det arkeologiska materialet i Mälardalen, främst då keramik, blir bilden emellertid mer komplex. Det finns boplatser som Darsgården i Norr-

täljetrakten som får ses som en mer eller mindre helt östlig bosättningsenklav på en höjdbosättning (Reisborg 1989). Några exempel på olika grader av östliga influenser i gravfältsmaterial i området strax norr om Uppsala kan dateras från yngre bronsålder (period V) och in i äldre järnålder. Det är gravfälten i Dragby, Bälunge/Skuttunge socknar, Kättsta-gravfältet i Ärentuna och Prästgården i Björklinge (Eriksson 2005, 2009; Hjärthner-Holdar manus; Lindborg och Schönbeck 1992; Lucas m.fl. 2005; Lundholm 1968; Stilborg 2005, 2009b). Platserna ligger på tre till sex kilometers avstånd från varandra och invånarna måste ha känt till varandra. Samtidigt kan man se både i kärlets utformning och i själva godset att de tre grupperna har producerat sin keramik inom skilda traditioner. På Dragbygravfältet har man använt sig av samma gods under brons- och äldre järnålder och kärllformerna och ytbehandlingarna är av sydsandinaviska karaktär. Också på Kättstagravfältet överväger den sistnämnda keramikerna men det finns ett kärlet med textiltryck. På förromerska Björklingegravfältet är det i stället den strimmiga keramikerna som dominerar. Så utifrån keramikerna är regionen heterogen och olika traditioner har funnits parallellt. Vi måste antagligen förstå fenomenet som uppkommit genom en heterarkisk och mångfacetterad process. Enstaka kärlet kan ha transporterats men framför allt har man framför allt att olika traditioner har spritt sig geografiskt. I fall som Darsgården och kanske även Björklinge har antingen hantverkstraditionen flyttats, antingen på en småskalig nivå genom överregionala giftermålsallianser eller genom att större eller mindre befolkningsgrupper österifrån har bosatt sig i östra Mellansverige. Klart är att denna östliga influens har förstärkts under bronsålderns slut. Liknande fynd av strimmig keramik och textiltryckt keramik har hittats vid Malma gård. Boplatsen har dateringar från bronsålder och förromersk järnålder och är belägen bara tre km sydöst om Håga (Eklund och Wikborg 2016, s. 133f).

Det deponerade östliga kärlet 1 inne i Hågaskyrkan kan ses som ett symboliskt avslut av den nordiska bronsåldern i Mälardalen (fig. 24). Det ställdes i ett hörn av en anläggning som använts under ett halvt årtusende för olika syften, i en av moderna (Hågaområdet) för den sydsandinaviska bronsålderns nätverk. Ett nätverk som tidigare under bronsåldern hade influ-

Figur 24. I det hitersta, inre hörnet av Hågakyrkan hittades kärl 1. Kärlet måste ha stått skyddat av de stora stenarna i den inre ramen. I bakgrunden till höger syns Hågabögen. Foto från söder av T. Eriksson.

erat den östra sidan av Östersjön, men nu fick impulser från motsatt håll. Klart är att den östliga keramiken inte är ett isolerat fenomen utan ingår i en större omstrukturering av samhället i brytpunkten runt år 500 f. Kr. (Eriksson 2009, s. 259ff; Löwenborg och Eriksson 2016). Sammantaget fångar keramiktraditionerna i Hågaområdet, på ett tydligt sätt, de nya kulturella impulser som funnits i övergången mellan brons- och järnåldern. Där möjligen migrationer har förekommit eller åtminstone ett kulturutbyte av idéer och moden, vilket även syns i andra delar av samhället. En yngre datering än den traditionella för (den troligen statusbärande) Mälardalsyxan har här föreslagits, vilket står i samklang med den östliga keramiken. Huruvida de föreslagna förändringarna i kontaktutbytet kan kopplas till de kända bosättningar som fanns under samma tid i Hågadal (Frölund & Göthberg d.v.) är ännu oklart - men är en potential för framtida studier.

Fotnot

1. För dateringar används följande perioder med ungefärliga dateringar (alla årtal f. Kr.): Senneolitikum (SN) 2300–1700; Äldre bronsålder 1700–1100 varav; Bronsålderns period I (B1) 1700–1500; B1 1500–1300; B3 1300–1100; Yngre bronsålder 1100–500 varav; B4 1100–900; B5 900–750; B6 750–500; Äldre järnålder 500 f Kr–550 e. Kr. varav: Äldre förromersk järnålder 500–200; Yngre förromersk järnålder 200–1 (se figur 4).
2. (Karta med Tomtgränser i 75263 Uppsala - hitta.se, 2021)
3. Resultatet av dateringarna på matskorpan blev att beläggningarna okalibrerat daterades till 498–440 BC respektive 545–487 BC, alltså ett spann på drygt 100 år med ca 10 års överlappning. Dateringarna ligger precis i den del av kalibreringskurvan som kallas Hallstatt-platån. Det är en platå i den annars lutande kurvan för ¹⁴C-dateringar som infaller samtidigt med Hallstatt-kulturen i Centraleuropa, ca 800–400 f. Kr. Att ¹⁴C-värdena under den perioden var stabila innebär att de kalibrerade värdena får mycket långa intervall.
4. Exempel på Hågas redistributiva roll i Mälardalen kan vara typen av dubbelknappar som utöver i Hågahögen har påträffats i gravar i Uppland, Västmanland, Gästrikland samt i kult- och boplatser vid Ryssgårdet/Onslunda i Tensta (SHM 34809; VLM 20507 & 21927) (Eriksson och Grandin 2008, s. 335f; Jaanusson och Silvéen 1962; Ring och Wikborg 1996; Simonsson 1959; Söderberg 1979). Även svärdet i Hågahögen har sin motsvarighet i det närbelägna Vattholma, även om detta saknar guldbeläggningar (Ekholm 1921, s. 37ff). Se även Ullén & Drenzel och Thrane d.v.

Referenser

- Almgren, Oscar, 1905. *Kung Björns bög' och andra fornlämningar vid Håga*. Stockholm.
- Ambrosiani, Björn, 1959. Keramikboplatser på Hamnbrinken vid Darsgårde. *TOR*: 108–28.
- Aner, Ekkehard, och Kersten, Karl, 1973. *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen*. København.
- Asplund, Henrik, 2008. *Kymittä: sites, centrality and long-term settlement change in the Kemiönsaari region in SW Finland*. Turku.
- Asplund, Henrik och Stilborg, Ole, 2013. Förromersk keramik-teknologi och finsk-svenska relationer – Keramologisk analys av Morby- och Morby-liknande keramik. *Finskt Museum* 117: 88–109.
- Baudou, Evert, 1953. De svenska holklyxorna under bronsåldern. *Fornvännen* 48: 241–261.
- 1960. *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Stockholm.
- Bennerhag, Carina, 2009. Arkeologisk slutundersökning: Haparandabanan 2007. Luleå.
- Björhem, Nils och Säfvestad, Ulf, 1993. *Fosie IV: bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmö.
- Boye, Vilhelm, 1986. *Fund af egekister fra bronzealderen i Danmark*. Højbjerg.
- Broholm, Hans Christian, 1944. *Danmarks bronzealder Bd 2 Kultur og folk i den ældre bronzealder*. København.
- Brorsson, Torbjörn och Hulthén, Birgitta, 2007. Leran och elden: en studie av keramiken från Vätland". Arturson, M., (red.). *Vägar till Vätland. En bronsåldersbygd i nordöstra Skåne 2300–500 f. Kr.* Stockholm.
- Carpelan, Christian, 1979. Asbestkeramikens historia i Fennoskandien. *Finskt Museum* 1978: 5–25.
- Chapman, John, 2000. *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*. London & New York.
- Damell, David, 1977. Fosfatkartering: område invid Kung Björns hög, fornlämning nr 356, Håga, Bondkyrko sn, Uppland. Stockholm.
- Dietler, Michael och Hayden, Brian, 2001. *Feasts: archaeological and ethnographic perspectives on food, politics, and power*. Washington.
- Ekholm, Gunnar, 1921. *Studier i Upplands bebyggelsehistoria. II. Upplands bronsålder*. Uppsala.
- Eklund, Susanna, Lindkvist, Ann och Wikborg, Jonas, 2012. *Päljungsbage: kremerat, paketerat och respekterat: ett gravfält från yngre bronsålder-äldre förromersk järnålder: förundersökning och särskild undersökning*. Uppsala.
- Eklund, Susanna och Wikborg, Jonas, 2016. *Hallar och grophus i Malma. Boplatslämningar från yngre järnålder i Uppland*. Uppsala.

- Eriksson, Thomas, 2004. *Keramik och gjuteri i Bredåker*. Uppsala.
- 2005. *Keramik Från Kättsta*. Uppsala.
- 2008a. Guld som glimmar. Hjärthner-Holdar, E., Eriksson, Th., och Östling, A. (red.). *Mellan himmel och jord: Ryssgårdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Uppsala.
- 2008b. "Pottery and feasting in central Sweden". Berg, L., (ed.). *Breaking the mould: challenging the past through pottery*, Oxford.
- 2009. *Kärl och social gestik: keramik i Mälardalen 1500 BC-400 AD*. Uppsala.
- Eriksson, Thomas, och Grandin, Lena, 2008. Brons - den gyllene metallen. Hjärthner-Holdar, E., Eriksson, Th., och Östling, A. (red.). *Mellan himmel och jord: Ryssgårdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Uppsala.
- Feldt, Björn, 2005. *Synliga och osynliga gränser: Förändringar i gravritualen under yngre bronsålder - förromersk järnålder i Södermanland*. Stockholm.
- Forsberg, Lars, 2001. Keramiken från Råingetlokalerna: mångfald i tid och formspråk. *Tidsspår Härnösand: Ångermanlands och Medelpads bemygdäsförbund* 2001/2002: 129–50.
- Forsberg, Lena och Hjärthner-Holdar, Eva, 1985. Ett 'titthål' med mersmak: vårens seminariegravningar i Håga. *Fjölneur* 4 (3): 15–28.
- Frölund, Per, och Schütz, Berit, 2007. *Bebyggelse och bronsgjutare i Bredåker & Gamla Uppsala*. Uppsala.
- Gimbutas, Marija, 1960. A Survey of the Bronze Age Culture in the Southeastern Baltic Area. *Światowit* (1960), nr Tom XXIII.
- Grünberg, Walter, 1943. *Die Grabfunde der jüngeren und jüngsten Bronzezeit im Gau Sachsen*. Berlin.
- Gustafsson, Per och Spång, Lars Göran (red.), 2007. *Stenålderns stationer: arkeologi i Botniabanans spår*. Stockholm.
- Gustavsson, Kenneth, 1997. *Otterböte: new light on a Bronze Age site in the Baltic*. Stockholm.
- Heinerud, Jans och Larsson, Thomas B., 2013. Bronsåldershus vid Umeälvens mynning. *Populär Arkeologi*, nr 4: 24–25.
- Hjärthner-Holdar, Eva, Eriksson, Thomas och Östling, Anna (red.), 2008. *Mellan himmel och jord: Ryssgårdet, en guldskimrande bronsåldersmiljö i centrala Uppland*. Uppsala.
- Hjärthner-Holdar, Eva, 1993. *Järnets och järnmetallurgins introduktion i Sverige*. Uppsala.
- Hulth, Helena, 2013. *Att återvända. Arkeologi i olika skeden från Södra Gärdet i Ultuna*. Uppsala.
- Hulthén, Birgitta, 1991. *On ceramic ware in northern Scandinavia during the Neolithic, Bronze and early Iron Age: a ceramic-ecological study*. Umeå.
- Ikäheimo, Janne, 1997. Organic tempered pottery from the excavations of Korkiamaa in the Liedakkala district in the municipality of Keminmaa. Preliminary report. *Meteli. Oulun yliopiston arkeologian laboratorion tutkimusraportti*, nr 12: 39–47.
- Jaanusson, Hille, 1981. *Hallunda: a study of pottery from a late Bronze Age settlement in central Sweden*. Stockholm.
- Jaanusson, Hille och Silvéen, Ulla, 1962. Undersökningen av Dragbyröset 88. *Tor* 8: 5–44.
- Jensen, Jørgen, 1997. *Fra bronze- til jernalder: en kronologisk undersøgelse*. København.

Kaliff, Anders och Østgård, Terje, 2018. *Bronze age Håga and the Viking King Björn: a history of interpretation and documentation from AD 818 to 2018*. Uppsala.

Karta med Tomtgränser i 75263 Uppsala - hitta.se. 2021.

Knape, Anita. 1997. Lämna sin skärv ett retrospektivt exempel från bronsålderns slutskede. Åkerlund, A., et al (red.). *Till Gunborg: Arkeologiska Samtal*. Stockholm.

Kosmenko, Marc G., 1996. The Culture of Bronze Age Net Ware in Karelia. *Fennoscandia Archaeologica XIII. Suomen arkeologinen seura. Arkeologiska sällskapet i Finland. The archaeological society of Finland*, nr XIII: 51–67.

Kristiansen, Kristian och Larsson, Thomas B., 2005. *The rise of Bronze Age society: travels, transmissions and transformations*. Cambridge.

Kuz'minych, S. V., 1996. Osteuropäische und Fennoskandische Tüllenbeile des Mälartyps: Ein rätsel der Archäologie. *Fennoscandia Archaeologica XIII. Suomen arkeologinen seura. Arkeologiska sällskapet i Finland. The archaeological society of Finland* XIII. Helsinki.

Lang, Valter, 2007. The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. *Estonian Archaeology*, 3. Tartu.
- 2015. Formation of Proto-Finnic – an archaeological scenario from the Bronze Age / Early Iron Age. Mantila, H., et al. (eds.). Papers of the XII Congress for FinnoUgric Studies XII:63–84. Oulu.

Lavento, Mika, 2001. *Textile ceramics in Finland and on the Karelian Isthmus: nine variations and fugue on a theme of C.F. Meinander*. Helsinki.
- 2019. Early Metal Age bronze axes in Finland: An overview. *ЗАПИСКИ ИИСТИТУТА ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ РАН*, nr 20: 35–52.

Lindahll, Anders, Olausson, Deborah S., Carlie, Anne, och Stilborg, Ole, 2002. *Keramik i Sydsvrige: en handbok för arkeologer*. Lund.

Ling, Johan. 2013. *Rock art and seascapes in Uppland*. Oxford.

Ling, Johan, Stos-Gale, Zofia, Grandin, Lena, Billström, Kjell, Hjärthner-Holdar, Eva och Persson, Per-Olof, 2014. Moving Metals II: Provenancing Scandinavian Bronze Age Artefacts by Lead Isotope and Elemental Analyses. *Journal of Archaeological Science* 41: 106–32.

Lolk, Julie. 2009. Bronzealderens keramik – En kilde til forståelse af kommunikation og social interaktion i bronzealderen. *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk selskab* 2009: 57–101.

Lucas, Malin, Dutra Leivas, Ivonne, Matsson, Örjan och Olsson, Robin, 2005. *Kättsta: boplatser och gravar under 2000 år*. Uppsala.

Luchtanas, Aleksiejus, 1992. Rytų Lietuva I tūkst. pr. m. e.ą (Eastern Lithuania during the first millenium B.C.). *Lietuvos archeologija* 8: 56–85.

Lundström, Per, 1970. *Gravfälten vid Fiskeby i Norrköping 1 Studier kring ett totalundersökt komplex*. Stockholm.

Lundström, Per och Gejvall, Nils-Gustaf, 1965. *Gravfälten vid Fiskeby i Norrköping 2 Fornlämningar och fynd*. Stockholm.

Löwenborg, Daniel och Eriksson, Thomas, 2016. Climate and the Definition of Archaeological Periods in Sweden”. Biehl, P. and Nieuwenhuyse, O., (eds.). *Climate and cultural change in prehistoric Europe and the Near East*. Albany.

Magnus, Olaus, 1982. *Historia om de nordiska folken*. Stockholm.

Meinander, Carl Fredrik, 1954. Die Bronzezeit in Finnland. Helsingfors.
- 1969. Däviits: en essä om romersk järnålder. *Finskt museum* 76: 27–69.

Merkevičius, Algimantas, 2006. The Vaškai Hoard. *Archaeologia Baltica* 6: 32–38.

Montelius, Oscar, 1871. Bronsåldern i norra och mellersta Sverige. *Antikvarisk tidskrift för Sverige* 1871–73: 173–433.

Ojala, Karin. 2016. *I bronsålderns gränsland : Uppland och frågan om östliga kontakter*. Uppsala.
- 2020. Inhumationsgravar under yngre bronsålder och äldsta järnålder i Uppland. *Fornvännen* 115: 145–155.

Okulicz, Lucja, 1976. *Osadnictwo strefy wschodniobaltyckiej w I tysicciu przed naszd era. (Occupation in the east Baltic zone. The first millennium B.C. – Summary)*. Wroclaw.

Olausson, Michael, 1995. *Det inneslutna rummet: om kultiska bägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi födelse*. Stockholm.

Olsen, Jesper, Hornstrup, Karen Margrethe, Heinemeier, Jan, Bennike, Pia and Thrane, Henrik, 2011. Chronology of the Danish Bronze Age Based on 14C Dating of Cremated Bone Remains. *Radiocarbon* 53: 261–75. https://doi.org/10.1017/S0033822200056538

Onsten-Molander, Anna och Wikborg, Jonas, 2006. *Kyrsta. D. 2, Förhistoriska boplatslämningar*. Uppsala.

Paavel, Kristiina, Kriiska, Aivar, Lang, Valter och Kulkov, Aleksandr M., 2019. Three bronze axes with wooden haft remains from estonia. *Estonian Journal of Archaeology; Eesti Arheoloogia Ajakiri* 23 (1): 3–19. https://doi.org/10.3176/arch.2019.1.01.

Parpola, Asko, 2012. Formation of the Indo-European and Uralic (Finno-Ugric) language families in the light of archaeology: Revised and integrated 'total' correlations. *Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*. Helsinki.

Parzinger, Hermann, 1998. Das Gräberfeld von Achmylovo und die relative Chronologie der frühen Anan'ino-Kultur. Einem Beitrag zum Wandel von der Spätbronze - zur Früheisenzeit im Wolga-Kama-Gebiet. *Eurasia Antiqua* 4: 209–45.

Persson, Peter, 2014. *Fortid i Västernorrlands län: en historik över arkeologiska undersökningar under drygt 330 år*. Härnösand.

Philippsen, Bente, Olsen, Jesper, Sørensen, Søren A. och Måge, Bjørnar, 2019. Δ13C Values of Wood and Charcoal Reveal Broad Isotopic Ranges at the Base of the Food Web. *Radiocarbon* 61 (6): 2003–17. https://doi.org/10.1017/RDC.2019.138.

Podėnas, Vytenis, och Civilyte, Agne, 2019. Bronze casting and Communication in the southeastern Baltic Bronze Age. *Lietuvos Archeologija*, nr T. 45: 169–99.

Reisborg, Synnöve, 1989. Die Keramik der Darsgårde-Siedlung, Skedrid, Uppland. *Die Bronzezeit im Ostseegebiet*. Stockholm.

Ring, Cecilia och Wikborg, Jonas, 1996. *Ett bronsåldersröse i sydöstra Västmanland*. Upplands Väsby.

Rundkvist, Martin, 2015. *In the Landscape and between Worlds Bronze Age Deposition Sites around Lakes Mälaren and Hjälmaren in Sweden*. Umeå.

Röst, Anna, 2016. *Fragmenterade platser, ting och människor: stenkonstruktioner och depositioner på två gravfällslokaler i Södermanland ca 1000–300 f Kr*. Stockholm.

Sandén, Erik, 1996. Sävar 202, en kustboplat från äldre bronsålder i Västerbotten. *Arkeologi i norr* 1993/1994 (6/7): 23–32.

Selling, Dagmar, 1955. *Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden*. Stockholm.

Simonsson, Henry, 1959. En arkeologisk undersökning vid Vallby i Västerås. *Västmanlands fornminnesförenings årsskrift* LXI 1958–59: 84–90.

Skibo, James, Schiffer, Michael och Reid, Kenneth, 1989. Organic-Tempered Pottery: An Experimental Study. *American Antiquity* 54: 122–46. https://doi.org/10.2307/281335.

Sperling, Uwe, 2014. 8. DIE SIEDLUNGSKERAMIK DER ASVA-GRUPPE. *Estonian Journal of Archaeology* 18 (2S): 172–306.
- 2016. Chapter 25. Bronze Age connections across the Baltic Sea. Discussing metalwork as source of maritime contacts in prehistory. Bjerck, H. B., (ed.). *Marine ventures: Archaeological perspectives on human-sea relations*. Sheffield.

Stilborg, Ole, 2005. *Kättsta : grav- och boplatseramik från yngre bronsålder och äldre järnålder*. Lund.
- 2009a. Bilaga 1. Kättsta. Grav- och boplatseramik från yngre bronsålder och äldre järnålder. Eriksson, Th. (red.). *Kärl och social gestik: keramik i Mälardalen 1500 BC–400 AD*. Stockholm.
- 2009b. Bilaga 2. Gödåker, Dragby, Kyrsta, Vaxmyra och Håga - Studier av keramik från Uppland. Eriksson, Th. (red.). *Kärl och social gestik: keramik i Mälardalen 1500 BC–400 AD*. Stockholm.
- 2014. Rambodal i Norrköping: om keramik och identitet under den yngre bronsåldern. *Fornvännen* 109: 167–83.
- 2017. Pottery Craft Tradition in Transition: From Neolithic Central China to Bronze Age Northern Sweden”. *Journal Of Archaeological Science* 16: 658–64.
- 2020. *Sorgens fragment. Om keramikens roll i järnålderns brandgravar*. Stockholm.

Stjernquist, Berta, 1961. *Simris. 2, Bronze age problems in the light of the Simris excavation*. Lund.

Söderberg, Sverker, 1979. Fornlämning 56, bronsåldersröse, Grinduga, Knaperåsen, Valbo sn, Gästrikland. Stockholm.

Sörman, Anna, 2018. *Gjutningens arenor : metallbantverkets rumsliga, sociala och politiska organisation i södra Skandinavien under bronsåldern*. Stockholm.

Vandkilde, Helle, Rahbek, Uffe och Rasmussen, Kaare Lund, 1996. Radiocarbon Dating and the Chronology of Bronze Age Southern Scandinavia. *Acta Archaeologica*: 183–198.

Vasks, Andrejs, 2010. Latvia as Part of a Sphere of Contacts in the Bronze Age. *Archaeologia Baltica* 13: 153–61.

Victor, Helena, 2002. *Med graven som granne: Om bronsålderns kultbus*. Uppsala.
- 2006. Bronsålderns kulthus - ett dateringsproblem i en komplex miljö. Anglert, M., Artursson, M. och Svanberg, F. (red.). *Kulthus & dödsbus: det ritualiserade rummets teori och praktik*. Stockholm.

Wehlin, Joakim, 2013. *Östersjöns skeppssättningar: monument och mötesplatser under yngre bronsålder*. Göteborg.

Wendelbo, Henriette Maria Hop, 2016. Asbestos Ceramics along the West Norwegian Coast – Influences, Age and Morphology in the Bronze Age/ Early Pre-Roman Iron Age (ca. 1700–400 BC)”. Pettersson Eklöv, P., (ed.). *Prehistoric pottery across the Baltic: regions, influences and methods*. Oxford.
- 2020. *Keramikk fra norske bronsealdergraver: En studie av morfologi, kronologi, forbindelser og deponeringspraksiser i tidsrommet 1700–500 f. Kr.*. Bergen.

Wengrow, David, 2001. Aesthetic Labour and Social Change in the Neolithic Near East. *World Archaeology* 43, 2: 166–88.

ХАЛИКОВ/Khalikov (Chalikov), Альфред Хасанович/Alfred Chasanovic. 1980. *Приказанская культура/Prikazanskaia kul'tura*. Moskva.

Otryckta källor

Björhem, Nils, 1983. Keramiken från boplat I, Fosie IV: kronologiska aspekter på ett fyndmaterial från yngre bronsålder. Kandidatuppsats, Lunds universitet.

Hjärthner-Holdar, Eva, manus. Rapport arkeologisk undersökning. Prästgården 1:1 och Aspvik 1:1, fornlämning 41 och 136, Björklinge sn, Uppsala kommun, Uppland.

Lindborg, Henrik och Schönbeck, Mattias, 1992. Dragby och Åby: ett kronologiskt mönster från två gravfält. CD-uppsats, Uppsala universitet.

Lundholm, Kjell, 1968. Dragbyfältet. Lic. avh. Stencil. Lic-avh. Uppsala: Institutionen för nordeuropeisk arkeologi, Uppsala universitet.

Nyman, Jan-Erik, 2010. Det blänkte som av silver i jorden: En studie av den glimmermagrade keramiken i Norrland under bronsålder och äldre järnålder. Magisteruppsats i arkeologi, Uppsala: Uppsala universitet.

Olausson, Malgorzata, 1999. PM från undersökningen 1998 och 1999.

Wojnar-Johansson, Malgorzata, 2001. Brev, Arkeologiska forskningslaboratoriet, maj 2001.

Vikingatidens Håga

TORUN ZACHRISSON

Håga är framför allt känt inom bronsåldersforskningen, vilket har gjort att senare perioder hamnat lite i skymundan. Järnålderns första hälft är tämligen anonym, men under vendeltid 550–750/800 e. Kr. och särskilt slutet av vikingatid, ca 950–1100 e. Kr. verkar Håga på nytt ha varit en betydelsefull plats. Den här artikeln lyfter fram vendeltidens och vikingatidens Håga som tecknas med hjälp av lösfynd, undersökta gravar, bevarade gravfält och till sist människorna själva genom olika runinskrifter. Avslutningsvis diskuteras ortnamnet Håga och dess eventuella koppling till den (mytiske?) kung Björn, känd från skrivna källor.

Hågahögen återbrukad

Att Hågahögen är från bronsålder är ett faktum, men att högen även givit föremål från vendeltid (550–750/800 e. Kr.) är inte allmänt känt. Vid Almgrens stora undersökning av Hågahögen år 1902–1903 hittades en pilspets av järn. Den låg nära högens mitt på en meters djup i kanten av ett schakt som tagits upp redan på slutet av 1600-talet av landshövding Gyllenberg¹.

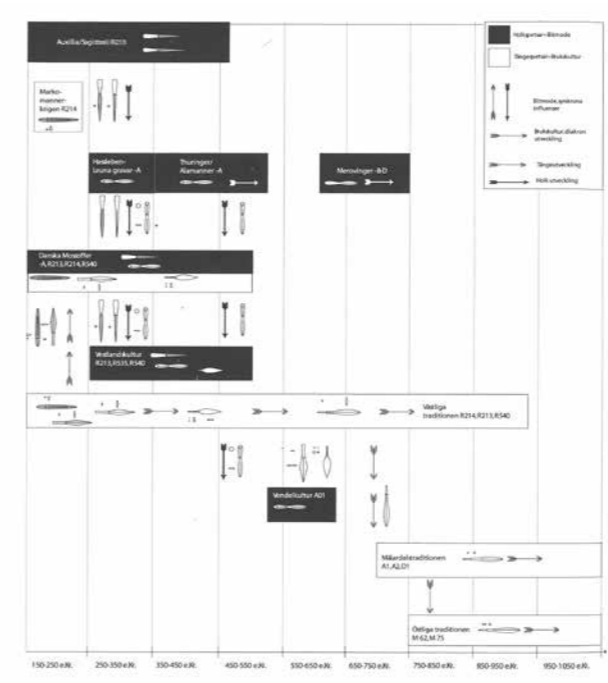
Pilspetsen har ett lansettliknande blad med ovalt tvärsnitt. Största bredd är långt ned mot holken. Holken är inte helt ihopsmidd (Almgren 1905, s. 14, 37). När man skulle fästa en sådan pilspets i ett skaft kunde holken smidas antingen öppen eller slutet, det vill säga med en synlig springa, eller överlappande och hopsmidd. Slutna holkar var starka och skadades inte så lätt, medan öppna holkar lättare fläcktes upp. Trots det gjordes holkar i Skandinavien med öppen springa som här (Lindbom 2006, s. 156). Eftersom holkspetsar är vanliga under vendeltid lutar Almgren åt den dateringen, men är osäker (Almgren 1905, s. 38).

Att begravas med holkpilspets som gravgods är en tradition som tar tvärt slut på 700-talet. Då ges pilspet-

Figur 1. Pilspetsen som hittades i Hågahögens fyllning är 10,4 cm lång och intill 1,9 cm bred. Foto: T. Eriksson, SHM.

sar en annan utformning och avslutas i stället med en tånge (se fig. 2). Skulle pilspetsen som hittades i Hågahögen vara äldre sällar den sig till beväpning för en grupp män som begravdes i rika kammargravar i Skandinavien under romersk järnålder och folkvandringstid (Lindbom 2006 s. 161). Men troligast är ändå att pilspetsen tillhör vendeltid. Trots att pilspetsen är angripen av rost gör dess lansettliknande rundade form, ovala tvärsnitt och holk med öppen springa, att

Figur 2. Pilspetsars utformning under första årtusendet och deras relation till elitens vapentraditioner och till brukskulturen (Lindbom 2006, s. 168, fig. 61).

den hänger samman med pilspetsar av typ A01. Det är en sorts pilspetsar som är utmärkande för vendeltida elitgravar i Mälardalen (Lindbom 1993, s. 21, 2006 s. 161f).

Almgren anser att pilspetsen bör ha legat ytligt i högen. Och att den vid igenfyllningen av schaktmassor förts en meter ned i högen. Varför pilspetsen inte skulle kunna vara del av en grav från vendeltid diskuteras inte. Det fanns kolbitar av tall i närheten av pilspetsen, men det är ovisst vad de representerar (Almgren 1905, s. 14, 37). I stället antar han att den blivit bortskjutet i samband med jakt och hamnat i gravhögens yta (Almgren 1905, s. 38). Tolkningen känns sökt. Troligare är att den tillhört en grav som legat i högens övre del, som förstörts vid Gyllenborgs utgrävning.

Även ett kvinnospänne från slutet av vendeltid eller början av vikingatid kan knytas till Hågahögen. Det hittades våren 1904 i ytan på den återställda gravhögen av en beväring i samband med en militär övning, ett år efter att de arkeologiska undersökningarna avslutats. Almgren antog att spännet tillhörde gravhögen

Figur 3. På teckningen har pilspetsen fått en största bredd längre ned mot holken än i föregående figur (Almgren 1905, fig. 29).

och legat ytligt. Och att det framkommit i de första spadtagen där man inte väntade sig fynd och råkat skottas bort, så att det hamnat underst i dumphögen. När grävningssmassorna lades tillbaka, hamnade det i yttersta skiktet av högen nära ytan. Snö och regn kan spolade fram spännet påföljande vår. Men eftersom inget annat hittades tillsammans med spännet anser Almgren att det hade placerats rituellt, som ett offer i gravhögen (Almgren 1905, s. 38).

Troligare är att kvinnospännet hört samman med ännu en grav som legat i den översta delen av högen. Just mittpartiet vore naturligt att tänka sig som plats för sekundärgravar². Om där hade funnits en orörd kvinnograv hade Almgren säkert upptäckt den. Men möjligheterna att avgöra det krånglades till av en större utgrävning av högens topp som skedde på 1600-talet och som landshövding Gyllenberg tog initiativ till. Vid denna utgrävning öppnades en stor del av högens topp med ett schakt som var 7,5 meter långt, intill 3,4 meter brett och 4,5–5,15 meter djupt enligt planer och profiler; således minst ca 127 kubikmeter. Jordmassorna som man använde vid Almgrens igenfyllning år

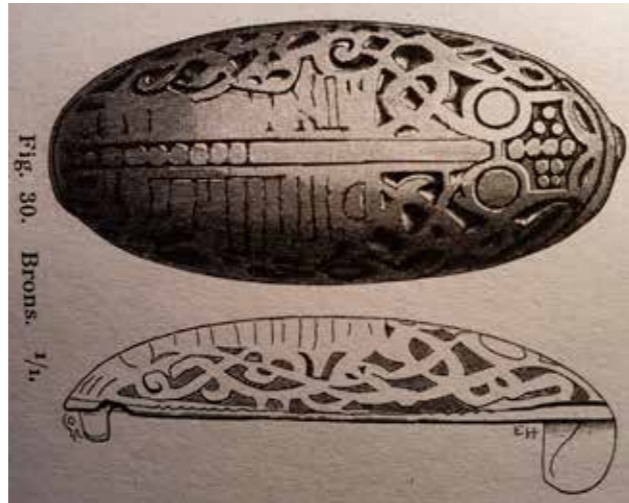
Figur 4. Det lilla skålspänne eller ovalspänne som hittades i Hågabögens yta. Det är 6 cm långt och 2,7 cm brett. Foto: T. Eriksson, SHM.

1903 kom delvis från Gyllenborgs grävning och gjort att föremål och jord blandats runt (se vidare Ullén d.v.).

Krypande ryggradsdjur

Ovalspännet bär ornamentik och föreställer ett krypande ryggradsdjur med glosögon och nosparti, sett ovanifrån. Spännetypen kallas skålspänne eller enskalligt ovalspänne. Enligt Martin Rundkvist, som har gjort en grundlig genomgång av dem, tillhör Hågaspännet en typ, som dateras till sen vendeltid/tidig vikingatid, tiden 750–790 e. Kr. (Rundkvist 2010, s. 158f)³. Spännen av det här slaget är väldigt varierade i sin utformning. Det kan bero på en önskan att producera unika spännen. Hantverkarna som tillverkat dem tycks ha haft en gemensam idévärld och ingått i ett kontaktnät som spände från nordligaste Norge till Ribe i söder och till östra Mellansverige i öster. Före vikingatidens massproduktion, när smycketillverkningen ännu var ett kontrollerat hantverk, var djurornamentiken intimt förknippad med eliten (Rundkvist 2010, s. 128; jfr Nielsen 1991, s. 139).

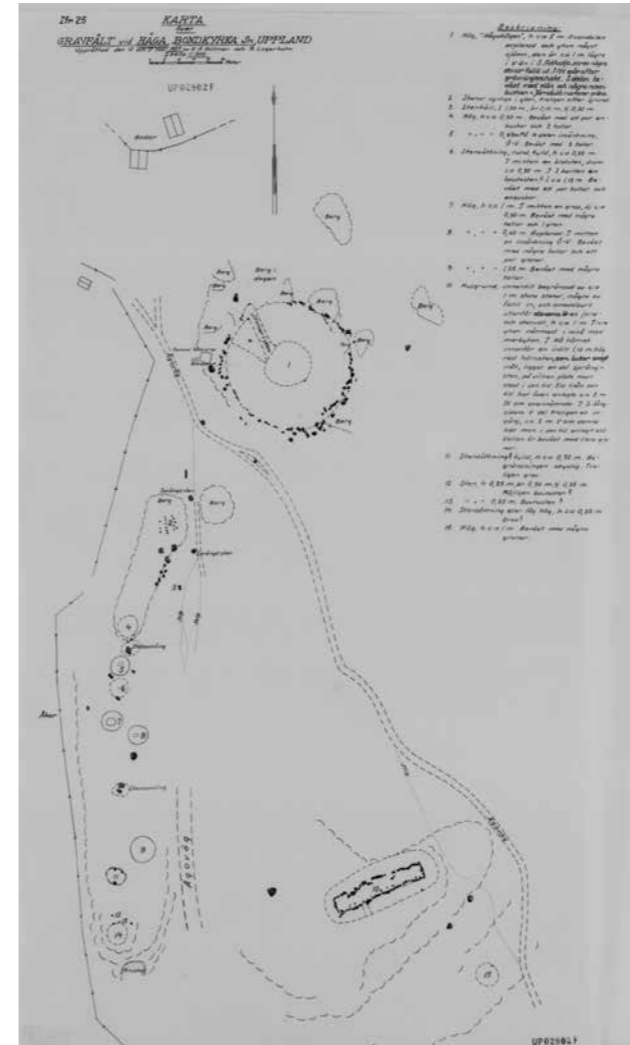
Att detta spänne hittades ensamt och inte som ett par ovalspännen kan ha att göra med omständigheter under utgrävningen och att spännets "tvilling" försvunnit utan att upptäckas. Men ovalspännet kan lika gärna ha burits som ensamt dräktspänne i kombina-

Figur 5. Spännets ornamentik framträder tydligt i Olof Sörlings teckning (i Almgren 1905, fig. 30).

tion med pärlor. Under vendeltid fram till 750 e.Kr. bar kvinnor i östra Mellansverige ofta bara ett spänne där man i andra delar av Skandinavien bar ett par ovalspännen (exv. Arrhenius 1960, s. 80, 82; Rundkvist 2010, s. 162).

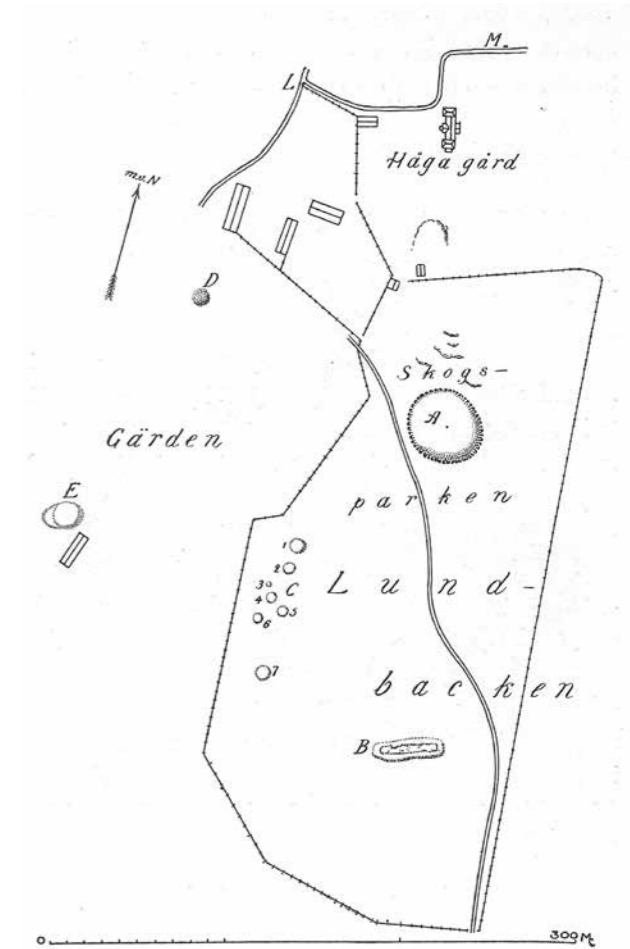
Kvinnan vars dräkt burits upp av det eleganta ornerade ovalspännet bör ha levt i Håga. Andra kvinnogravar med likadana spännen har påträffats i Vendel i Norduppland, liksom på Mälåroarna: Birka och Adelsö, Helgö, och i järnåldersmiljöer i Danmarks socken, i Stockholms-Näs, Håbo-Tibble, Fresta, Täby samt vid Erstavik ytterst på Nackalandet och Över-Järna i Södermanland, liksom i miljöer i Romfartuna och Köping i Västmanland (Rundkvist 2010, s. 162). Var spännen har hittats är givetvis mycket beroende på var arkeologiska utgrävningar ägt rum. Samtidigt kan man notera de miljöer där dessa har hittats. Dels i stadsmiljön i Birka, centralplatsmiljön på Helgö och deras direkta närhet i Kunsta på Adelsö, dels på gårdar av storgårds- och högstatustyp som i Vendel, i Håbo-Tibble, nära Forn-Sigtuna kungsgård och i Grimsta i Fresta, känt för trälarna som döddats och placerats i sin husbondes grav (för Adelsö se Rydh 1936; för Grimsta se Hemmendorff 1984; Zachrisson 2003). Sörmländska Linga i Över-Järna är ytterligare en plats som utmärker sig redan under äldre järnålder genom vapengravar och järnproduktion invid bebyggelsen

Figur 6. Karta över gravfältet vid Håga, uppmätt hösten 1937 av Gustaf Adolf Hellman och Nils Lagerholm. ATA.

(Nicklasson 1997, s. 268; Magnusson 2000). Urvalet av platser ger några snabba glimtar av de innovativa och välbeställda miljöer dessa kvinnor levt i.

Vi vet för lite om sammanhangen för föremålen från vendeltid i Hågabögen för att förstå mer än att där kan funnits en mansgrav och en kvinnograv som varit placerade i högens mittparti och topp. Gravarna var antagligen inte helt samtida. Många frågetecken kvarstår kring det.

Figur 7. Gravfältet (grav 1–7) i anslutning till Hågabögen (A) och Hågakyrkan (B) (efter Almgren 1905, s. 7).

Järnåldersgravar kring Hågabögen

Hågabögen ligger i norra änden av ett gravfält. Detta består förutom den monumentala högen av tre mindre gravhögar som är 6–8 meter i diameter och 0,4–0,7 m höga, samt 24 runda övertorvade stensättningar och två resta stenar (Uppsala 356:1). Gravarna ligger längs med en höjdrygg som löper söderut från Hågabögen. I samband med Oscar Almgrens undersökning undersöktes fem mindre gravar, som inte var bevuxna med stora träd. De var alla gravhögar av beskedlig storlek och innehöll inga högstatusföremål utan var helt ordinarie till sin karaktär.

Figur 8. Kamfragment från en kam som består av flera olika delar och nitats ibop, från grav 5. Teckning ur Almgren 1905, fig. 29. Foto: T. Eriksson, SHM.

De undersökta gravarna var 4–7 meter i diameter. En av dem var redan innan undersökningen starkt skadad och innehöll något bränt ben och en obränd kindtand av nöt (grav 4). En annan som hade ett kärnröse innehöll enbart en bit bränt ben (grav 6). De övriga tre hade både kollager och brända ben (grav 2, 3 och 5). Av dessa innehöll en några bitar grov keramik, liksom en bit flinta, tolkad som eldslagningsflinta men som ursprungligen var en bit av en slipad flinttyxa. Dessutom fanns ganska rikligt med brända ben av människa liksom hund (grav 2). En enda innehöll bitar av en ornerad kam som går att datera närmare, liksom brända ben av människa och hund (grav 5). Alla de tre senare innehöll dessutom nitar och spikar som är utmärkande för brandgravar från yngre järnålder, 550–1050/1100 e. Kr. (Almgren 1905, s. 42; Bratt 2008, s. 235).

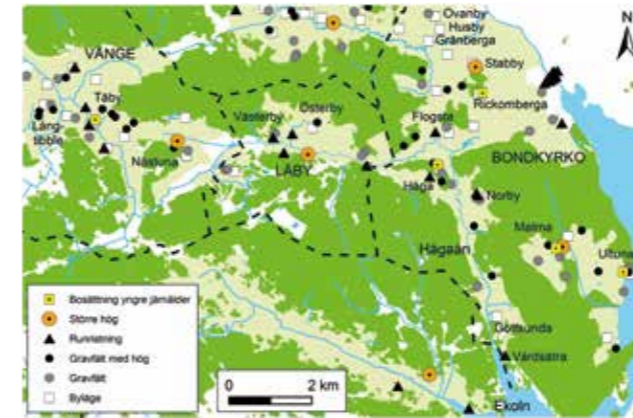
Almgren ansåg att kamfragmenten från grav 5 tillhört en sammansatt kam från vikingatid. Men fragmenten är dekorerade med tre långsgående parallella kantlinjer, plus enkla punktcirklar på rad och bör därför vara från vendeltid (Petré 1984, s. 75f). Trots att fem gravar undersökts verkar alltså den enda som tydligt går att tidsbestämma vara från vendeltid. Intressant är att dateringen ansluter till tiden för återbruket av Hågahögen.

Gravfältet är det enda inom Hågas ägor, som inte exponerar mot Hågaån. Det vetter i stället mot den

boplats i väster som har verkar ha legat på platsen från yngre bronsålder till åtminstone förromersk järnålder (Uppsala 368:1, Forsberg och Hjärthner-Holtdar 1985; Victor 2002; Frölund och Göthberg d.v.). En knapp kilometer ytterligare västerut är huslämningar från yngre bronsålder, förromersk järnålder och folkvandringstid undersökta vid gården Hällan (Uppsala 550:1; Göthberg och Holmström 1999; jfr Aspeborg 1997). Troligen har enskilda gårdar under järnåldern burit egna namn, även om de legat i en spridd grupp ihop med andra gårdar (Vikstrand 2013; jfr Vikstrand och Zachrisson 2006). Nära Hågahögen finns boplatsspår från bronsålder och senneolitisk tid, samt härदार från förromersk järnålder. Boplatsspåren och de spridda fynden räcker ännu inte till för att man ska kunna uttala sig med säkerhet om gården fortsatt att vara i bruk under resten av järnålder. Men boplatser ligger i den riktning som yngre järnåldersgravfältet vetter åt. Det verkar rimligt att det är denna plats som burit namnet Håga efter den stora gravhögen.

Att Hågahögen från bronsåldern måste haft en speciell och egendomshävdande roll även under järnåldern är tydligt (Ringstad 1991; Zachrisson 1994, 2017; jfr Skre 1996; Bratt 2008). Gravfältet där Hågahögen ingår är det gravfält som innehåller flest gravhögar bland dem som finns inom Hågas historiska domän. Även om skärvstenshögar och den resliga Hågahögen är från bronsålder, så har de visuellt skapat intrycket av att höjdryggen var försedd med fler och manifesta gravhögar. Spännet från andra halvan av 700-talet och pilspetsen i Hågahögen visar att högen troligen har återbrukats för nya begravingar under yngre järnålder; något som även skedde med många andra gravhögar i Danmark och södra Sverige (Pedersen 2006).

En grupp flacka gravar öster om kung Björns kyrka som hittades vid undersökningen 1999 tillhör troligen äldsta järnålder och var nästan tomma på gravgävor. Keramik därifrån har snarast äldre järnålderskaraktär (Eriksson, d.v.). Det är möjligt att ännu fler flacka gravar finns i området mellan kung Björns kyrka/Hågakyrkan och yngre järnåldersgravarna i väster men det går först att förstå efter att marken torvats av (Göthberg d.v.). En stenpackning nordöst om Hågakyrkans vall verkar innehålla vikingatida fynd. Där hade man deponerat en kniv, ett bryne liksom en bergkristall-

Figur 9. Gravfält och runristningar i och omkring Håga. Karta: Göthberg och Frölund d.v.

pärla (A 3085). Två härदार i detta område innehöll även brända ben av höns. Hönsben kan dateras till järnåldern och har en symbolisk betydelse under vikingatid och läggs inte sällan överst på gravurnan i kremationsgravar. Hönsfåglarnas betydelse har förklarats med att de kan ha fungerat som psykopomer, själaledsagare. De har ropat in de dödas ankomst i dödsriket (Nordberg 2003, s. 265ff).

Gravfälten som vetter mot Hågaån

Inom Håga bys marker som de är kända från historisk tid finns ytterligare gravfält som bör ha tillkommit under främst yngre järnålder, 550–1050 e.Kr. (jfr Frölund och Göthberg d.v.). Tillsammans med gravfältet vid Hågahögen är de fyra till antalet, vilket antyder att bebyggelsen vid Håga redan under mellersta järnålder bör ha bestått av flera gårdar. De begravde sina döda på gravfält som vette ut mot farleden Hågaån. De var synliga markeringar för dem som färdades förbi på bebyggelsearnas hävdvunna rätt till marken. Men placeringen gjorde även att de döda på ett symboliskt plan kunde blicka ut över inägorna och de gröna gräsmarkerna. Under vikingatid och äldre medeltid ansågs paradiset vara grönskande och tycks på ett symboliskt plan ha associerats med inägomarkens gröna ängar och lundar (Rehnberg 1980, s. 142; bland Rus, se Montgomery 2014, s. 246ff).

Gravfältet som ligger direkt invid Hågas historiska bytomt är anonymt och kan tillhöra både äldre och yngre järnålder. Det består av 20 runda stensättning-

ar (Uppsala 359:1). Norrut i byns domäner finns ett mindre gravfält (Uppsala 362:1), som består av en hög, fem runda stensättningar och en rektangulär stensättning. Nere vid slutningen mot Hågaån finns ett gravfält (Uppsala 433:1), som förutom runda stensättningar har åtminstone två hopbyggda rektangulära stensättningar. Läget i landskapet, liksom de sammanbyggda stensättningarna talar för att det kan röra sig om senvikingatida kristna, jordade begravingar av den typ som på senare år undersökts kring Uppsala, som i Gnista och Sävja i Danmarks socken. De har uppmärksammats eftersom denna typ av gravar uppträder tillsammans med runstenar, som ibland stått i själva gravnen i avbildningar från 1600-talet (Gräslund 2001, s. 51ff). Det talar för att man begravt sina döda fram till omkring år 1100 inom byns marker.

Vid vattenleden och gränsen mellan Håga och grannbyn Läby finns det mycket spektakulära gravfältet vid Kvarnbolund med 32 resta stenar och ett drygt 50-tal flacka stensättningar. De resta stenarna är gravmarkeringar från förromersk och äldre romersk järnålder från omkring vår tideräknings början. En av dem är en vapengrav (Ekholm 1938, s. 69ff, samt Fornsök Läby 8:1).

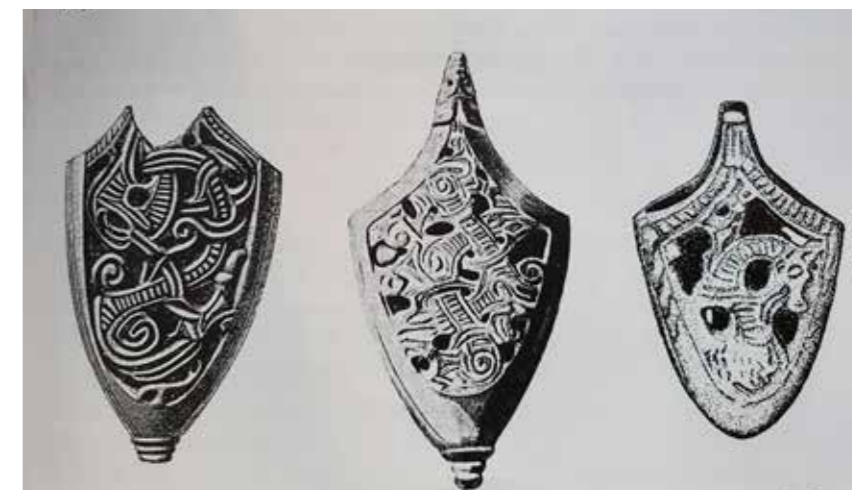
Resta stenar på rad från äldre järnålder förekommer i Uppland vid strategiska vadställen som detta (Mattsson 1996). Platsen försågs vid vikingatidens slut (ca 1060/70–1100) med en tre och en halv meter hög runsten (U 902) flankerad av fyra resta stenar, där runstenen var den högsta (Ekholm 1938, s. 74). Runinskriften saknar språklig mening och har därför inte tolkats. Där står **ipnousi--ur--okiarisi-----si' ----f-piikso**. Det går alltså inte att utläsa vem den rests till minne av. Men sammanhanget den står rest i kan ge en ledtråd. Resta stenar kunde kallas bautastenar. När Snorri Sturluson i Ynglingasagan från omkring år 1220 ska beskriva hur olika sorters män skulle gravläggas anger han att man ska göra gravhög till minne av ädla män, och över alla de män som utmärkt sig och visat manlighet, ska man resa bautastenar (Sturluson, Nordiska kungasagor 1, s. 31). Att runstenen står tillsammans med fyra bautastenar skulle i vikingatid kunna ha förstått som att den rests till minne av en man i en grupp av minnesmärken över män som visat manlighet, helt enkelt som en i ett symboliskt följe av vapenföra män.

Figur 10. Runstenen U 902 är rest bland bautastenar, som skymtar på rad i grönskan på gravfältet vid Kvarnbolund i Läby. Foto: författaren.

Figur 11. Doppsko till svärdsskida i Jellingestil funnen i Håga. Foto: författaren.

Figur 12. Doppskor ornerade i Jellingestil, dels ett skadat av Hågas typ (6a), dels de båda andra typerna (6b och c, efter Androshchuk 2014, s. 117).

Ett vikingatida praktfynd

Förutom ovalspännet från sent 700-tal hittat i toppen av Hågahögen är ytterligare ett statusföremål känt från Håga. Det är ett praktfullt sådant, en doppsko i brons. Fynduppgifterna säger: "Doppsko af brons till en svärdsslida, 2,4 t. lång genombruten, ornerad med vackra drakslingar...funnen 1821 vid Håga, Bondkyrko sn". Den ingår i den Lundebergiska samlingen år 1867, nr 130, som är en av grundpelarna i Museet för Nordiska Fornsaker, Museum Gustavianums samlingar med inventarienummer UMF 1231.

En doppsko sitter längst ned på svärdsskidan och skyddar svärdets spets. Men doppskor av metall är ovanliga och visar att de inte bara är funktionen som eftersträfvats. Det var ett synligt tecken på bärarens status. Även det faktum att det är försett med djurornamentik utförd i en av de vikingatida stilar Jellingestil understryker det. Svärdsdoppskor indelas i olika typer efter Peter Paulsens arbete från 1953. Nyligen har Fedir Androshchuk diskuterat dessa i detalj i sin omfattande analys *Viking Swords, Swords and Social Aspects of Weaponry in Viking Societies* (2014). Han bibehåller Paulsens indelning i sju typer, men har flera undertyper. Håga-doppskon tillhör typ 6 a och är ornerad med ett djur i Jellingestil som har en S-formad tvärstreckad kropp med dubbla konturer. Djurets huvud är massivt med kort nos och runt öga. Doppskor i Jellingestil typ 6b och 6c, är antingen

försedda med dubbla djur, eller ett djur som blickar bakåt. De hör alla till tiden 950–1000 e. Kr. (Androshchuk 2014, s. 117).

Doppskor var allt annat än vanliga föremål, de tillhörde den svärdsutstyrelse som endast en utvald grupp i samhället bar (Pedersen 2002, s. 36). Endast 154 doppskor av skandinavisk typ är kända: 49 av dessa är funna i Sverige. De har främst hittats i Uppland: 20 svärdsdoppskor, på Gotland åtta, Öland fem, Skåne och Södermanland två, medan Närke, Västmanland, Gästrikland, Dalarna, Jämtland och Ångermanland alla uppvisar en vardera. Eftersom de ofta ingår i rika gravfynd med orientalska och bysantinska importföremål, räknar man med att de tillhör välbeställda personer som ägnat sig åt långväga färder på handelsexpeditioner och/eller i krigiska aktiviteter. Doppskor funna längre österut verkar inte ha varit gåvor eller exportprodukter utan de tycks spegla en skandinavisk närvaro i Rus. Det visar även det faktum att de förekommer tillsammans med kvinnosmycken av skandinavisk typ (Jansson 1987, s. 791; Androshchuk 2014, s. 122f).

Produktion av doppskor är belagd i Birka, där man funnit en gjutform för en annan typ av doppskor som också tillhör 900-talet, men där motivet är den störtande fågeln eller falken, känd och använd i Rus, ryska riket (Hedenstierna-Jonson 2002; Androshchuk 2014, s. 122). Den andra kända produktionsplatsen

finns i Häffinds i Burs socken på sydöstra Gotland och rör just den typ av doppskor som hittats i Håga (Östergren 1989, s. 85ff, fig. 73). Häffinds är en järnåldersmiljö med lång kontinuitet, känd som platsen för fyndet av den stora silverskatten Stavars skatt. Men det utmärker sig även för äldre fynd som fragment av äkta romersk Terra Sigillata-keramik, förutom grunden efter ett båthus som varit stort nog att rymma ett krigsskepp (snekkia) och som passande kallas just Snäckhus (Thunmark-Nylén 2006, s. 476). Numer är Häffinds även känt och utpekad som möjlig hemgård för Beowulf av Bo Gräslund (2018).

Svärdsdoppskornas spridning formar intressanta geografiska mönster som går att relatera till hur vikingatidens människor rört sig runt om i världen och indirekt en sorts politisk geografi (Hedenstierna-Jonson 2002, s. 110). Av de tio som är samma typ som den från Håga (typ 6a) och hittade i Sverige är fem funna i Uppland, en i Södermanland, en på Öland, en på Gotland, och en i Jämtland, plus en vars fyndort är okänd. De uppländska fyndplatserna är: Valsgårde i Gamla Uppsala socken, i Fyrisån inne i Uppsala stad, Säva i Gryta socken och Onsike i Skogs-Tibble socken (Paulsen 1953, s. 38, nr 6–10; Androshchuk 2014, se U78, U116, U119, U167). Håga, Säva liksom Onsike är alla lösfynd med bara summariska fynduppgifter. Man kan misstänka att det rör sig om förstörda gravfynd. Doppskon från Valsgårde - ett stenkast från Fyrisån, strax norr om Gamla Uppsala – tillhör en av de arkeologiskt undersökta vikingatida båtgravarna (båtgrav 15). Medan den andra doppskon med känd fyndplats har hittats i Fyrisån inne i Östra Aros. Ån var plats för upprepade nedläggningar under olika perioder av vikingatiden (Ljungkvist 2006, s. 230). Vid muddringsarbeten påträffades olika sorters vapen och amuletter i form av miniatyrvapen (Ljungkvist 2006, s. 173ff, 230), men även skelettresten efter flera människor, varav några kunnat dateras till vikingatid (Fredengren 2015). Slutligen, bland de doppskor som är hittade utanför Uppland märks bland andra den som ingår i den rikaste mansgravens på gravfältet Röstahammaren, beläget på en udde i Storsjön i Ås socken i Jämtland.

Distributionen av dessa högkvalitativa doppskor verkar ha skett från Sverige till övriga Skandinavien och Europa (Androshchuk 2014, s. 122). Av de 28 doppskor som är av samma typ som i Håga är tio

hittade i Sverige, fem i Ryssland (varav två i gamla Preussen/Kaliningrad), fyra i Finland, medan två vardera hittats i Ukraina, Danmark och Island samt en vardera i England, Litauen och Tatarstan (Androshchuk 2014, s. 119, 124). Utanför Sverige spreder doppskor av typ 6a alltså i ett område som löper från Island i nordväst, York i England i väst, Jylland i sydväst och Bornholm i sydväst, över Finland, Litauen i öster, Kaliningradområdet i Preussen i sydöst, Ukraina liksom till Leningrad och Smolensk-området i Ryssland, och Tatarstan (då Volgabulgariskt område) som längst bort i öster.

Doppskor ornerade med den samtida typ 6b, med två ihopslingrade Jellingedjur, är mer sällsynta och har hittats i totalt nio exemplar, varav fem i Sverige. De är funna i: båtgrav 12 i Valsgårde, i Svarta Jordanen på Birka, i lagunhamnen Boge Viken på Gotland, vid Sjöfall-et i Fellingsbro i Västmanland, och ett fynd i Småland eller Öland (Androshchuk 2014, s. 274 men där nr 4 och 7 är identiska fynd). De övriga fyra funna utanför Sverige uppträder med var sitt fynd i Chatburn, Lancashire i England, i den berömda krigargraven från Gjermundbu i södra Norge, i Kokemäki i Satakunta i sydvästra Finland, liksom i Bikavenai i Litauen som längst österut (Androshchuk 2014, s. 273ff). Dessutom har ett fragment av en sådan nyligen påträffats i kulturlager från 1000-talet i Torget i Trondheim, Norge (Cadamarteri 2020)⁴.

Svärdsskidornas doppskor kan ses som statusattribut för individer som ingått i krigargrupper av hög status under 900-talets slut. Man kan fundera på hur rangordningen mellan dessa krigare varit och hur de har förhållit sig till sina samtida på Gotland, Öland, Jämtland och Södermanland, liksom i Rus och på andra håll. Platserna där doppskorna hittats bildar en intressant politisk karta. Det ger en bild av hur nätverksriken fungerar, den typ av maritimt baserade riket som under vikingatid fungerade med hjälp av inkomster i form av tributer från underlydande länder, tullinkomster från vikingatida handelsstäder liksom genom att säkra handelsrutter till havs, men dessutom idka plundringståg (jfr Blomkvist 2005, 2008). Doppskor var ett av de värdighetstecken som användes för att bygga lojalitet (Hedenstierna-Jonson 2002, s. 110f). De utgör tecken på skandinaviska krigares närvaro. Dessa har begravts på olika platser inom och utom

nuvarande Sverige. Men krigarna kan förstås även ha deponerat, eller tappat/berövats sitt svärd med skida och doppsko. Att en sådan hittats i Håga säger något om platsens karaktär i slutet av 900-talet, i en tid då Danmark var den främsta politiska makten i Skandinavien (för det senare se Sigurdsson 2017).

I runstenstid

Svärdsdoppskon länkar Håga till platser i och utanför det rike som kallades Svitjod (Andersson 2004; Blomkvist 2008). Det gör även de senvikingatida runinskrifterna där namngivna välbeställda människor träder fram som levtt i miljön i Håga med omnejd. Runstenarna är det första skrivna källorna som berättar om dem och de är samtida vittnesbörd.

I själva Håga stod förr en runsten som vittnar om att de som bodde på platsen ingick i relationer som var långväga och exklusiva. Stenen stod rest på Isak Nilsons gård i Håga men flyttades på 1720-talet till Uppsala och sedan flera gånger efter det. Nu står den i Universitetsparken i Uppsala, men har till och med lånats ut till världsutställningen i Paris år 1867. Inskriften berättar om ett föräldrapar som vi tyvärr inte vet namnen på och att de: ... **letu ræisa stæin fyr and Øy[nda]r(?), sun sinn, dauðr [i] hvitavaðum i Danma[rku](?) ... Reð runar Øpir.** "...lät resa stenen för sin son Önds (?) ande. [Han blev] död i vita våder i Danmark (?)... Öpir rådde (bestämde/utförde) runorna" (U 896; Källström 2007, s. 392; Williams 2012). Karaktären på sonens personnamn, tvåledat och sammansatt av ord Øy eller Ey troligen lycka eller alltid och för undr/vindr som troligen betyder vinna, segra (Peterson 2007) för tankarna till en person av börd (Janzén 1947).

Anne-Sofie Gräslund har delat in ornamentiken på runstenarna i olika grupper utifrån de uppländska runstenarna. Dels genom helheten och de mönster som ornamentiken bildar, dels genom detaljer såsom rundjurets huvud, öga, öra och mun, dels utformningen av dess fot och svans liksom utseendet på eventuella extra ormar i kompositionen (Gräslund 1992, s. 178, 1998, s. 75; Ljung 2016, s. 32ff). De olika grupperna kallas Fp, där rundjuret ses ovanifrån och i fågelperspektiv, och Pr 1–5 där rundjuret ses i profil. Till detta kommer de ornerade runstenarna med rakt avslutat skriftband, Rak, som bildar en egen grupp⁵,

Figur 13. Runstenen som en gång stod i Håga finns idag i Universitetsparken i Uppsala (U 896). Foto: M. Källström, RAÄ.

som ofta - men inte alltid - är äldre. Grupperna Pr 1 och Pr 2 hänger nära ihop med den vikingatida ornamentik som kallas Ringerikestil och med tiden ca 1000–1050, medan grupperna Pr 3–4 och delvis Pr 5, hänger ihop med Urnesstil och tiden 1050–1100 och en bit in på 1100-talet (sammanfattat i Ljung 2016, s. 32ff). Detta är ett verktyg för att skikta runstenarna ungefärligt i tid. Även om grupperna delvis överlappar varandra och metoden mött viss kritik (ex. Källström 2007, s. 65ff) har den inneburit ett genombrott för runstensforskningen och används allmänt av både arkeologer och runologer.

Intressant nog är runstenen från Håga relativt tidig om man ser till hur det uppländska kristna runstensresandet ser ut i trakterna kring Uppsala, i mellersta Uppland. Den är ristad i Ringerikestil och tillhör troligen stilgrupp Pr 1, år 1010–1040 men det har diskuterats (Källström 2007, s. 72). Inskriften avslutas med en ristarsignatur av ovanligt slag: ”Öpir rådde runorna”. Stilen liknar inte den kände runristaren Öpirs eleganta djur och slingor i Urnesstil. Det här rundjuret är klumpigt utfört med stor och grov nosflik. Men det uppfattas idag som ett ungdomsverk av Öpir (Källström 2007, s. 59 i not, 2010 s. 166). I Uppsala-trakten finns två andra runstenar förutom Hågastenen, nämligen U 940 och U 1022 som är ristade av Öpir men där stavningen är osäker och stilen klumpig, så att det på samma sätt har ifrågasatts om det alls ristats av den kände runristaren Öpir (Åhlén 1997, s. 54ff). Men även de tolkas numera som ungdomsverk av Öpir. Dessutom imiterar Öpir i ett fall den kände runristaren Åsmund Kåresson som huvudsakligen var verksam vid mitten av 1000-talet, vilket styrker tanken på att det är den unge Öpir som ristat innan han hunnit bli fullfjädrad runristare (Källström 2010, s. 166). Vi får därför tänka oss att Hågastenen, även om den är svår att datera och rundjurets huvud skadat, tillhör tiden strax innan 1050.

Länge tänkte man sig att dö i vita kläder syftade på att man blivit döpt (exv. Jansson 1967; Larsson 2007⁶). Men runolog Henrik Williams visar att det finns belegg för att begreppet vita våder/kläder inte syftat på dopet, utan den mycket exklusivare kristna ritualen konfirmation. Det var en rit som enbart kunde utföras av en biskop. Det är bara sju individer som omnämns i nordiska runinskrifter som sägs ha dött i vita kläder,

Figur 14. Torshammare i silver från slutet av 900-talet funnen vid Läby. Foto: C. Åblin, SHM. CC BY.

de är enbart män och knyts till Uppland (Williams 2012, s. 149ff). Två av dem sägs döda i Danmark i vita kläder. Förutom Øy(vi)ndr i Håga är det en man som ihågkoms på en runsten rest vid Amnö i Veckholms socken ristad ca 1050–1080 av Balle (U 699, Pr 3). Att Danmark alls nämns vid namn på runstenar är ovanligt i Sverige. Förutom Håga är det två till, dels Karlevistenen på Öland rest över sjökungen Sibbe ristad på ett poetiskt versmått, dels runstenen som är rest vid Aspa tingsplats i Ludgo, Södermanland över Anund och Ragnvald som sägs vara raskast i Svitjod, rika i Rönninge och ha dött i Danmark (Peterson 2007, ortnamn). Dessa bägge runstenar presenterar individer ur det sociala toppskiktet. Även om Håga-stenens inskrift är skadad är det tydligt att familjen måste ha varit inflytelserik och välbärgad. Danmark var under slutet av 900-talet och början av 1000-talet

stormakten i det vikingatida Norden (Sigurdsson 2017, s. 18ff). Kopplingen till Danmark liksom det faktum att Øy(vi)ndr i Håga tillhört den exklusiva skara som sägs ha dött i vita våder understryker att miljön i Håga hade hög social rang. Även svärdsdoppskon i Jellingstil knyter an till stiluttryck som pekar mot dåtidens stormakt Danmark.

När runstenen restes i Håga var sedvänjan att resa minnessten i kristen anda över sina döda ännu inte så utbredd i dessa delar av Uppland. Äldre runstenar ristade i Rak stil förekommer vid Vaksala kyrka, den i Årby i Lena socken och Olunda i Lagga socken. Samtida med runstenen i Håga är runstenen funnen i Bredgränd inne i Östra Aros/dagens Uppsala, runstenarna vid Falebro och Stora Söderby båda i Danmarks socken, den vid Kasby i Lagga, liksom de vid Vaksala och Åkerby kyrkor. Även gruppen Pr 2 som är både parallell i tid och yngre är relativt fåtalig men runstenar förekommer i Årentuna och Danmarks socknar (se söktjänsten Runor, Riksantikvarieämbetet). Runstensresorna i Håga sällar sig alltså till dem som tog till sig traditionen att minnas sina döda genom att resa runsten relativt tidigt, liksom att engagera en runristare för uppgiften; något som vittnar om att man i miljön var i takt med de nya kristna strömningar.

Samtidigt finns i Hågas närhet en förkristen amulett, en torshammare i silver (se fig. 14). Den hittades på slutet av 1700-talet i åkermark tillhörig Österby i Läby, grannbebyggelsen till Håga i nordväst (Hagberg 1959, s. 187; Zachrisson 1998, s. 302ff). Amuletter bars vanligen främst av kvinnor (Jensen 2010). Torshammare i silver blir vanliga på 900-talets slut (Staecker 1999a, s. 97, jfr 1999b). De förknippas med guden Tor och med dem som bekände sig till de så kallade. forna seder, den förkristna religionen. Torshammaren fungerade som en motkraft till den kristne gudens kors (Hildebrand 1872, s. 49ff; Ljungberg 1947, s. 233ff).

Torshammaren kan ha burits i Österby bara någon generation innan kristna runstenar kom att resas i Västerby i Läby (se Göthberg & Frölund d.v.). Där var en annan runristare verksam, Åsmund Kåresson, den som enligt Magnus Källström kan ha varit läromästare till runristaren Öpir. Därför är det intressant att Åsmund har ristat flera runstenar i Läby (U 901, U 903–904) på 1050–1080-talen (stilgrupp Pr 3). Runstenen vid vägbanken och bron över Läby vad omtalar:

Figur 15. Runstenen från Håmön ristad av Åsmund Kåresson. Den visar i bögra övre börmet en berömd scen, troligen en begravning (U 901). Ursprungligen bör den ha stått rest vid runstensbron i Västerby i Läby. Foto: M. Källström, RAÄ 2019 (CC 4.0 Sverige).

”Jarl och Karl och Igulbjörn lät resa dessa stenar och göra denna bro efter Jovur sin fader” (U 904). Vid vadet fanns förr inte bara en utan två runstenar, som utgjorde ett ståligt monument. Den andra runstenen i paret bär nästan samma inskrift (U 901). ”[Jarl och] Karl och Igulbjörn lät uppresa dessa stenar och göra denna bro efter Jovur, sin fader. [Gud] hjälpe hans ande.” Den sprängdes i bitar och flyttades till Håmön gård men står numer uppställd i Humanisthuset, Umeå universitet.

Båda stenarna är resta av tre bröder till minne av fadern, Jovur. Namnet betyder vildsvinsgalt. Det förekommer under sen vikingatid i Tiundaland från Uppsala-trakten och norrut att döma av runinskrifterna (Wessén 1940–41, U 901). Men det förekommer också som epitet för härskare och som poetisk omskrivning för Ynglingakungarna i Gamla Uppsala, omtalade i Ynglingatal och Ynglingasagan (se Sundqvist 2002, s. 141, 2016). Även den äldste sonens namn Jarl är ett egennamn, men som kunde anspela på jarlen och dennes ämbete. Det förekommer enbart i norra Uppland, dvs vikingatidens Tiundaland, inte i Attunda- eller Fjärdrundaland. Också det är ”påfallande vanligt” i trakterna kring Uppsala enligt Elias Wessén (Wessén 1940–41, U 901).

Figur 16. Runristningen i berghällen vid gården Norby omnämner en man vid namn Jarl. Norby, bebyggelsen vid noret, anger att här smalnade den forna vattenleden ibop. Gården ligger mitt emot Håga, som skymtar på andra sidan av dalgången. Foto B. Lundberg, RAÄ, CC BY 2.5

Personnamn som innehåller Jovur- och Jarl förekommer även rakt österut, tvärs över ån vid Norby. Där finns två runristningar i fast berg. Uppe vid gården är en håll ristad: "Ale och Jovurfast lät göra minnesmärket efter Jarl, sin fader, och efter Gisl och efter Ingemund. Han blev dräpt österut, Jarls son. Öpir ristade" (U 898, Pr 4, ca 1070–1100). Här har syskonen, brodern Alle och systemen Jovurfast lätit göra en minnesristning över sin far och två andra män. Man gjorde gärna runristning i fasta berget som här, när arvet av gården var komplicerat (Zachrisson 1994, 2017). Men här får vi inga ytterligare ledtrådar till det eller vilken relation Gisl och Ingemund hade till syskonen.

Det finns ytterligare en runhäll i Norby ristad under samma period: "Sigvid, Gillögs son reste runorna efter Ragnälv, sin svärmor" (U 897). Att rista runor över sin svärmor var en mycket ovanlig handling. Bland de vikingatida runristningarna i Skandinavien finns

det bara omnämnt ytterligare en gång, på runstenen vid Ströja i Börje socken i Uppland (Peterson 1994). Sigvid kallar sig sin mors son, troligen har hans mor Gillög varit av högre rang än fadern. Man kan jämföra med den danske kungen Sven Estridsen som bar sin mors namn. Förmodligen kunde Sigvid genom att rista hällen, både låta minnas Ragnälv och även göra anspråk på arvet efter henne. Norby hade en strategisk position i dalgången. Förleden i namnet innehåller nor "smalt vattendrag som förenar två öppna vattenpartier" (Svenskt Ortnamnslexikon 2016).

I dagens Håga i betesmarken mellan byn och Hågahögen finns en runsten, som är ditflyttad från Flogsta gårde nere i dalgången. Den är ristad på två sidor och berättar att: **Dan ok Skalli ok Biorn letu ræisa stæin þenna följt av at Borgfast, faðu[r].** "Dan och Skalle och Björn lät resa denna sten" "efter Borgfast, sin fader". Borgfast är ett ovanligt mansnamn som

bara förekommer på en runsten i Axlunda i Björklinge socken, liksom möjligen i Forkarby i Bälunge socken (U 1052, U 1081?). Tack vare ornamentiken kan vi förstå att runstenen restes ungefär vid samma tid som runhällarna i Norby, ca 1070–1100. Runstenen är känd sedan 1690-talet och låg då ituslagen vid en liten bro i Flogsta gårde. När den flyttades till Håga är osäkert, men någon gång efter år 1863. Det året stod den ännu i Flogsta och beskrevs av Richard Dybeck. Men vid undersökningen av Hågahögen år 1902 hade den flyttats upp till Håga by (Almgren 1905, s. 10, vid M på kartan i fig. 8). Björn var ett vanligt mansnamn i Norden under 1000-talet, det näst vanligaste namnet bland alla de mansnamn, som nämns i de vikingatida runinskrifterna (Peterson 2007, s. 272).

Sammanfattningsvis låter runinskrifterna oss förstå att de människor som omnämns i Hågadalen har varit kvinnor och män av rang som Ragnälv, Jovurfast, Jarl och Jovur. De kan ha liknat sig vid den ryktbara kungaslakten Ynglingarna som associerades med härskare. Dessa kunde kallas jovur "vildsvinsgaltar". De kanske kan ha varit släkt med dem, och vissa som Øy(vi)ndr som dog i "vita kläder" bar potentiella kunganamn. De här människorna överbryggar tidsgapet på omkring 200 år mellan vikingatidens slut och det från medeltida dokument kända Håga. Byn är först belagd i skrivna källor år 1278 och skrivs år 1301 som "Haghe". På 1500-talet består Håga av fem gårdar (DMS 1984, s. 50f).

Kung Björn

Sedan 1600-talets slut har man förknippat Håga med en vikingatida kung Björn at Haugi som ska ha regerat i Svitjod tillsammans med sin bror Anund Uppsala. Detta beskrivs i isländska Hervarar saga, som berättar om fjärran tider i Norden. Sagan avslutas med en kungalängd där de kungar som styrt svearna från äldsta tid till 1100-talet beskrivs Frá konungaætum Dana ok Svía⁷. Där sägs: "Kung Björn lät bygga upp den plats som kallas Högen och kallas därför Björn av Högen", och vidare: "med honom var Brage skald" (Lars Lönnroths översättning, 1995). Ordagrant står att "kung Björn byggde den gård som heter 'vid Högen' 'er at Haugi heitir' och kallades därför 'Björn vid Högen' 'Björn at Haugi'" (Turville-Petre 1956, s. 69, 91).

Figur 17. Runstenen, som syns avbildad på ett träsnitt från 1690-talet, stod på sin ursprungliga plats vid en liten bro i Flogsta gårde vid ett biflöde till Hågaån (efter Upplands runinskrifter U 895). Då visste man inte att från korset på sidan av stenen utgick ett skriftband med namnet på den döde, Borgfast. Bandet bildar den stav som håller upp korset.

År 1658 nådde vetskapen om Hervarar saga och kungalängden till Uppsala. När arkeologiprofessor Olof Verelius år 1672 översatte sagan gjordes ingen koppling till platsen Håga och bronsåldershögen; kungen kallades Biorn på Höga (Almgren 1905, s. 5, 47; Kaliff och Østigård 2018, s. 70). Håga saknas också i den av Olof Rudbeck gjorda kartan till Hervarar sagan över Uppsalatrakten. I Atlanticans atlas från år 1679 kallas kungen Biorn a Haugi (Almgren 1905, s. 47). Men någon gång efter år 1679 sker en förändring. Rudbeck gör då en koppling mellan sagans kung Björn och Håga. År 1696 visar han den väg som kung Björn tog när han färdades från Gamla Uppsala

till Håga före kung Carl XI (Almgren 1905, s. 4f, not 2, 48, beskrivet i Eenbergs redogörelse för Håga år 1704). Även i riksantikvarie Johan Peringskiölds beskrivning av Håga i Monumenta Ullerakerensis knyts kung Björn utan tvekan till Håga och kristnandet av landet: "Konung Biörn Eriksson på Håga/.../hwilcken med sin broder Emund begynte regera Anno Christi 818 och införde Christendomen uti vårt kära fädernes land/ berättas wid kongsgården hafva lönligen anlagt en Christen kyrkia/ til hwilcken han från Gamla Upsala kongsgård haft sin väg twärt öfwer Fyresåen/ och som oftast dijt reest/til thess the hedniska gudstienste wane undersåtar aldeles nederbrände samma Christna kyrkia/ hart wid förbemälte store stenlagda kongshög wid Jagbacken synes en gamal upgiord mur/lika som grundwalen til en gamal kyrkia. Konung Biörn på Höga dödde Anno Christi 840./ hafwandes i Skogsbacken söder om byn sin gravhög än kallad kong Biörns hög." (Peringskiöld 1719, s. 324). Johan Peringskiöld ger detaljer om kung Björn som året då hans regeringstid började. Det kan tyckas bestickande. Men då får man hålla i minnet att Peringskiöld var influerad av Rudbeck, och i dennes tankemodell ingick det att upprätta ordning i tiden genom släktkronologier (Fritz 1997, s. 34). Det finns därför skäl att förhålla sig skeptisk till tidsangivelsen år 818.

Troligen har kopplingen mellan Hervarar sagas kung Björn at Haugi och Håga gjorts i akademiska kretsar i Uppsala i slutet av 1600-talet. Förmodligen är det bakgrunden till varför landshövding Gyllenborg någon gång under perioden år 1689 till 1695 låter göra en större undersökning av Hågahögen. Almgren tänkte sig för egen del att traditionen om kung Björn skulle kunna gå tillbaka på en folklig tradition som funnits på platsen redan före de lärda spekulationernas tid (Almgren 1905, s. 48). Även han ville med sin undersökning bekräfta gravhögens vikingatida datering och koppling till sagans kung Björn. Han tänkte sig att högen antingen kunde dölja en träkammare likt den danska kungshögen i Jelling, eller en brandgrav som kungshögarna i Gamla Uppsala (Almgren 1905, s. 4, 12). På senare tid har Anders Kaliff och Terje Østigård på motsvarande sätt accepterat identifikationen Håga och sagans Haugi, som de anser har ursprung i en folklig tradition om kung Björn i Håga, som funnits oberoende av och före de akademiska diskussionerna

(Kaliff och Østigård 2018, s. 15, 18, 20; Østigård och Kaliff 2020).

Hervarar saga är en av de mest berömda fornaldrasagorna, men dess källvärde anses vara tveksamt (utförligt diskuterat i Sävborg 2017, s. 57). Den är nedtecknad i andra halvan av 1200-talet eller kring år 1300 på Island och handlar om fjärran tider om strider mellan goter och hunner och tiden därefter. Även om sagan har ett tveksamt källvärde, kan regentlängdens kung Björn at Haugis existens stötts av andra skriftliga källor. Han har identifierats med den kung Björn som styrde svearna cirka år 830 vid missionären Ansgar besök och som omtalas i ärkebiskopen i Hamburg-Bremen Rimberts levnadsteckning Vita Anskarii (Turville-Petre 1956, s. 9; Rimbart kap. 9, 11, 19; Hallencreutz 1986, s. 170). Det var kung Björn som anhöll hos kejsar Ludvig den fromme att missionärer skulle sändas till Svitjod. Att bröderna Björn och Anund delat makten som uppges i Hervarar saga motsägs av att Rimbart beskriver Anund som fördriven och landsflyktig i Danmark, men som gjort försök att återta makten och anfalla Birka på 840-talet (Lindqvist 1920, s. 74, 1924, s. 638). Kung Björns son Olof antas vidare vara identisk med den kung Olof som nämns i samband med Ansgars andra resa på 850-talet till Birka. Rimbart beskriver att kung Olof år 852 ledde ett vikingatåg till Kurland och stred vid Apulie och Seeburg. Även sambandet mellan kung Björn och skalden Brage, den äldsta kända av alla norröna skalder och av norsk härkomst, är ytterligare belägg för Björns existens. Björn at Haugi nämns i Skåldatal som återfinns i Codex Upsaliensis, en av handskrifterna till Snorres Edda. Också där sätts kung Björn i samband med skalden Brage den gamle (Pålsson 2012, s. 100, 309), liksom i Egils saga, kap. 59 där skalden Brage som var i tjänst hos sveakungen Björn nämns (Turville-Petre 1956, s. 91, som dock tror att det skett en förväxling med en annan Björn). Vidare i Landnámabók berättas om en svensk som var systerson till Biörn at Haugi och om Tormod den starke som blev landsflyktig under kung Biörn at Haugi (Sahlgren 1953, s. 42 för referenser).

Det verkar alltså klarlagt att det funnits en historisk person med namnet Björn vid Högen. Denne Björn låter bygga sin gård vid en större hög sägs i den skriftliga källan. Vid sökning i digitala ortnamnsarkivet

får man träff på flera hundratals ortnamn på Hög och Högen i olika sammansättningar i Uppland, Västmanland och Södermanland, dvs det gamla Svitjod (digitala ortnamnsregistret). Inget språkligt hinder finns för att Björn at Haugi fått sitt binamn efter högen vid Håga, menar ortnamnsforskare Jöran Sahlgren. Namnet Haugi (dativ) kan vara ett äldre namn på Hågahögen (Sahlgren 1953, s. 45). Men är Håga i Bondkyrko socken verkligen den bebyggelse och Hågahögen den gravhög som åsyftas?

Ortnamnet Håga diskuterades flitigt i samband med Oscar Almgrens arkeologiska undersökningar i början av 1900-talet. Att namnet på bebyggelsen hade med gravhögen att göra stod klart. Dåtids namnexperter tänkte sig att ortnamnet Håga var en sidoförm *hagher till fornsvenska høgher, 'hög' och syftade på själva gravhögen (Almgren 1905, s. 48ff). Men alltsedan Sahlgrens analys (ovan) är det allmänt accepterat att Håga ska förstås som *Hahøgher, 'den höga högen' där förleden ha(r) 'hög' syftar direkt på högens höga belägenhet. Möjligen, men mindre sannolikt, skulle namnet även kunna förstås som 'högen vid hån', dvs. hå, liten vik, eller utvidgning av å (Sahlgren 1953, s. 43ff). Den höga högen är onekligen ett passande namn för gravhögen som ger ett toppigt och högrestryck både genom sin form och topografiska placering. Före 1700-talet var högen "mycket högre" enligt vice bibliotekarien i Uppsala, magister Johan Eenberg. När den undersöktes av Almgren var den 43–49 meter i diameter och ca 6–9 meter hög (Almgren 1905, s. 4).

Storhögar uppfördes i stort antal; minst ca 275 är kända ifrån Mälardalskapen. De som har undersökts kan dateras till slutet av 500-talet, 700-talet och 900-talet. Storhögar som ligger ensamma tillhör undantagen. De finns i stället oftast - till 90–95% - i gravfältsmiljö (Bratt 2008, s. 119ff). Där brukar storhögen eller storhögar, om de ligger i grupp, tydligt "trona" över gravfältet och dominera synintrycket. Även om Hågahögen utgör en udda fågel genom sin datering till bronsålder, så gör det intilliggande järnåldersgravfältet att den uppför sig som om den vore som en storhögmiljö från yngre järnålder. Och Hågahögens storlek gör att den närmast liknar de gravhögar som uppfördes på 500-talets slut eller 700-talet (Bratt 2008, s. 66). Det tycks inte finnas konkreta arkeologiska spår från 800-talet av en kunglig gravhög uppkastad efter kung

Figur 18. Hågabögen sedd från väster. Foto W. Ebn, 1979, Upplandsmuseet.

Björn, eller hans drottning eller vapengravar tillhöriga en hird.

Haugi i den skrivna källan bör ha syftat på en ensam storhög, alternativt en gravfältsmiljö där en storhög tydligt står fram. När Björns bebyggelse vid Högen diskuteras förutsätter man att själva gravhögen blivit bevarad, liksom bebyggelsenamnet. Varken det förra eller senare är givet. Gravhögar av mycket ansevärda dimensioner har försvunnit, som den ungefär 100 meter i diameter stora Kashögen i Lagga socken utanför Uppsala, som schaktades bort så sent som på 1960-talet (Bratt 2008, s. 119; Zachrisson 2010; Löfstedt 2021), liksom Konungshögen i Östra Aros/Uppsala (Göthberg 2020).

En aspekt i lokaliseringen av kungalängdens Haugi är värd att fundera på. Hervarar sagans regentlängd tar flera gånger upp bröder som delar på kungamakten, som just kungarna Björn at Haugi och Anund Uppsalae. Deras far Erik, var en stor härförare och mäktig kung. Dennes far Refil (en omskrivning för hövding) var härkung och sjökung, och bror till Erik som var kung i Uppsala; de var bägge kung Björn Järnsidas söner. Bland Ynglingarna, kungarna i Ynglingatal och Ynglingasagan nämns, liknande brödpar, exempelvis Erik och Alrik (Sundqvist 2016, s. 66, 70f). Inom forskningen har man diskuterat fenomenet rex och dux. Det är nämnt redan hos Tacitus i kap. 7 och står för en härskarmakt som varit delad mellan en kung, rex, som regerar i kraft av sin höga börd och av kunglig släkt och en härförare dux, som regerat i kraft

Figur 19. Utsigt af Upsala från Kung Björns graf, 1866. Akvarell av skraddarmästare Eric Österlund i Upplandsmuseets samlingar. Foto: O. Norling, Upplandsmuseet.

av sin duglighet (exv. Wolfram 2009; Skre 2020, s. 196; Schjødt 2020, s. 530f). Dåtidens kungar ambulerade runt i sina riken, men vissa platser hade karaktären av säten, där de oftare vistades. Sådana platser var markerade av stora gravhögar som visade härskarnas legitima och ärftliga rätt till makten. Om ett brödrapar styrde i Svitjod (svearnas rike) på 800-talets början vore det naturligt om den ene satt i Uppsala, medan den andre hade sin bas på mer offensivt håll för att sprida riskerna vid eventuella anfall och inför krigståg. Resonerar man så bör Anund Uppsalae varit den rex som satt i Uppsala som kungar gjort sedan århundraden tillbaka (sent 500-tal), medan Björn varit dux, jarlakung och sjökung. Ur ett sådant perspektiv har

inte Håga ett optimalt läge. En jarlakung borde ha sitt säte vid en kommunikativt strategisk vattenväg. Det naturliga alternativet vore Adelsö kungsgård, då ännu beläget i en innervik av Östersjön och i nära anknytning till handelsstaden Birka, som var i behov av kontroll och som torde ha inbringat mycket goda inkomster för en härskarmakt (e.g. Hodges 1989, s. 55).

Men inte heller på Adelsö kungsgård är kopplingen till kung Björn tydlig. De tre storhögar plus tingshögen på rad är inte arkeologiskt undersökta. Generellt gäller dock att ju större gravhögar är, desto äldre är de. Den största högen är 45 meter i diameter och skulle därför kunna vara uppförd på 700-talet. De andra högarna är mellan 20–25 meter och sanno-

likt uppförda först efteråt. Storhögen Skopintull i 20 meters-klassen, som ligger ensam en bit därifrån, har undersökts och hyser en mycket rikt utrustad grav över en man och kvinna från 900-talets första hälft. Under 900-talet uppförs många större högar i 20-meters klassen upp till 31 meter i södra Uppland (Bratt 2008, s. 123). Själva kungsgårdsbebyggelsen på Adelsö är delundersökt och daterad till ca 750–1000 (Brunstedt 1996). Storhögarna förmodas också vara samtida med bebyggelsen och uppförda på 750–900-talen (Bratt 2008, s. 172). Den största högen skulle alltså mycket väl kunna vara från 700-talet och alltså funnits på plats under Björn vid Högens levnadstid och kunna åsyftas i namnet Björn at Haugi.

Det närliggande Husby på Munsö med den stora högen Björn Järnsidas hög, vore ett annat tänkbart alternativ, men med sina 23 m diameter och 4 meters höjd torde den vara från 900-talet. Hundhamra i Botkyrka socken är en annan möjlighet. Det är känt som gammalt jarlasäte med storhögar (i Norsborg). Största gravhögen 46 meter i diameter och 6 meter hög, har undersökts och visat sig vara från 700-talet, medan de andra högarna som är 30 och 31 meter inte är undersökta men kan ha tillkommit på 900-talet (Bratt 2008, s. 166). Även det är en strategisk miljö med en större gravhögen som funnits på plats när Björn vid Högen levde, men om den kan ha haft en sådan betydelse blir en ren spekulation. Resonemanget ovan visar att Hervarar sagas uttryck 'vid Högen' förblir tämligen oprecist och identifikationerna Haugi=Håga, enligt min mening fortsatt är en öppen fråga.

Men kung Björns minne har fortsatt att leva. Inunder den akvarell som skraddarmästare Eric Österlund utförde år 1866 syns två män sitta i samspråk på Hågahögen, en av dem har en bössa i handen och ett stycke bort står en man med hund. Runt högen växer skogen tät (Upplandsmuseets samlingar). Nederst på målningen finns en dikt:

*Wäl tusen år försvunnit
Se'n här kung Björn gick.
Hur långt har världen se'n bunnit
I Christliga dygder och skick?*

*Här under kullen gömmes
En äkta svensk för sann,
När hundrade kungar glömmes
Han glömmes ej någonsin han*

Sammanfattning

För Hågaområdets yngre järnålder, från c. 550 till 1050, vittnar föremål och runinskrifter om att bebyggelsen spelat en större roll än enbart lokalt. Ortnamnet Håga har av Jöran Sahlgren tolkats som 'den höga högen' alternativt men mindre troligt som 'högen vid hån', dvs. hå, liten vik, eller utvidgning av å ursprung. Namnet på bebyggelsen verkar under 1600-talet ha kopplats samman med kung Björn som, enligt isländska Hervarar saga, låter bygga sin gård vid en hög och kallades Björn vid Högen, Björn at Haugi. Det verkar klart att det funnits en historisk person med detta namn, som var kung i Svitjod då missionären Ansgar kom till Birka. Och att denne Björn haft den berömda skalden Brage hos sig. Men det är oklart om Håga är den bebyggelse vid Högen som åsyftas i de skrivna källorna.

Man tycks ha återbrukat den stora bronsåldershögen Hågahögen för en kvinnograv, och kanske även en mansgrav under vendeltid. Att det förblir rimligt, men osäkert, beror på den stora utgrävning som gjordes på slutet av 1600-talet på uppdrag av landshövdingen Gyllenberg som stört hela högens övre mittparti. Det var där som ett kvinnospänne från övergångstiden vendeltid/vikingatid och en spjutspets, troligen från vendeltid, hittades. De kan härröra från de förmodade gravarna i högens topp. Övriga undersökta gravar på gravfälten i Håga verkar vara ordinära. Men ett beslag till en vikingatida svärdsskida av exklusivt slag, en doppsko från slutet av 900-talet vittnar om att miljön då var allt annat än ordinär. Fyndplatsen för den är tyvärr okänd men hänför sig till byn i stort. Det faktum att doppskor tillhörde den typ av svärdstutstyr som endast bars av en utvald grupp i samhället pekar ut miljön som speciell. Dessutom har ett föräldrpar i någon av byns gårdar någon generation därefter - under första halvan av 1000-talet - rest en runsten som nämner att deras son dött (troligen) i Danmark i vita kläder, dvs dessförinnan blivit konfirmerad. Konfirmation var en kristen ritual som endast kunde utföras av en biskop och exklusiv i sig. Således tycks det som om yngre järnålderns Håga inte helt överraskande var bebott av såväl helt vanliga bybor, som av kvinnor och män av rang, vilka på olika sätt stått fram i det dåtida samhället.

Noter

- Statens historiska museer: SHM 11915, hittad i Almgrens schakt VI, VIII (Almgren 1905).
- se även Hedman 1996 som för samma argumentation.
- Spännet har inventarienummer SHM 12176, och tillhör oval bowl brooches TT, transitional type, typ N, se Rundkvist 2010, s. 138, 159, katalog 484.
- Ett fragment av en svärdsdoppsko hittades i NorrTil, en bebyggelse som under 900-talet utvecklas till storgård. Fragmentet består av ett djurhuvud som bildar den översta spetsen på själva doppskon och kan dateras till ca 950–1000, men det är inte bestämt till vilken grupp det tillhör (Seiler & Beronius Jörpeland 2020, s. 192, Androshchuk 2014, s. 114–127).
- Cecilia Ljung har identifierat ytterligare en grupp med rakt avslutat skriffband (förkortad Sod) men där skriffbandet uppvisar ornamentala detaljer, som flikar, spiraler, knutar och öglor. Denna grupp knyter an till Gräslunds grupper Fp, Pr 1 och 2 som är samtida med Ringerikestilen (Ljung 2016, s. 36ff).
- Även Kaliff och Østigård 2018, s. 20 omnämner sonen som spädbarn.
- Hervarar saga är en av de mest kända fornaldra sagorna, berättelse om forna tidsåldrar, och har tidigast nedtecknats på slutet av 1200-talet. Uppgiften finns i U-versionen av Hervarar sagas handskrifter (ingående i Sävborg 2017, s. 57f).

Tack

till Olof Sundqvist, Per Vikstrand och Henrik Williams för synpunkter på manus.

Referenser

Almgren, Oscar, 1905. *Kung Björns hög och andra fornlämningar vid Håga*. Stockholm.

Andersson, Thorsten, 2004. Svethiudh, det svenska rikets kärna. *Namn och bygd* 92:5–18.

Androshchuk, Fedir, 2014. *Viking Swords, Swords and Social Aspects of Weaponry in Viking Societies*. Stockholm.

Arrhenius, Birgit, 1960. En vendeltida smyck uppsättning. *Forvännen* 55:65–91.

Aspeborg, Håkan, 1997. *Håga by. Arkeologisk förundersökning i Bondkyrko socken, Uppsala, Uppland*. Uppsala.

Blomkvist, Nils, 2005. *The Discovery of the Baltic*. The reception of a Catholic world-system in the European north (AD 1075-1225). Leiden. –2008. Spåren av en svunnen världskonjunktur. Pettersson, A.-M. (red.) *Spillingsskatten – Gotland i vikingatidens världshandel*. Visby.

Bratt, Peter, 2008. *Makt uttryckt i jord och sten. Stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm.

Brunstedt, Solveig, 1996. *Alnu kungsgård. Forskningsprojektet Hougården*. Stockholm.

Cadamarteri, Julian, 2020. Vikingtidsfunn på Torvet i Trondheim. *Spor* 2020:10–13.

Digitala ortnamnsregistret, https://www.isof.se/sprak/namn/ort-namn/ortnamnsregistret/sok-i-registret.html

DMS, 1984. Dahlbäck, G., Ferm, O. & Rahmqvist, S. (red.). *Det Medeltida Sverige* 1:2. Tiundaland; Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad. Stockholm.

Ekholm, Gunnar, 1938. Ett uppländskt gravfält från La Tène-tiden och andra fornminnen i trakten av Läbyvad. *Forvännen* 33:69–99.

Fornsök, digitala fornminnesregistret vid Riksantikvarieämbetet, se https://app.raa.se/open/fornsok/

Forsberg, Lena & Hjärthner-Holdar, Eva, 1985. Ett 'tithåll' med mersmak – vårens seminariegrävning i Håga. *Fjölmir* 1985.

Fredengren, Christina, 2015. Water politics. Wet deposition of human and animal remains in Uppland, Sweden. *Forvännen* 111:161–183.

Fritz, Birgitta, 1997. Johan Peringskiöld. *Svenskt Bibliografiskt lexikon*, band 29.

Gräslund, Anne-Sofie, 1992. Runstenar. Om ornamentik och datering II. *Tor* 24:177–201. –1998. Ornamentiken som dateringsgrund för Upplands runstenar. Dybdahl, A. och Hagland, J. R. (red.) *Innskrifter og datering. Dating Inscriptions*. Trondheim. –2001. *Ideologi och mentalitet. Om religionsskiftet i Skandina-vien från en arkeologisk horisont*. Uppsala.

Gräslund, Bo, 2018. *Beowulfvädet. Den nordiska bakgrunden*. Uppsala.

Göthberg, Hans, 2020. Försvunna byar i västra Uppsala. *Årsboken Uppland 2020*. Uppsala.

Göthberg, Hans och Holmström, Kaisa, 1999. *En boplatz från bronsålder och järnålder i Håga. UV Uppsalas sista arkeologiska undersökning*. Uppsala.

Hagberg, Ulf-Erik, 1959. Västerby gravbacke i Läbydalen. *Tor* 5: 172–191.

Hallencreutz, Carl Fredrik, 1986. Rimberty, Sverige och religions-mötet. Rimberty, *Boken om Ansgar: Ansgars liv*, översatt av E. Odelman. Stockholm.

Hedman, Sara, 1996. Kungens lilla piga. Om Hågahögen. Magister-upsats. Stockholms universitet.

Hedenstierna-Jonson, Charlotte, 2002. A group of Viking Age sword chapes reflecting the political geography of the time. *JONAS* 13:103–112.

Hemmendorf, Ove, 1984. Människooffer – ett inslag i järnålderns gravritualer belyst av ett fynd från Bollstanäs, Uppland. *Fornvännen* 79:4–12.

Hildebrand, Hans, 1872. Tors hammare. *Kungl. Vitterbets-, Historie- och Antikvitetsakademins Månadsblad 1*.

Hodges, Richard, 1989. *Dark Age Economics: The Origins of Town and Trade A.D. 600-1000*. London/New York.

Jansson, Ingmar, 1987. Communication between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age. The archaeological evidence. Düwel, K. et al. (red.) *Untersuchungen zu vor- und frühges-chichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Göttingen.

Jansson, Sven B. F., 1967. *Runorna i Sverige*. Stockholm.

Janzén, Assar, 1947. De fornsvenska personnamnen. *Nordisk kultur* 7. København/Oslo/Stockholm.

Jensen, Bo, 2010. *Viking Age amulets in Scandinavia and western Europe*. Oxford.

Kaliff, Anders och Østigård, Terje, 2018. *Bronze Age Håga and Vi-king King Björn. A History of Interpretation and Documentation from AD 818 to 2018*. Uppsala.

Källström, Magnus, 2007. *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Stockholm. –2010. Åsmund, Önjut och Öpir – om individens betydelse för vikingatidens språkhistoria. Magnusson, E. och Rogström, L. (red.) *Språkhistoria – hur och för vem?* Göteborg.

Larsson, Annika, 2007. *Klädd krigare. Skifte i skandinaviskt dräkt-skick kring år 1000*. Uppsala.

Lindbom, Peter, 1993. Pilspetsar från de uppländska båtgravfälten. Magisteruppsats. Uppsala universitet. –2006. *Vapnen under wreccornas tid, 150–500 e.Kr*. Uppsala.

Lindqvist, Sune, 1920. Anund. *Svenskt bibliografiskt lexikon*, band 2:74. –1924. Björn. *Svenskt bibliografiskt lexikon*, band 24:638.

Ljung, Cecilia, 2016. *Under runristad bäll. Tidigkristna gravmonu-ment i 1000-talets Sverige*. Del 1. Stockholm.

Ljungberg, Helge, 1947. *Tor: Den nordisk åskguden och besläktade indoeuropeiska gudar. Den nordiske åskguden i bild och myt*. Uppsala.

Ljungkvist, John, 2006. *En biar atti rikR. Om elit, struktur och ekonomi kring Uppsala och Mälaren under yngre järnålder*. Uppsala.

Löfstedt, Joakim, 2021. Uppsalas förlorade storhög. Kandidatuppsats. Uppsala universitet.

Lönnroth, Lars, 1995. *Isländska mytsagor*. Stockholm.

Magnusson, Gert, 2000. Järnhantering i Norden. Burenhult, G. (red.) *Arkeologi i Norden* 2. Höganäs.

Mattsson, Örjan, 1996. Bautastensgravfält. Diskuterande utvärdering av undersökningar av gravfält med resta stenar i Uppsala-trak-ten. Magisteruppsats, Uppsala universitet.

Montgomery, James E. (translator), 2014. Ahmad ibn Fadlān: Mission to the Volga. Kennedy, Ph. F. and Toorawa, S. M. *Two Arabic Travel Books*. New York.

Nicklasson, Påvel, 1997. *Svärdet ljuger inte. Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland*. Lund.

Nielsen, Karen Høilund, 1991. Centrum og periferi i 6. – 8. årh. Territoriale studier af dyrestil og kvindesmykker i yngre gærmansk jernalder i Syd- og Østskandinavien. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.) *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*, Århus.

Nordberg, Andreas, 2003. *Krigarna i Odins sal: Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion*. Stockholm.

Pålsson, Heimir, 2012. *Snorri Sturluson. The Uppsala Edda*. Edited by H. Pålsson, translated by A. Faulkes. London.

Paulsen, Peter, 1953. *Schwertortbänder der Wikingerzeit*. Stuttgart.

Pedersen, Anne, 2002. Scandinavian weaponry in the tenth century: the example of Denmark. Nicolle, D. E. (ed) *Companion to Medieval Arms and Armour*. Woodbridge.

Pedersen, Anne, 2006. Ancient mounds for new graves: an aspect of Viking Age burial customs in southern Scandinavia. Jennbert, K., Andrén, A. och Raudvere, C. (red.) *Old Norse Religion in Long-*

term Perspectives. Lund.

Peringskiöld, Johan, 1719. *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata/ Ulleråkers bäradz minnings-merken, med nya Upsala, uti Uplands första del Tbiundaland, antecknade*. Stockholm.

Peterson, Lena, 1994. *Svenskt runordsregister*. Uppsala. –2007. *Nordiskt runnamnslexikon*. Uppsala.

Petré, Bo, 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö 4. Bebyggelsearkeologisk analys*. Stockholm.

Rehnberg, Mats, 1980. Människans syn på sitt landskap. *Människan, kulturlandskapet och framtiden*. Stockholm.

Rimberty, [1986]. *Boken om Ansgar: Ansgars liv*, översatt av E. Odelman. Stockholm.

Ringstad, Bjørn, 1991. Graver og ideologi: Implikasjoner fra vestnorsk folkevandringstid. Fabech, Ch. & Ringtved, J. (red.) *Samfundsorganisation og Regional Variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Aarhus.

Rundkvist, Martin, 2010. Domed oblong brooches in Vendel period Scandinavia. Hårdh, B. (red.) *Från romartida skalpeller till senvikingatida urnesspännen. Nya materialstudier från Uppåkra*. Lund.

Rydh, Hanna, 1936. *Förhistoriska undersökningar på Adelsö*. Stockholm.

Sahlgren, Jöran, 1953. Från Morasten till Håga. *Namn och bygd* 41:1–45.

Schjødt, Jens Peter, 2020. Kings and Rulers. Schjødt, J. P., Lindow, J. and Andrén, A. (eds.) *The Pre-Christian Religions of the North. Volume II: History and Structures*. Turnhout.

Seiler, Anton & Beronius Jörpeland, Lena, 2020. *På höjden i Til – en vikingatida och medeltida storgård*. Stockholm.

Sigurdsson, Jon Vidar, 2017. *Skandinavien i vikingtiden*. Oslo.

Skre, Dagfinn, 1998. *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200 – 1350 e. Kr*. Oslo. –2020. Rulership and Ruler’s sites in 1st-10 Century Scandinavia. Skre, D. (ed.) *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia. Royal graves and sites at Avalsdsnes and beyond*. Berlin.

Staecker, Jörn, 1999a. Thor’s Hammer – Symbol of Christianization and Political Delusion. *Lund Archaeological Review* 5:89-104. –1999b. *Rex regum et dominus dominorum: die wikingerezeitli-chen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Aldänemark und Schweden*. Lund.

Sturluson, Snorre, [1991]. *Nordiska kungasagor. I. Från Ynglinga-sagan till Olav Tryggvasons saga*. Översättning av K. G. Johansson. Förord av K. Jóhannesson. Stockholm.

Sundqvist, Olof, 2002. *Freyr’s Offspring: Rulers and Religion in Ancient Svea Society*. Uppsala.

–2016. *An Arena for Higher Powers. Ceremonial buildings and Religious Strategies for Rulership in Late Iron Age Scandinavia*. Leiden.

Svenskt ortnamnslexikon, 2016. Wahlberg, M. (red.). Uppsala.

Sävborg, Daniel, 2017. Blot-Sven: En källundersökning. *Scripta Islandica* 68:51–97.

Thunmark-Nylén, Lena, 2006. *Die Wikingerzeit Gotlands* 3:1–2. Stockholm

- Turville-Petre, Gabriel, 2006 (1956). *Hervarar saga ok Heiðreks saga*. Translated by Gabriel Turville-Petre. London.
- U= Upplands runinskrifter, se Wessén och Jansson.
- Victor, Helena, 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kultbus*. Uppsala.
- Vikstrand, Per, 2013. *Järnålderns bebyggelsenamn. Om bebyggelsenamnens uppkomst och ålder i Mälardalen*. Uppsala.
- Vikstrand, Per och Zachrisson, Torun, 2006. Lerslätterna och –sta(d)-namnen. Om relationen mellan äldre järnålderns lerslättsboplatser och –sta(d)-namn i Mälardalen. Særheim, I., Uppstad, P. H., och Hansen Wäagner, Å. K., (red.). *Busemadsnamn på –stadir*. Uppsala.
- Wessén, Elias och Jansson, Sven B. F., 1940–1958. Upplands runinskrifter. Granskade och tolkade av E. Wessén och S. B. F. Jansson. *Sveriges runinskrifter 6–9*. Stockholm.
- Williams, Henrik, 2012. Dead in White Clothes. *Epigraphic Literacy and Christian identity*. Turnhout.
- Wolfram, Herwig, 2009. Das römische Königtum des Germanen. Ein Überblick. Pohl, W., und Wieser, V., (eds.). *Die Frühmittelalterliche Staat. Europäische Perspektiven. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters*. Wien.
- Zachrisson, Torun, 1994. The Odal and its Manifestation in the Landscape. *Current Swedish Archaeology 2*: 219–239.
- 2003. De osynliggjorda - om trälar i arkeologisk forskning. Lindkvist, Th. och Myrdal, J., (red.) *Trälar. Ofria i agrarsambället från vikingatid till medeltid*. Stockholm.
- 2010. Kungsämnerna i Söderby och kungens Sigtuna. Om den materiella kulturen i och kring Söderby i Danmarks socken. *Situne dei*:163–175.
- 2017. The Background for the Odal Rights – an Archaeological discussion. *Danish Journal of Archaeology 6/2*:118–132.
- Åhlén, Marit. 1997. *Runristaren Öpir. En monografi*. Uppsala.
- Östergren, Majvor, 1989. *Mellan stengrund och stenbus. Gotlands vikingatida silverskatter som boplatssindikation*. Stockholm.
- Østigård, Terje och Kaliff, Anders. 2020. *Likbrud og dødsbryllup: Sjelen, sykdommer og oldnordiske gravskikker*. Uppsala.

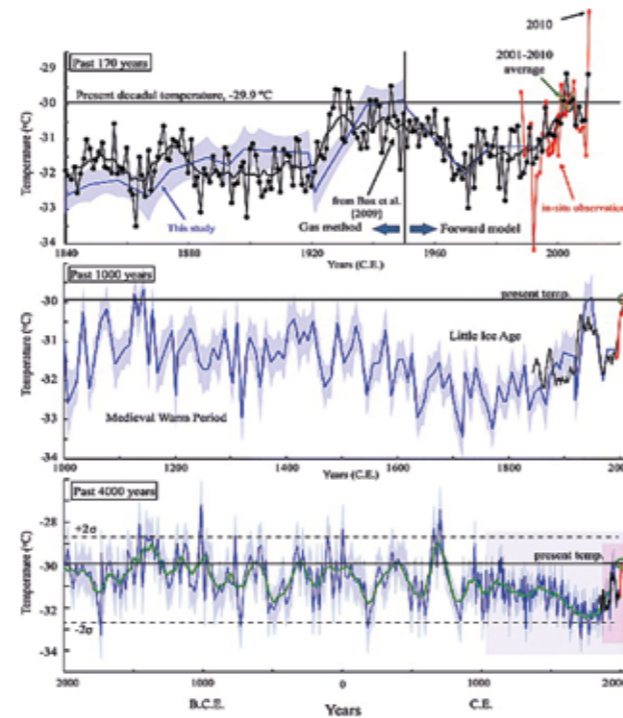
Klimat, landskap och samhälle

PER FRÖLUND & HANS GÖTHBERG

För studier av bebyggelseförändringar i ett långtidsperspektiv har klimatforskningen blivit alltmer uppmärksam i den arkeologiska och historiska forskningen. Omvänt har arkeologiska och historiska data blivit viktiga för klimatforskningen. Intresset för de här frågorna sammanfaller inte helt oväntat med vår egen tids klimatproblem. Men framsteg i klimatforskningen när det gäller klimatmodellsimuleringar baserade på högupplösta klimatproxiedata har också spelat in (Büntgen et al. 2016; jfr Sigl et al. 2015; Toohey et al. 2016). Ny klimatforskning gällande vår samtid har visat på starka samband mellan samhällskriser och klimatförändringar, till exempel så anses den torra som åren 2007–2010 drabbade Syrien ha bidragit till den rådande konflikten. Torkan orsakade en omfattande missväxt och en därpå följande massmigration till städerna (Kelley et al. 2015).

Frågan om klimat och klimatförändringar är för skandinavisk arkeologi inget nytt utan har sen slutet av 1800-talet varit en faktor som påverkat synen på bosättnings- och landskapsutveckling (Widgren 2012, s. 126). Vid den tiden gav Axel Blytt (1876) och Rutger Sernander (1910) upphov till den första allmänt använda kronologin av Holocen (Schröder et al. 2004). Sernander gav också grunden för den postglaciala kronologin som senare kom att inkludera lervarvskronologin och pollenanalysen. Sernander deltog för övrigt i utgrävningen av Hågahögen åren 1902–1903 där han gav viktiga bidrag till tolkningen av dess uppbyggnad.

För Europas del har de senaste 3500 årens klimat delats in i tre varma och tre kalla perioder (så kallade optima respektive pessima, se Wanner 2006). Ny forskning har också belagt ett skifte som inföll cirka 800–750 f. Kr från ett varmare och torrare klimat till ett kallare och fuktigare som kan ses i olika proxydata

Figur 1. Rekonstruerade snöyte-temperaturer från Grönland under de senaste 4000 åren och lufttemperatur under de senaste 170 åren (1840–2010) (från Kobashi et al. 2011). Baserat på två olika metoder före och efter 1950 visas förändringen i klimatet med förbörjda temperaturer. För mer detaljerad information se Kobashi et al. 2011 och där angivna källor.

över hela nordvästra Europa. Klimatförändringen faller inom övergången från subatlantiskt till subborealt klimat och den anses vara den potentiellt mest djupgående förskjutningen av klimatet före den lilla istiden (Armit et al. 2014; jfr Pawlyta et al. 2007; Swindles et al. 2007, 2010). Förändringen anses ha pågått fram till cirka 250 f. Kr.

Perioden 250 f. Kr – 400, the Roman Climate Optimum, anses ha varit exceptionellt stabilt förutom vid periodens slut när det först blev kallare och torrare för

att sedan återigen bli varmare och särskilt i nordväst-europa (McCormick et al. 2012, s. 175ff). Alpernas glaciärer låg under perioden på en nivå motsvarande dagens och den vulkaniska aktiviteten var låg mellan 40 f. Kr–150 e. Kr. Medelvärdestemperaturen för juli månad låg 1°C över 1900-talets motsvarande värde (McCormick et al. 2012, s. 195ff). Tiden 400–600 ökar glaciärernas utbredning till i stort sett densamma som 1920. Flera indikatorer pekar på kallare och fuktigare förhållanden fram till en större minskning av nederbörden under första hälften av 500-talet. Tiden mellan 536–545 betecknas som särskilt kall i delar av Europa. Ett allmänt sett mer gynnsamt klimat återvände under senare delen av 600-talet.

För svenskt vidkommande har forskningen menat att bosättningar och landskap i Mälardalen, Norrland, Östergötland och på Gotland och Öland genomgick mer eller mindre radikala förändringar i mitten av första årtusendet (Näsman & Lund 1988; Viklund 1989; Pedersen & Widgren 2004, 2011; Widgren 2012). Medan bilden är mer oklar från senneolitikum till äldre förromersk järnålder präglas samhällsförhållandena under yngre förromersk och äldre romersk järnålder (200 f. Kr. – 200-talet) av en omfattande expansion. Många nya bosättningar tillkom som avstannade under yngre romersk järnålder och folkvandringstid (200–400-tal) med följd att antalet bosättningar minskade. Förloppet eller processen har kallats för den folkvandringstida krisen som ska ha inträffat mellan 400–550. Men bilden kompliceras av nya vegetationshistoriska undersökningar i olika delar av landet. För till exempel Norrlands del så har ett minskat betetryck visserligen noterats i vissa pollenanalyser från Hälsingland och Medelpad men vid Björka i Hälsingtuna (Hälsingland) har en kontinuerlig markanvändning konstaterats för hela perioden 400–1300 (Ekman 1996, s. 74ff). I Ångermanland och Västerbotten har till och med ett ökat betetryck kunnat visas (Pedersen & Widgren 2004 s 310). I Jämtland präglas perioden 300–400 av kalla somrar men inte därefter enligt dendrokronologiska data (Linderholm & Gunnarson 2005).

Bosättningarna på Öland och Gotland har sedan 1930-talet (Stenberger 1933) förknippats med övergivna bosättningar och ödeläggelse under 500-talet (Gräslund & Price 2012, s. 432) men den moderna

forskningen uppvisar en annan bild (Carlsson 1977, 1984, 2003; Cassel 1998; Fallgren 2006; Svedjemo 2014). En studie visar att endast ca 10% av de folkvandringstida gårdarna på Gotland ödelägts. Det betyder att ett mycket stort antal folkvandringstida gårdar med äldre rötter existerade under perioden (Carlsson 1977, s. 377; 1984, s. 135). Studien bekräftas av pollenanalyser där varken avbrott eller nedgång i odlingen kan beläggas (Carlsson 2003, s. 31). Jan-Henrik Fallgren (2006, s. 179) som studerat förhållandena på Öland anser att ingen omfattande förändring av bebyggelse eller markanvändning skett under folkvandringstid-vendeltid (400–800). Även på Öland understöds de arkeologiska resultaten av vegetationshistoriska undersökningar. Enligt Fallgren beror den nedgång som tidigare forskning ansåg sig se på en förändring av gravskicket. För ekoregionen Sydsvenska höglandet (omfattande norra Småland, södra Västergötland och södra Östergötland), visar däremot en större studie av röjningsrösen och pollendata en längre nedåtgående trend under tiden 400–700 (Lagerås 2013, s. 271). I Västsverige är nedgången mindre uttalad och oklar (Widgren 2012, s. 134).

I Uppland har omstruktureringar i bebyggelsen varit en utdragen process som pågått från slutet av romersk järnålder till tidig vendeltid där såväl regression som expansion ägt rum på utmarken (Göthberg 2007, s. 444; Göthberg et al. 2014, s. 305, Hennius 2020). I Uppsalaområdet har 67% av de bosättningar som fanns tiden 550–1200 föregåtts av en äldre järnåldersbosättning. Det har setts som ett påfallande starkt samband, inte minst med tanke på att flera av de utspridda gårdarna också övergavs när sammanflyttningen till ett nytt samlat gårdsläge sker (Zachrisson 2011, s. 144). Förhållandet understöds av vegetationshistoriska undersökningar från Uppland. Det finns inga tecken på minskad odling under folkvandringstid, däremot kan en omfördelning ses där vissa boplatser överges till förmån för nya etableringar (Risberg 2016, s. 233).

En jämförelse med grannlandet Norge visar att många bosättningar har tydliga tecken på kontinuitet från romersk järnålder och in i yngre järnålder, även om ett omfattande övergivande fanns i marginella jordbruksområden (Amundsen & Fredriksen 2014, s. 82f och där anförd litteratur). I de östra och sydöstra

delarna av Norge anser Iversen (2013, s. 354) att det finns ett starkt och uttalat samband mellan gårds-klyvning och övergivna bosättningar, vilket tyder på kontinuitet för delar av gårdarna.

Vad kan då sägas om det minskade antalet bosättningar under mitten av järnålder? För det första är det arkeologiska källmaterialet många gånger motsägelsefullt och någon entydig bild av nedgång eller ödeläggelse är svår att belägga. Den regionala utvecklingen har varit olika med exempel på både expansion och regression. Generellt sett minskar antalet bosättningar i agrara marginalstråk i flera regioner samtidigt som både expansion och regression förekommer. I Uppland anses de centrala bygderna ha expanderat från mellersta järnålder i samband med framväxten av maktcentrum som Gamla Uppsala (Pedersen & Widgren 2004, s. 309ff). Här har en successiv sammandragning av gårdar till nya gemensamma bebyggelselägen stöd i både arkeologiska och vegetationshistoriska data. Det tyder på ändrade driftsformer inom jordbruket och en förändring av egendomsbegreppet (Frölund 2019). En expansiv utveckling med överskottsproduktion kan tolkas in i den nya situationen inom de politiska centralområdena (Pedersen & Widgren 2004, s. 314). I förlängningen måste det också ha resulterat i en landskapsomvandling (Vikstrand & Zachrisson 2006, s. 203ff).

Slutligen bör det osäkra och disparata när det gäller bebyggelsens förändringar framhållas. Det minskade antalet bosättningar på olika håll har diskuterats ur skilda perspektiv och lett till mycket varierande tolkningar. En av dem baseras på långsamma pågående förändringar av den sociala strukturen, den agrara ekonomin och bosättningarna, det vill säga en gradvis förändring av samhällsstrukturen över tid som ett resultat av anpassning till förändrade villkor (Herschend 2009; Näsman 1978, 1988, 1991, 2012; Pedersen & Widgren 2004, 2011). En annan tolkning (Gräslund & Price 2012) framhåller att det minskade antalet bosättningar var en direkt följd av enstaka snabba och synkrona katastrofer med klimatförändringar efter vulkanutbrott och/eller pest i förgrunden. Den demografiska konsekvensen ska enligt denna tolkning halverat Skandinavien's befolkning (Gräslund & Price 2012, s. 433). Men ett problem för de olika förklaringarna

är att de baserats på disparata och icke samordnade data. Det saknas detaljerade analyser av vad som är samhällsförändring och vad som är kriser. Det saknas integrerade analyser av lokala och regionala paleoklimatologiska och arkeologiska data. Inte heller har faktorer som multikausalitet, oförutsägbarhet, resiliens (det vill säga motståndsförmåga) och på vilket sätt samhällen klarar av att hantera kriser analyserats (Butzer & Endfield 2012). Den långa händelsekedjan från direkt orsak till slutlig verkan måste diskuteras när det gäller klimatfaktorns roll för sociala och historiska händelser och processer (jfr Lilja 2008, s. 65).

Klimatfaktorns betydelse är följaktligen en av många variabler att ta hänsyn till för studier av bebyggelsen och dess förändring över tid. I den följande artikeln om bosättningar och fornlämningsmiljöer kring Håga får den problematiken en tydlig belysning. Med en kombination av data från klimat, geografi och markbeskaffenhet, arkeologiska och historiska källor framträder en bredare bild av den komplexa process som framväxten av en bosättningsmiljö och dess fortsatta existens utgör.

Referenser

- Amundsen, Marie & Fredriksen, Per Ditlef, 2014. När stedsbånd veves og løses opp. En sosial kronologi for bosetningen av Kalvebeitet i indre Sogn i yngre romertid og folkevandringstid. *Viking. Norsk arkeologisk årbok*. Bind LXXVII: 79–104.
- Armit, Ian, Swindles, Graeme, Becker, Katharina, Plunkett, Gill & Blaauw, Maarten, 2014. Rapid climate change did not cause population collapse at the end of the European Bronze Age. *PNAS, Proceedings of the National Academy of Sciences*, vol. 111 no 48: 17045–17049. doi: 10.1073/pnas.1408028111
- Blytt, Axel, 1876. *Essay on the immigration of the Norwegian Flora during alternating rainy and dry periods*. Christiania.
- Bronk Ramsey, Christopher, 2009. Bayesian Analysis of Radiocarbon Dates. *Radiocarbon*, 51 (1). New Haven.
- 2017. Methods for Summarizing Radiocarbon Datasets. *Radiocarbon*, 59 (6). New Haven.
- Büntgen, Ulf, Mygland, Vladimir S., Charpentier Ljungqvist, Fredrik, McCormick, Michael, Di Cosmo, Nicola, Sigl, Michael, Jungclauss, Johann, Wagner, Sebastian, Krusic, Paul J., Esper, Jan, Kaplan, Jed O., de Vaan, Michiel A. C., Luterbacher, Jürg, Wacker, Lukas, Tegel, Willy & Kirilyanov, Alexander, 2016. Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD. *Nature Geoscience*. Vol 9: 231-237.
- Butzer, Karl W. & Endfield, Georgina H., 2012. Critical perspectives on historical collapse. *PNAS* March 6, 2012, vol. 109 no. 10: 3628–3631.
- Carlsson, Dan, 1977. Den folkvandringstida ödeläggelsen på Gotland. *Gotländskt Arkiv*. Visby.
- 1984. Change and continuity in the Iron Age settlement of Gotland. Kristiansen, K. (ed.) *Settlement and Economy in Later Scandinavian Prehistory*. Oxford.
- 2003. The deserted Fjåle farm in Ala parish, Gotland. The significant detail. Blomkvist, N. (ed.). *Europeanization at the base of society: the case of the Baltic rim 1100–1400 AD*. Visby.
- Cassel, Kerstin, 1998. *Från grav till gård: romersk järnålder på Gotland*. Stockholm.
- Ekman, Tomas, 1996. *Björka- en gårdsmiljö under 1000 år*. Stockholm.
- Fallgren, Jan-Henrik, 2006. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och sambälle på Öland 200–1300 e Kr*. Uppsala.
- Frölund, Per, 2019. *Bosättningar och jordbruk i Gamla Uppsala 200 f. Kr–600*. Uppsala.
- Gräslund, Bo & Price, Neil, 2012. Twilight of the gods? The 'dust veil event' of AD 536 in critical perspective. *Antiquity*. 86: 428–443. doi: 10.1017/S0003598X00062852.
- Göthberg, Hans, 2007. Mer än bara hus och gårdar. Göthberg, H. (red). *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang*. Uppsala.
- Göthberg, Hans, Frölund, Per & Fagerlund, Dan, 2014. *Gamla Uppsala – åter till Berget. Om undersökningen av en förtätad bosättning från äldre järnålder med begravingar från äldre bronsålder till romersk järnålder*. Uppsala.
- Hennius, Andreas (red.), 2020. Outland exploitation and the emergence of seasonal settlements. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 79: 8–24.
- Herschend, Frans, 2009. *The Early Iron Age in South Scandinavia: Social order in settlement and landscape*. Uppsala.

- Kelley, Colin P., Mohtadi, Shahrzad, Cane, Mark A., Seager, Richard & Kushnir, Yochanan, 2015. Climate change in the Fertile Crescent and implications of the recent Syrian drought. *PNAS*, vol. 112 no. 11: 3241–3246. doi: 10.1073/pnas.1421533112
- Kobashi, Takuro, Kawamura, Kenji, Severinghaus, Jeffrey P., Barnola, Jean-Marc, Nakaegawa, Toshiyuki, Vinther, Bo M., Johnsen, Sigfús J. & Box, Jason E., 2011. High variability of Greenland surface temperature over the past 4000 years estimated from trapped air in an ice core. *Geophysical Research Letters*, Volume: 38, Issue: 21. DOI: (10.1029/2011GL049444).

Lagerås, Per, 2013. Agrara fluktuationer och befolkningsutveckling på sydsvenska höglandet tolkade utifrån röjningsrösen. *Fornvännen* 108:263–277.

Lilja, Sven, 2008. Klimatet, döden och makten – 1690-talets klimatkris. Lilja, S. (red.). *Leva vid Östersjöns kust: en antologi om naturförutsättningar och resursutnyttjande på båda sidor av Östersjön ca 800–1800*. Huddinge. <http://urn.kb.se/resolve?urn=nbn:se:sb:diva-2322>

Linderholm, Hans W. & Gunnarson, Björn, 2005. Summer temperature variability in central Scandinavia during the last 3600 years. *Geografiska Annaler* 87 A, 1: 231–241.

McCormick, Michael., Büntgen, Ulf, Cane, Mark A., Cook, Edward R., Harper, Kyle., Huybers, Peter, Litt, Thomas, Manning, Sturt W., Mayewski, Paul Andrew, More, Alexander F. M., Nicolussi, Kurt & Tegel, Willy, 2012. Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence. *Journal of Interdisciplinary History, Volume* 43, Issue 2: 169–220.

Näsman, Ulf, 1978. Öland, Eketorp and the transition between Montelii periods VI and VII. *Tor 17*: 335–361.

- 1991. Some comments on the symposium social organization and regional variation, Sandbjerg Manor, April 1989. Fabech, C. & Ringtved, J. (eds.). *Settlement and landscape*. Højbjerg.

- 2012. Comments on “An Iron Age shock doctrine: The 536–37 event as a trigger of large-scale social change in the Mälaren valley area” by Daniel Löwenborg. http://www.arkeologi.uu.se/digitalAssets/188/188488_3log_jaab2012_4_lowenborg.pdf

Näsman, Ulf, Lund, Jørgen, 1988. Den folkvandringstida? krisen i Sydskandinavien, inklusive Öland och Gotland. Näsman, U. & Lund, J. (red.). *Folkevandringstiden i Norden. En krisetid mellem ældre og yngre jernalder i Norden*. Århus.

Pawlyta, Jacek, Gaigalas, Algirdas, Michczyński, Adam, Pazdur, Anna & Sanko, Aleksander, 2007. Timescale for climatic events of subboreal/subatlantic transition recorded at the Valakupiai site, Lithuania. *Radiocarbon*, Vol 49, Nr 2: 889–897.

Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats. 2004. Järnålder 500 f. Kr-1050 e. Kr. Welinder, S., Pedersen, E. A. & Widgren, M. (red.). *Det svenska jordbrukets historia*. [Bd 1], Jordbrukets första femtusen år: [4000 f. Kr – 1000 e. Kr]. 2. [uppl.] Stockholm.

- 2011. Agriculture in Sweden: 800 BC–AD 1000. Myrdal, J. & Morell, M. (eds.), *The Agrarian history of Sweden: From 4000 BC to AD 2000*. Lund.

Risberg, Jan, 2016. Från istid till sluss. Landskapets utveckling före staden. Thedéen, S. & Zachrisson, T. (red.) *Stockholm före Stockholm: från äldsta tid fram till 1300*. Stockholm.

Schröder, Niels, Højlund Pedersen, L. & Juel Bitsch, R, 2004. 10,000 Years of Climate Change and Human Impact on the Environment in the Area Surrounding Lejre. *The Journal of Transdisciplinary Environmental Studies* vol. 3. No. 1: 1–27.

- Sernander, Rutger, 1910. *Die schwedischen Torfmoore als Zeugen postglazialer Klimaschwankungen. Die Veränderungen des Klimas seit dem Maximum der letzten Eiszeit.* Stockholm 1910.
- Sigl, M., Winstrup, M., McConnell, J. R., Welten, K. C., Plunkett, G., Ludlow, F., Büntgen, U., Caffee, M., Chellman, N., Dahl-Jensen, D., Fischer, H., Kipfstuhl, S., Kostick, C., Maselli, O., Mekhaldi, J., Mulvaney, R., Muscheler, R., Pasteris, D. R., Pilcher, J. R., Salzer, M., Schüpbach, S., Steffensen, J. P., Vinther, B. M. & Woodruff, T. E. 2015. Timing and climate forcing of volcanic eruptions for the past 2,500 years. *Nature* 523: 543–549 doi:10.1038/nature14565
- Svedjemo, Gustaf, 2014. *Landscape Dynamics: Spatial analyses of villages and farms on Gotland AD 200–1700.* Uppsala.
- Swindles, Graeme T., Plunkett, Gill & Roe, Helen, 2007. A delayed climatic response to solar forcing at 2800 cal. BP: multiproxy evidence from three Irish peatlands. *The Holocene* 17, 2: 177–182.
- Swindles, G. T., Plunkett, G., Roe, Helen & Hall, V. A., 2010. A 4500-year proxy climate record from peatlands in the North of Ireland: the identification of widespread summer 'drought phases'? *Quaternary Science Reviews* 2: 1577–1589.
- Toohey, Matthew, Krüger, Kirstin, Sigl, Michael, Stordal, Frode & Svensen, Henrik, 2016. Climatic and societal impacts of a volcanic double event at the dawn of the Middle Ages. *Climatic Change*. DOI 10.1007/s10584-016-1648-7
- Viklund, Karin, 1989. Jordbrukskris i Norrland i slutet av den äldre järnåldern. *Arkeologi i norr* 2: 95–105.
- Vikstrand, Per & Zachrisson, Torun, 2006. Lerslätterna och –sta(d)-namnen. *Om relationen mellan äldre järnålderns lerslättsboplatser och –sta(d)-namn i Mälardalen.* Særheim, Inge, Uppstad, Per Henning & Hansen Wagner, Åse Kari (red.). *Busetnadsnavn på –stadir.* Uppsala.
- Wanner, Heinz, 2006. *Holocene climate swings – An attempt to understand global dynamics.* Bern.
- Widgren, Mats, 2012. Climate and causation in the Swedish Iron Age: learning from the present to understand the past. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography*, 112,2: 126–134. DOI: 10.1080/00167223.2012.741886
- Zachrisson, Torun, 2011. Property and honour: social change in central Sweden, 200–700 AD mirrored in the area around Old Uppsala. *The Development of Leadership and Elites in the First Millennium AD.* Neumünster.

Hågabygdens bosättningar

HANS GÖTHBERG & PER FRÖLUND

Figur 1. Utsnitt ur topografiska kartan med undersökningsområdet för bygderna i Hågaåns dalgång markerat med heldragen linje.

Inledning

Expansionen av bostadsområden runt Uppsala har tillsammans med utbyggnaden av stadens infrastruktur inneburit att många arkeologiska undersökningar genomförts. Framst har det gällt områden i utkanten av Uppsala där det ännu finns synliga lämningar från olika tidsåldrar. Även utanför den äldre stadskärnan har det visat sig finnas spår kvar med hög ålder (Göthberg 2020b). Följande artikel avser sammanfatta resultaten från utgrävda bosättningar i Hågabygden från bronsålder och framåt utifrån olika aspekter. Frågor som kommer att belysas är de olika typer av boplatser som grävts ut, liksom deras rumsliga förändringar över tiden. En viktig infallsvinkel är bosättningsarnas agrara och näringsmässiga sammanhang som

här diskuteras, liksom möjliga sociala och ekonomiska skillnader. Sist följer en uppsummering av bebyggelsens förändringar utifrån ett långtidsperspektiv. I artikeln används både de äldre och yngre beteckningarna i Riksantikvarieämbetets fornminnesregistrering, bland annat beroende på vilka nummer som tilldelats de nyare undersökningarna.

Efter en bakgrundsorientering görs en översikt av utgrävda platser inom några snävare områden; Håga (Uppsala/Bondkyrko), centrala Låby samt av Berthåga (Låby) och Rickomberga (Uppsala/Bondkyrko). De redovisade utgrävningarna är med några undantag genomförda från 1990-talet och framåt. Påträffade odateerade boplatsspår av ringa omfattning är inte upptagna här. Resultatet relateras i tid och rum till den totala fornlämningsbilden i tre bygder i Hågaåns dalgång

Figur 2. Landskapet söder om Hågabögen. I skogsdungarna till vänster finns spåren av en till ytan stor boplatser från bronsåldern (Uppsala 487:1), till böger ligger bögen och det intilliggande grav-fältet (Uppsala 356). Sänkan framför ligger på cirka 20-metersnivån och kan åtminstone tidvis varit våt ängsmark vid Hågabögens tillkomst. Foto taget från de tre skärvstensbögena. (Uppsala 375) i kanten av åkermarken. Foto I. Ullén.

(fig. 1). De benämns här efter socknarna Vänge, Låby och Uppsala, där den sistnämnda enbart omfattar delen väster om Fyrisån (före detta Bondkyrko socken inklusive Hågabögen).

I artikeln har en åtskillnad gjorts mellan 'bosättningar' där spår av hus (bebyggelse) identifierats och 'verksamhetsytor', representerade av härdar, gropar och ibland kulturlager, men inga större byggnader. För både bosättningar och verksamhetsytor gäller att flera utgrävningar haft liten omfattning och därmed troligen enbart berört en mindre del av fornlämningarna. Eftersom antalet undersökta bosättningar är relativt begränsade är det största arbetet i artikeln lagt vid att identifiera skeden med större förändringar av bosättningsarnas antal och lokalisering, inklusive när bygderna togs i anspråk. Vissa svårigheter finns alltid vid studier av förhistoriska bosättningsmönster. Bosättningar har nästan alltid lokaliserats och grävts ut i samband med arkeologiska exploateringsundersökningar. Deras geografiska fördelning avspeglar därför snarare det nutida samhällets behov av mark än verkligheten. Den bäst framkomliga vägen för kunskap om äldre tiders bosättningsmönster är därför kombinerade analyser av data från både arkeologiska och historiska källor, en metod som används här.

Figur 3. Hågaån i sin nuvarande storlek rinner genom undersökningsområdet, omgiven av våtmark-, betesmark- och odlingsbar mark. Här nedanför Håga gård. Foto mot norr, H Göthberg (ur Göthberg 2018c).

Bakgrund - bygder och fornlämningar i Hågaåns dalgång

Av de tre bygderna är Vänge och Låby relativt koncentrerade och ligger i nära anslutning till Hågaån. Bygden i Uppsala (före detta Bondkyrko) ansluter till Hågaån, men längst i öster även till Fyrisån. Topografiskt karaktäriseras bygderna av delvis höglänt terräng, med inslag av lägre partier där (Håga)ån idag löper (fig. 2–3). Odlingsbar mark finns i anslutning till vattendragen. Områdets relativa höglänthet innebär att marktillväxten genom strandlinjeförskjutning har varit begränsad, i synnerhet i jämförelse med Uppsalaslätten.

I alla tre bygderna finns fornlämningar, främst från bronsålder och framåt. Skärvstenshögar (oftast avfallshögar) tillhör bronsålder och äldsta järnålder förekommer i de övre delarna av Hågaåns dalgång men även längre söderut omkring Håga. Ett separat stråk finns vid Malma och Hammarby nordväst om Ultuna. Utanför undersökningsområdet längre norrut ligger en stor mängd skärvstenshögar längs Uppsalaslättns västra kant, särskilt vid Broby i Börje, där s.k. kulthus ingår. Denna plats har bedömts vara av en särskild betydelse under bronsåldern (Schönbeck 1952, 1959; Ojala 2016). Tre km nedströms från Håga,

Figur 4. Fornborgen Predikstolen, sedd nedifrån. Foto I. Ullén.

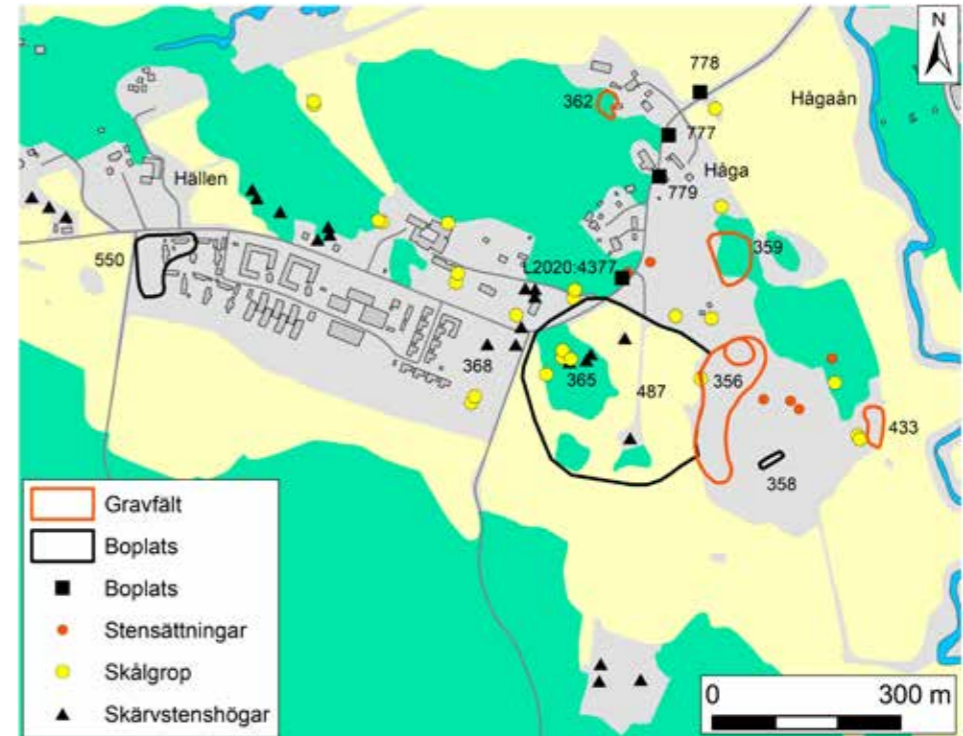
finns den monumentala fornborgen Predikstolen, sannolikt byggd under bronsåldern (fig. 4–5, Uppsala-Näs 133:1). Utifrån nedbrunna träkonstruktioner i vallen, boplatsytor inom borgen och ¹⁴C-dateringar menar utgrävaren Olausson (Olausson 1995, s. 127 ff) att den existerat mellan 1200–800 f. Kr. På boplatsytorna inom borgen fanns kulturlager och bland annat härdgropar. För tiden typisk keramik påträffades med rabbig, fingerdragen ytbehandling. Boplatsytorna var mycket begränsade genom den kuperade terrängen, och kan karaktäriseras som verksamhetsytor för tillfälliga vistelser inom fornborgen (Olausson 1995, s. 161f). Genom sin storlek och höga belägenhet har Predikstolen satts i relation till den närliggande Håga-högen och Olausson anser den vara en manifestation av makt och status. En annan fornborg i området är Sunnerstaborgen vid Fyrisån. Den har ett högt och dominant läge över ett smalt parti av Fyrisåns dalgång. I likhet med Predikstolens konstruktion är stenvallarna låga. En datering av kol under den skadade nordöstra

Figur 5. Utsikt från borgen Predikstolen över Hågas dalgång med resterna av Håga-ån i mitten, idag endast en bäck genom landskapet. I det närmaste skogspartiet i fonden har den med Predikstolens samtida stensättning 491:1 legat på en ö i den dåtida vattenleden. Foto mot SÖ, I. Ullén.

vallen har dock gett ett yngre resultat, till romersk järnålder (Damell 1974, s. 12).

Som gravtyp är Håga-högen ett unikt inslag i Mälarskapskapen under bronsålder. Dess närmaste motsvarighet finns i Sydskandinavien och norra Tyskland (Baudou 1960; Johnsen & Welinder 1993; Thrane d.v.). Huvudgravens med föremål tillhör bronsålderns period IV, 1100–900 f. Kr. (Almgren 1905) men obrända människo- och djurben i högen har gett äldre dateringar (Ullén & Drenzel 2018 och d.v.). I närheten av högen finns också två speciella stenkonstruktioner vilka tolkats som kulthus från bronsålder (Victor 2002). En av dem (Hågakyrkan), liksom borgen Predikstolen tas upp separat i denna volym och berörs inte mer här. Gravar i form av rösen tillhör huvudsakligen bronsålder och ligger glest spridda inom de tre bygderna. Desamma gäller för de enstaka stensättningarna med sannolika dateringar i brons- och äldre järnålder (fig. 5). Ett exempel är en stensättning (Uppsala 491:1) i krönläge längs Hågaån vid en smal passage i dalgången nära Gottsunda gård. Anläggningen var 13 m stor och visade sig vid undersökning innehålla en brandgrav. Bland de brända benen påträffades hela tre rakknivar av brons, varav en komplett och två i fragment. De kan utifrån utformningen dateras till bronsålderns period III-IV (1300–900 f. Kr.; Rosborg 1993a) och tillhör därmed samma period som Håga-

Figur 6. Håga-högen och omgivande gravfält (Uppsala 356) med omgivningar. Karta byggd på Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, enligt det äldre nummersystemet. Källa: Lantmäteriet och Fornsök. Bearbetning H. Götblom.

högen och Predikstolen. När stensättningen anlades var den utifrån dåvarande havsnivå och topografiska förhållanden belägen på en liten ö i ett smalt sund och kan ses som en strategisk markering.

De registrerade gravfälten inom undersökningsområdet är många och går att hänföra både till äldre och yngre järnålder, samt i vissa fall även bronsålder. Särskilt de med stensättningar har en anonym tidstillhörighet medan de som innehåller högar kan bestämmas till yngre järnålder (Hyenstrand 1974, s. 23). Det är ungefär hälften av gravfälten i de tre bygderna. I Mälardalen generellt brukar yngre järnåldersgravfält ligga i anslutning till de byar som återges på kartor från 1600- och 1700-tal. Ett sådant rumsligt samband har tolkats som att det finns en platskontinuitet mellan järnålder och medeltid (Ambrosiani 1964, s. 193f). Emellertid har undersökningar visat att bosättningarna från yngre järnåldern i Uppland haft en större spridning runt bylägena, oftast dock inom 300 m. Bosättningarnas topografiska läge har också varierat då de kunde ligga på samma impediment som byläget, på annan impedimentmark eller i odlingsmark (Göth-

berg 2000, s. 151f; 2007, s. 444). Även bebyggelse från medeltid har visat sig kunna ligga utanför bylägen som är kända från 1600- och 1700-talskartor (Beronius Jörpeland 2010). Men oavsett det exakta läget finns ändå sådana rumsliga samband att såväl bosättningar som bynamn kan ha haft en lång kontinuitet, från äldre järnålder till medeltid (Vikstrand 2013, s. 28f).

Översikt av utgrävningar

Boplatser i Håga

(enligt äldre fornlämningsnumrering)

Till bosättningarna i Håga hör delvis utgrävda boplatsytor och totalt 23 skärvstenshögar, fördelade på olika grupper (fig.6–8). Flertalet skärvstenshögar ligger eller har legat utsprida på den norra sidan av dalgången, där Håga-högen och en stor boplatsyta finns (se nedan, 487:1) samt mot väster (till bosättningen 550:1, se nedan)¹. Tre skärvstenshögar på den södra sidan av dalgången, mitt emot Håga-högen har en, i förhållande till området, perifer placering (375:1–3). Indirekt

Figur 7. En av skärvstenshögar söder om Håga, på andra sidan den nuvarande åkern (Uppsala 375). Läget är relativt isolerat i förhållande till den till ytan stora boplatser som funnits (487:1). Foto från SÖ, I. Ullén.

pekar även områdets hällristningar och gravfält, samt lösfynd, på förekomst av bosättningar.

Intill och strax väster om Hågahögen finns den ovan nämnda boplatssytan Uppsala 487:1. Dess utsträckning är stor och innefattar åkerytor där upplöjda koncentrationer av sot, kol och skörbränd sten är synliga i ytan. Mindre undersökningar år 1987, 2020 och 2021 i boplatssytans norra kant har också bekräftat att det finns bevarade kulturlager och anläggningar (Bennett 1978; Göthberg 2020a). Undersökningen 2021 visade att kulturlagren var upp till 0,4 m tjocka och innehöll rikligt med skärvsten, särskilt i den undre delen (fig. 9). Vidare fanns härdar, stolphål och nedgrävningar, några av dem var samtida med kulturlagret, andra var äldre eller yngre. Sammantaget representerar kulturlagren och anläggningarna därför en längre tidspe-

riod. I lagret fanns keramik, bränd lera och obrända ben. Keramiken tillhör främst bronsålder, möjligen med inslag från järnålder. ¹⁴C-dateringar ligger dels i bronsålder, 1400–850 f. Kr., dels i äldre romersk järnålder, 30–210 e. Kr.. Till lämningarna från bronsålder hör en grop med brända ben av svin, intressant nog rörde det sig om fyra individers vänstra underkäkar. De kan tolkas som spår av offermåltider där resternas behandling hade rituell karaktär (jfr Frölund 2005b s. 41ff). Sådana har påträffats på några platser kring Uppsala och med dateringar från bronsålder och äldre järnålder (Frölund 2005b; Göthberg 2008). Undersökningen 2021 berörde också en boplatssyta i närheten, (L2020:4377). Den kan karaktäriseras som en verksamhetsyta med härdar och nedgrävningar med överlagringar. ¹⁴C-dateringarna ligger i bronsålder

Figur 8. Den till ytan stora och till viss del undersökta boplatssytan (Uppsala 487:1) sträcker ut sig i den nuvarande åkermarken nedanför och väster om Hågabögen. Framför bögen syns en av skärvstenshögar på en liten åkerbolme. Foto från NV, I. Ullén.

(1200–900 f. Kr.) och äldre romersk järnålder, (80–230 e. Kr.) (Göthberg 2020a; Göthberg manus). Undersökningarna år 2020–2021 ger en antydning om att bevarade, rika boplatsspår fanns på den stora boplatssytan 487:1 med företrädesvis dateringar från bronsålder. (fig. 38). Motsvarande boplatser med påtagligt fyndrika kulturlager finns vid Hågeby i Skuttunge och i Apalle i Övergran, som båda hade sin kronologiska tyngdpunkt vid bronsålderns mitt (Ullén 2003; Lucas 2019). Även en skärvstenshö (368:1) med omgivande ytor strax väster om boplatssytan är utgrävd. Här fanns kulturlager, härdar, keramik, samt deglar och gjutformar. Vidare hittades en pilspets av flinta med urnupen bas och fragmentet av en skafthålsyx, Fyndet talar för en blandad datering där bronsålder ingår (se Forsberg & Hjärthner-Holdar 1985, Eriksson d.v.). På 1990-talet drogs schakt öster om skärvstenshögen i samband med en utredning och där kunde också kulturlager och anläggningar konstateras (Frölund 1996). Tillsammans ingår sannolikt samtliga nämnda undersökningar i den till ytan stora boplatssytan 487:1. Det innebär att dess avgränsning går längre västerut än vad som anges av Riksantikvarieämbetets register 'Fornsök'. De preliminära dateringarna från undersökningen vid skärvstenshögen tyder på att bosättningen haft en lång brukningstid, från övergången mellan senneolitikum och äldre bronsålder fram till förromersk järnålder.

Figur 9. Schakt i den norra yttre delen av den stora boplatssytan, grävda år 2020 inför byggnation av cykelväg. (L1941.2286/Uppsala 487:1). Till vänster syns Hågavägen i schaktens botten kan det mörka kulturlagret anas. I det borte schaktet (nr. 154) påträffades obrända ben av får/get som kunde dateras till yngre bronsålder, 1050–850 f Kr (2 sigma, Ua 66836). Foto mot SV, H. Göthberg (Ur Göthberg 2020a, fig. 9).

Figur 10. Plan över hus på boplatssytan Uppsala 550 (L1941:2208) vid gården Hällen. De tre husen i norr tillhörde huvudsakligen slutet av yngre bronsålder medan det ensamma huset i söder tillhörde folkvandringsstid. Ur Göthberg & Holmström 1999, fig. 14).

Äldre dateringar, till senneolitikum och äldre bronsålder, fanns också på en skogsholme inom boplatssytan 'Hågahagen' 250 meter väster om Hågahögen. Platsen är undersökt av Helena Victor. Där låg skärvstenshögar (365:1, 366:1–3 och 389:1), hällristningar i form av skålgropar (581:1, 585:1–3) och ett stengrundshus, tolkat som ett kulthus från bronsåldern (Victor 2002.; jfr. Broström d.v.). I en skärvstenshö/flak påträffades även en brandgrav från yngre bronsåldern. Litet

Figur 11. Den undersökta ytan för boplatsen Uppsala 777 låg i en betesbäge i slutningen vid Håga gård. I den bakomliggande åkermarken i bakgrunden låg boplatsen Uppsala 778. Den arkeologiska undersökningen år 2019 föranleddes av en planerad cykel- och gångväg. Foto mot NO, H. Göthberg (ur Göthberg 2019, fig. 16).

längre bort mot väster, en knapp kilometer från den stora boplatsytan, har bebyggelse grävts ut inom två ytor, invid gården Hällen (fig. 10, 550:1). På den ena fanns spår av tre hus från yngre bronsålder och äldre förromersk järnålder. På den andra låg rester av ett hus från folkvandringstid, i nedre delen av en sluttning, nära dalgångens botten (Göthberg & Holmström 1999). Intill fanns härdar från samma tid (Aspeborg 1997).

Åt andra hållet från Håga sett, dvs. mot norr, har spår av tre boplatsytor undersökts för en planerad gång- och cykelväg (Uppsala 777–779) år 2019 (fig. 11). I kanten av åkermark låg den första av dem där spåren av ett gavelparti till ett hus identifierades, date-

rat till folkvandringstid-äldre vendeltid (778). Att döma av avsaknaden av överlagrande huskonstruktioner har bebyggelsen varit kortvarig. Den andra boplatsytan (777) låg på en avsats i en sluttning intill och rester av två troliga hus kunde identifieras. Bosättningen har varit i bruk under längre tid med dateringar från såväl yngre bronsålder som vendeltid och äldre vikingatid. Denna yngre del av platsen hörde troligen ihop med aktiviteterna på den intilliggande boplatsytan. Inslaget av bronsålder bestod av en härd- eller kokgrop (A1497) som nästan enbart bestod av kompakt packad skärvig sten. Anläggningen som låg 350 m från Hågahögen kunde intressant nog dateras inom samma tidsspann, 1190–937 f. Kr. (2880 +/- 31 BP, Ua 62964).

Figur 12. Det stora gravfältet framför Hågahögen (365:1) är delvis utgrävt och ligger på en slack böjdrygg (se Zachrisson d.v.). Foto I. Ullén.

Den tredje boplatsytan (779) låg på en övre avsats inom Hågas bytomt, nära ett av dess gårdslägen (Göthberg 2019). Här hittades rader av stensyllar och stolphål till troliga hus. Det ringa inslaget av bostadsindikerande föremål som till exempel keramik, pekar mot att byggnaderna varit uthus, möjligen ladugård eller stall. Spåren överensstämde med kartmaterial från 1700- och 1800-talet och ¹⁴C-resultaten bekräftade en sen datering, mellan 1400-tal och 1600-/1700-tal.

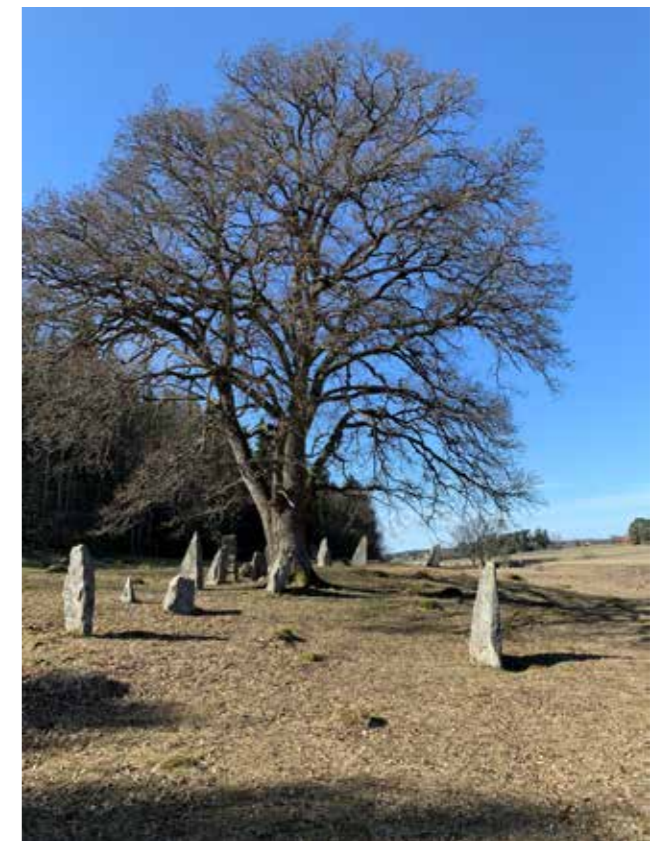
Gravfält i Håga

Vid Håga finns fyra gravfält², vilka ligger i den östra delen av området (fig. 12–13). Ett av gravfälten (433:1) ligger lågt och relativt nära Hågaån medan de övriga ligger på höjder. På det ena gravfältet (356:1) är fem gravar undersökta, daterade till yngre järnålder (Almgren 1905, se Zachrisson d. v.). Sannolikt kan sådana dateringar även gälla de andra gravfälten³. På dem fanns en hög (362:1), och resten är stensättningar. Ett av gravfälten (433:1) kan möjligen tillhöra övergången mellan vikingatid och tidig medeltid. Där finns rektangulära stensättningar som ligger kant i kant, vilket tillhör en sen förhistorisk gravtradition.

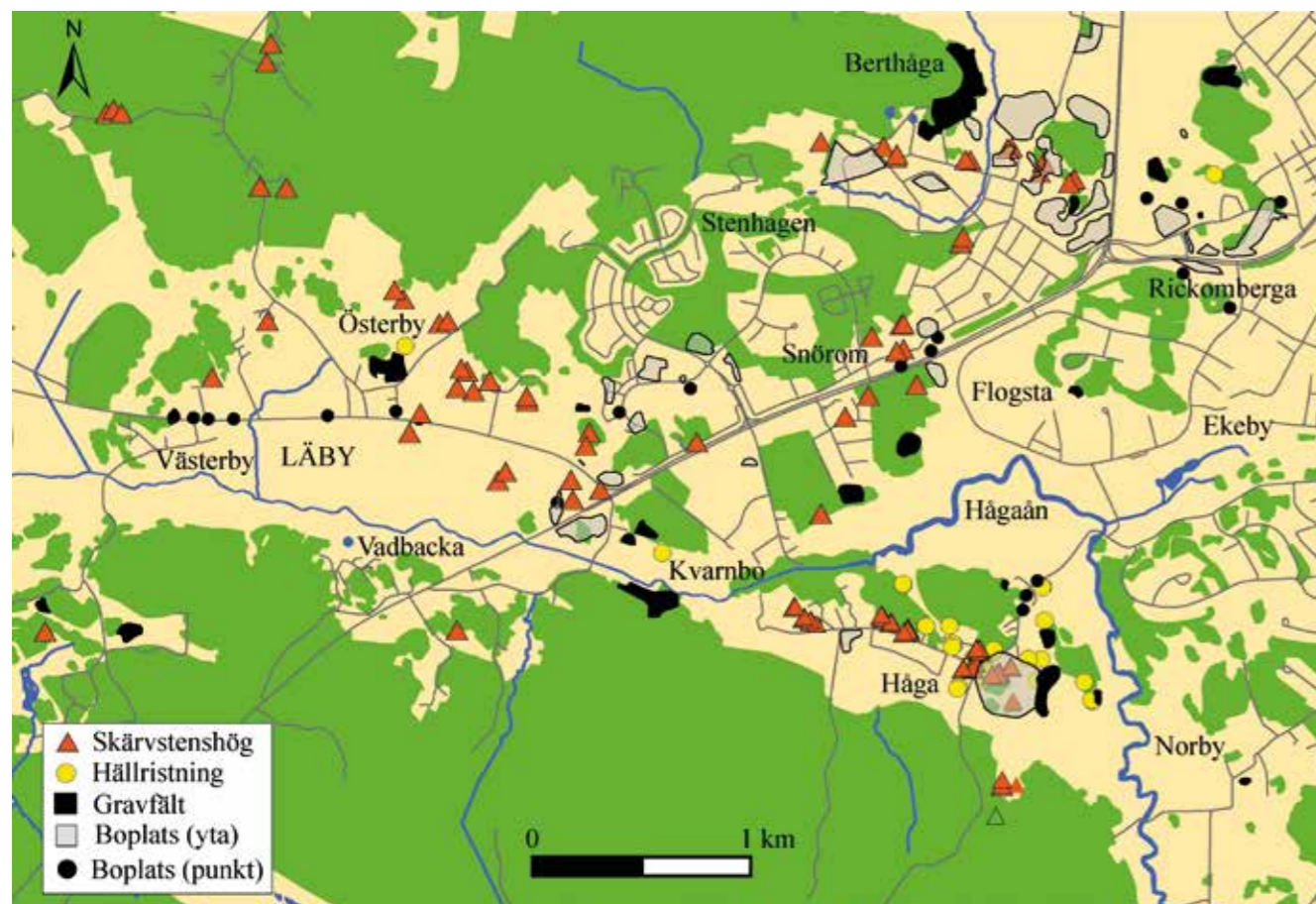
Gravfältens exponering skiljer sig åt. Det gravfält där Hågahögen ingår (356:1) är exponerat mot väster, mot odlingsmarken och Hågas stora boplatsyta

Figur 13. Rektifierat utsnitt ur lantmäterialet för storskifteskartan över Håga från 1772. Gårdarna är på kartan markerade med bussymboler. För jämförelse är gravfält och konstaterade boplatser inlagda. Två av gravfälten flankerar kartans gårdar. Även flera boplatser ligger inom eller i nära anslutning till kartans gårdar. Bearbetning H. Göthberg.

Figur 14. Gravfältet Kvarnbo Lilläng, med bland annat 32 resta stenar. Från Ö, Foto I. Ullén.

Figur 15. Fornlämningar och undersökta boplatser vid Håga, Läby och Rickomberga. Bearbetning av kartor från Lantmäteriet och Fornsök av H. Göthberg.

(487:1). De tre andra gravfälten har sin huvudsakliga exponering ned mot Hågaån i öster. En jämförelse med 1600-talets kartmaterial visar att Hågas gårdar under denna tid flankeras av två av gravfälten⁴. Troligen har gårdar funnits här även under yngre järnålder och medeltid (fig. 13). De skilda placeringarna av gravfält innebär att det ursprungligen kan ha funnits två bebyggelselägen i Håga under järnåldern. Närvaron av ett gravfält (356:1) nära den stora boplatsytan (487:1) och bronsålderns (Håga)hög tyder på en äldre, primär gårdsbebyggelse på platsen medan de från 1600-talet kända gårdarna kan ha etablerats vid övergången mellan äldre och yngre järnåldern.

Ett för området ovanligt gravfält som här räknats till Håga, ligger på den södra sidan av Hågaån vid Kvarnbo Lilläng (Läby 8:1). Gravfältet ligger omedelbart utanför Hågas ägodomän och med sitt läge i en smal

passage mellan ån och åkerholmar utgör det en tydlig gränsmarkering (fig. 14). Intelligande förhistoriska hålvägar visar att en övergång över ån funnits (Ekholm 1938, s. 92ff). Troligen existerade denna gräns/övergång såväl under förhistorisk tid som senare. Den har använts vid färder längs med och tvärs över ån, samt till och från Hågas ägodomän och odlingsmark. På gravfältet finns 32 resta stenar och en runsten. En undersökning har visat att gravarna tillhör förromersk och äldre romersk järnålder. Bland dem fanns hela fyra vapengravar (Ekholm 1938, s. 82ff).

Från Håga finns ett antal lösfynd i samlingarna hos Statens Historiska museum (SHM) och Uppsala universitet Museum Gustavianum (UMF). Gemensamt för de flesta är de vaga uppgifterna om var de är hittade. Flera stenyxor av olika utföranden har påträffats, vilka kan dateras till yngre stenålder-bronsålder. En holkyxa

Figur 16. Flygfoto taget från väster av området vid bostadsområdet Stenhagen där arkeologiska undersökningar utförts. Några av de undersökta fornlämningarna från järnåldern syns (110, 116, 117). I skogen bakom RAÄ 117 låg blockgraven från äldre bronsålder (107) och i bakgrunden syns Uppsala. Foto: Hawkey, flygfoto, Åberg 2008, fig. 2.

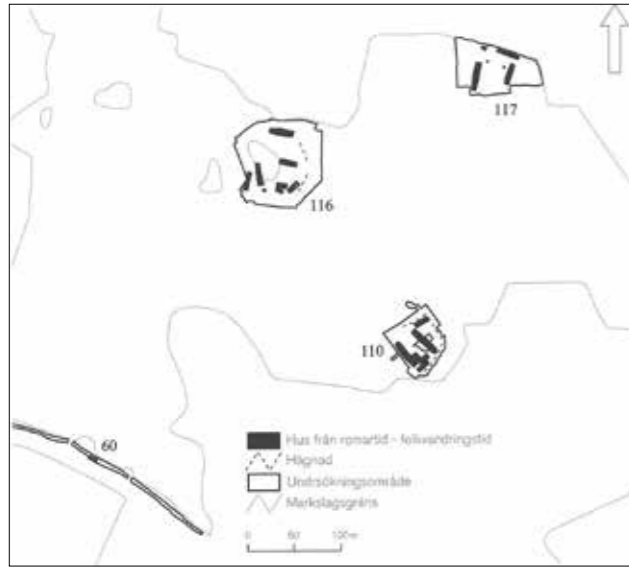
av brons (s.k. 'Mälardalsyxan') vid Håga by tas upp av T. Eriksson i denna volym liksom en spännbuckla och en doppsko av T. Zachrisson.

Sammanfattning Håga

Komplexiteten i Håga och dess närområde visas av de många byggnads- och verksamhetsspår som finns lagrade över en lång tid, från bronsålder (eller senneolitikum) och in i historisk tid med varierande intensitetsgrad. Bosättningarna under brons- och äldre järnåldern har varit sammanhållna över ett större område, det visar bland annat fördelningen av de många skärvestenshögar. Invid Hågahögen ligger den stora boplatsen (487:1) med flera skärvestenshögar, där främst mindre undersökningar gjorts. Dateringen av boplatsen är generellt satt till bronsålder, och resultaten från en undersökning år 2021 i den norra delen visar att den tillhört samma tidsavsnitt som Hågahögen men att även äldre och yngre dateringar fanns. I omgivningen låg även under bronsålderns mitt en verksamhetsyta med kokgrop och härdar (777). Något senare, från yngre bronsålder och förromersk järnål-

der fanns en sannolikt kortvarig boplats i Hågabyn, bestående av spår av tre hus vid gården Hällen (550:1), cirka 700 meter väster om Hågahögen. Den korta varaktigheten har motsvarigheter på flera platser från samma tid i olika delar av Uppland och är troligen tecken på att bosättningarna flyttade runt inom ett område. Det innebär i sin tur att ännu ej kända föregångare och efterföljare kan finnas i Hågaområdet (Göthberg 2000). Gravfältet vid Kvarnbo Lilläng från förromersk-romersk järnålder ger intrycket av en mer sammanhållen miljö i Håga under äldre järnålder men de samtida bosättningarna i området (yngre romersk järnålder - äldre vendeltid, 550:1,778) verkar ha varit kortvariga och enbart bestått av ett byggnadsskede. En reservation får dock göras för att enbart små ytor har undersökts.

Två boplatsytor från yngre järnålder är utgrävda (778, 777) och de har anslutning till samtida gravfält. Både bosättningarna och gravfälten låg i anslutning till Hågas byläge enligt äldre kartor, där gårdar har legat sedan åtminstone senmedeltid. Sammanfattningsvis kan sägas att spåren av gravfält och bosätt-

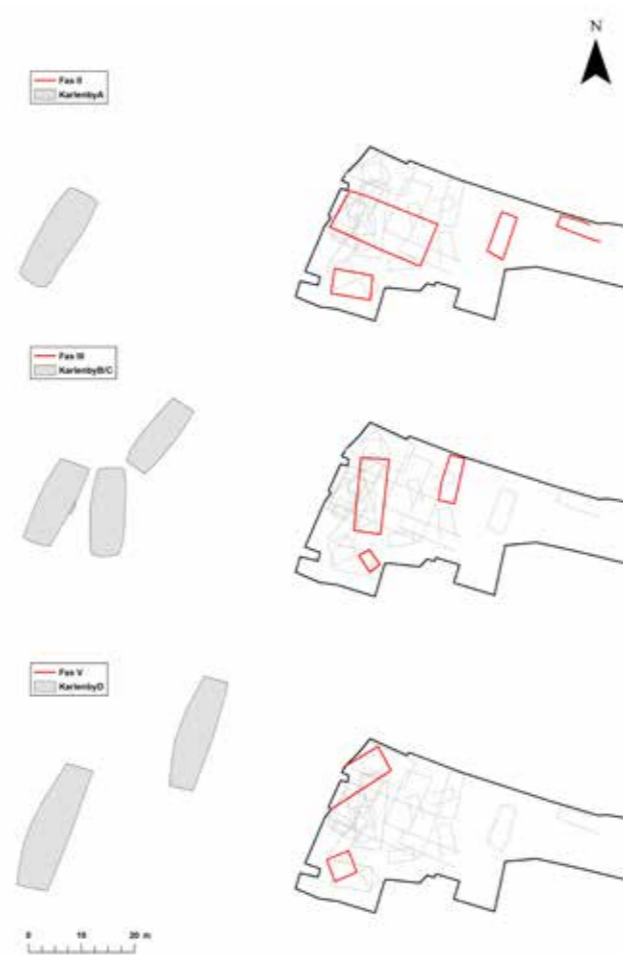
Figur 17. De tre boplatserna (110, 116, 117) vid Stenhagen låg i en sidodalgång ett stycke från Österby i Läby (ur Göthberg 2007, fig. 14).

ningar troligen ska ses som spår av en omfördelning av bebyggelsen från att under äldre perioder ha varit utspridda över ett stort område till att under slutet av järnåldern bli koncentrerade invid det som senare blev Hågas byläge.

Boplatser i Läby

(enligt äldre fornlämningsnumrering)

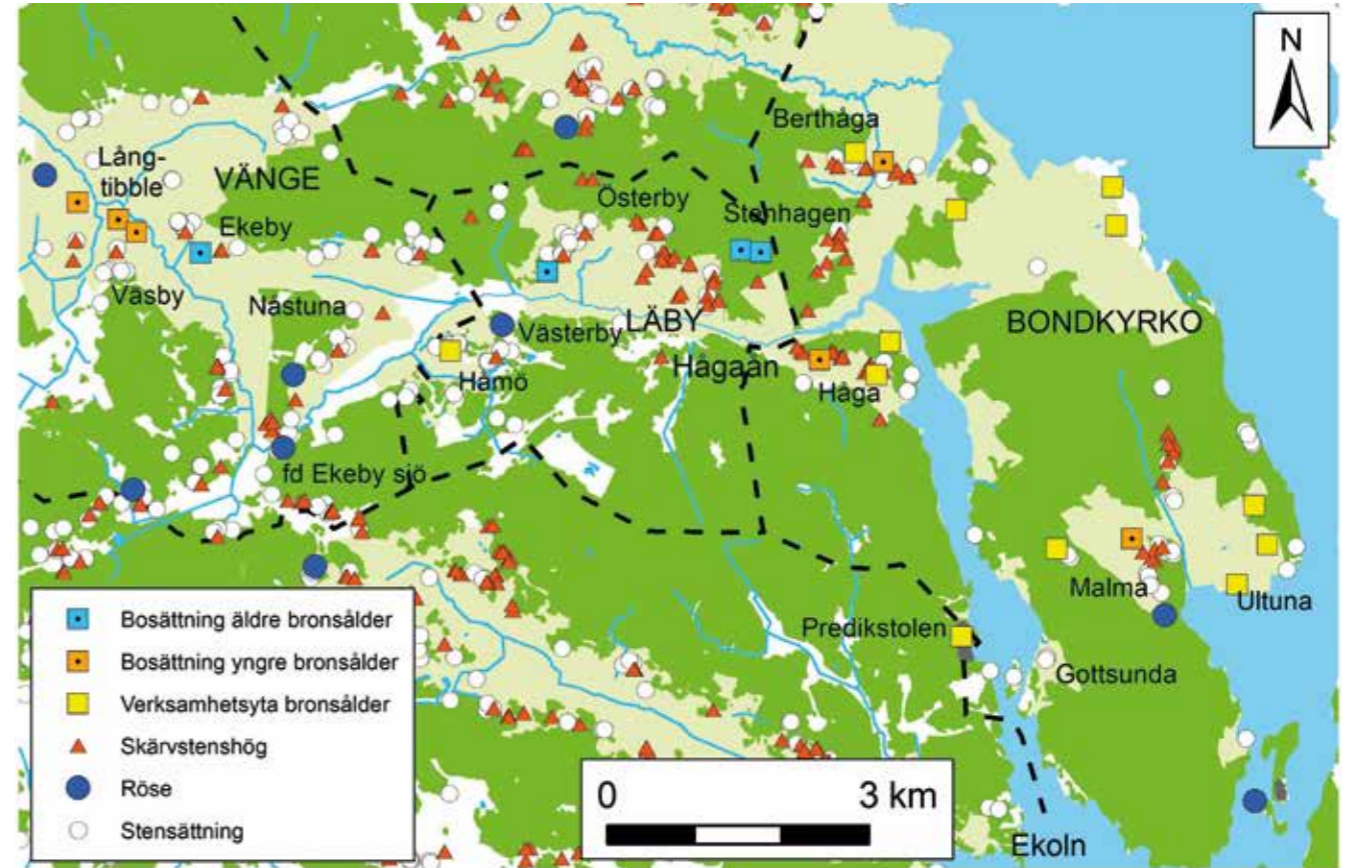
I Läby har flera boplatser undersökts (se fig. 15). De mest omfattande undersökningarna har gjorts i en sidodalgång i det nutida Stenhagen, nära fotbollsplanerna vid Naturstenvägen. Där påträffades tre platser med relativt omfattande bebyggelse. Två (110 och 116) bestod av sju respektive tolv hus, vilka omgavs av kraftiga hägnader (Scheutz et al. 2004; Fagerlund et al. 2008). Nära dem låg en boplatstyta (117) med åtta hus men ingen hägnad (Åberg & Mattsson 2008). Den gemensamma nämnaren för alla tre boplatserna är att de varit i bruk under romersk järnålder. (fig. 16–17). Två av dem fortsatte att vara i bruk även senare, under folkvandringstid- och äldre vendeltid (116,117). Också några äldre inslag fanns i området, från äldre bronsålder och yngre förromersk järnålder.⁵ Dessutom är en blockgrav från äldre bronsålder undersökt (107:1; Englund 2016). De rätt omfattande bosättningarna och verksamhetsytorna vid nuvarande Stenhagen

Figur 18. Plan över två utgrävningar i Rickomberga (Uppsala 499:1), där totalt minst 33 bus påträffats. Utgrävningarna berörde samma boplat, där flera faser kunde urskiljas. Fas II motsvarar yngre romersk järnålder, fas III folkvandringstid och fas V tidig vendeltid. De tonade busen till vänster är utgrävda av Karlenby (1995), de till höger av Lucas. Ur Lucas 2016, fig. 55.

tycks emellertid ha haft ett avsides läge. I närheten fanns enbart några enstaka skärvstenshögar och stensättningar. Inga spår finns heller av bosättningar från yngre järnålder och historisk tid.

I närheten av den från sent 1100 eller början av 1200-talet kända Läby kyrka har ytterligare bosättningar undersökts i odlingsmark vid Väster- och Österby. De har dock varit av liten omfattning. Spår av enstaka byggnader från äldre bronsålder fanns vid Västerby, liksom härdar, kulturlager och en skärvstenshög (32:1). Huslämningar från romersk järnålder fanns i Österby (60:1 & 106:1; Fagerlund & Rosborg 1994), liksom verksamhetsytorna med dateringar i förromersk

Figur 19. Fornlämningar av olika typer i Hågaåns omgivning som kan tillhöra bronsålder. Streckad linje är sockengräns. Inägomark enligt äldre kartor (blekt gul yta). Dagens skogsmark (grön yta) och bebyggelse eller övrig mark (vit yta). Vattennivå under äldre bronsålder (tunn blå linje) och under yngre bronsålder (blå yta). Bearbetning av data från SGU, Lantmäteriet och Fornsök av H. Göthberg.

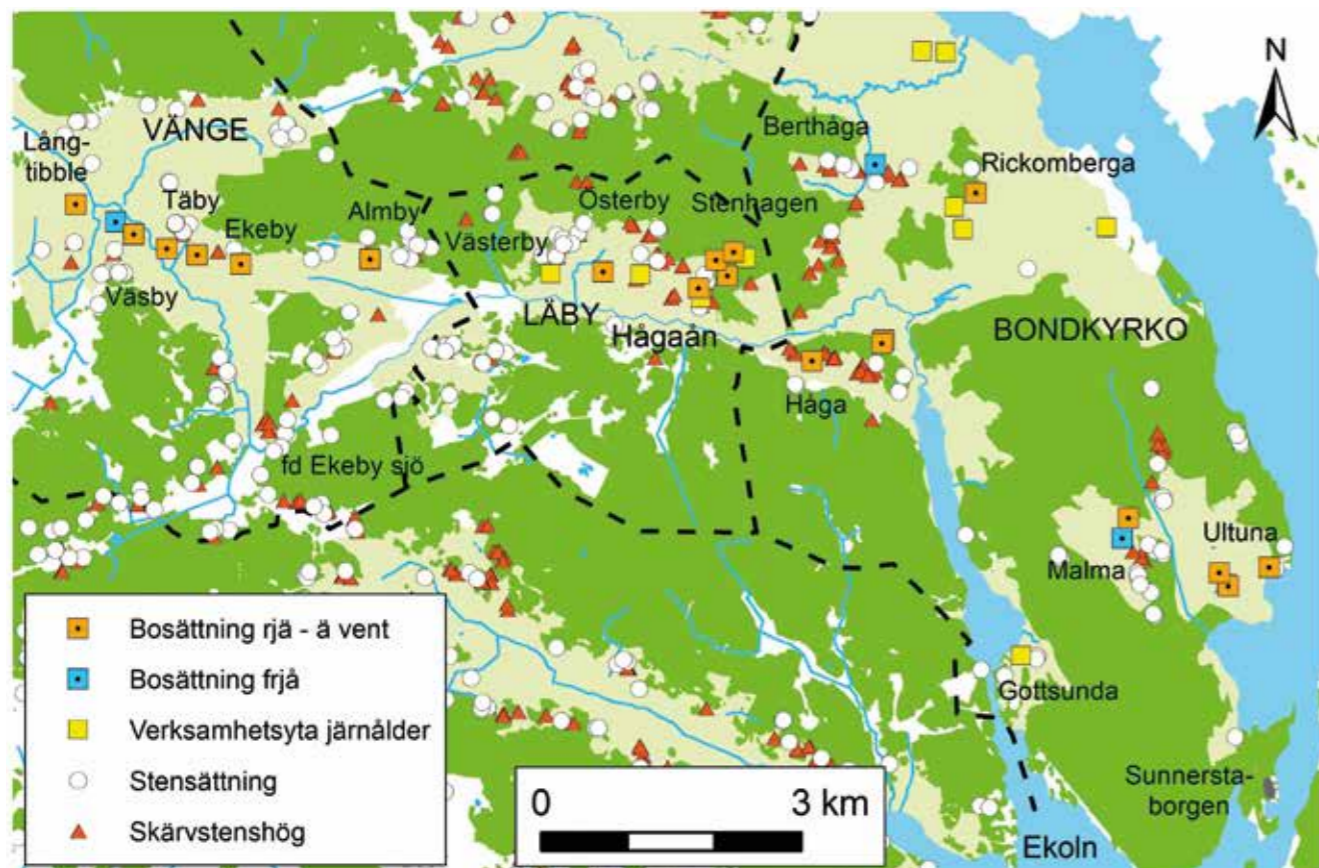

Figur 20. Ett av de relativt få bronsåldersfynden i undersökningsområdet utöver Hågabögen är ett depåfynd från Lilla Kil i Vänge. Halsringarna hittades i mossmark och kan dateras till yngre bronsålder, 900–500 f. Kr (per V-VI), det vill säga något eller några hundra år senare än Hågabögen (SHM 7871:163). Foto O. Myrin, SHM.

järnålder (96:1; Fagerlund & Rosborg 1994). Vid Håmö, knappt två kilometer sydväst om kyrkan är även en skärvstenshög och en härd från yngre bronsålder utgrävd, liksom en vendeltida grav (Rosborg 1993b). Sammantaget finns spår från äldre bronsålder till yngre järnålder, vilket talar för en kontinuerlig användning av området. Flera av de utgrävda boplatstyterna låg också relativt nära bylägena för Västerby och Österby.

Boplatserna i Rickomberga och Berthåga

Några utgrävda lokaler som är intressanta i sammanhanget ligger i Berthåga och Rickomberga. De är idag stadsdelar i nordvästra Uppsala, men låg ursprungligen i Bondkyrko socken. Vid Berthåga kunde spår av ett hus dateras till slutet av yngre bronsålder och förromersk järnålder (Uppsala 311:1; Anund 1992). Yngre bronsåldersdateringar fanns också på en yta

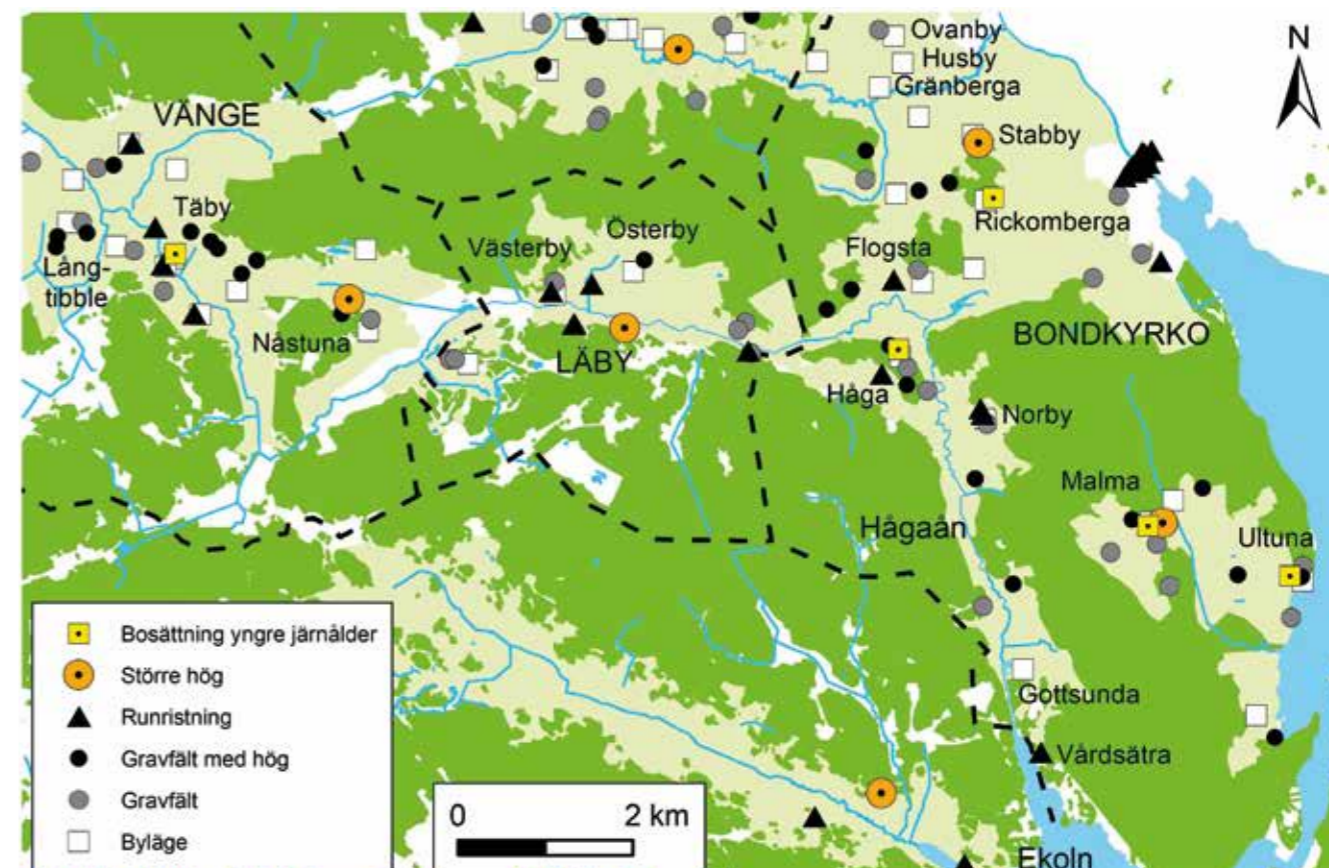
Figur 21. Fornlämningar av olika typer i Hågaåns omgivning som kan tillhöra äldre järnålder. Inägomark enligt äldre kartor (blekt gul yta). Dagens skogsmark (grön yta) och bebyggelse eller övrig mark (vit yta). Vattennivå omkring övergången mellan förromersk och romersk järnålder (blå yta rjä-å vent= romersk järnålder-äldre vendeltid frjä=förromersk järnålder). Bearbetning av data från SGU, Lantmäteriet och Forsök av H. Götblberg.

under ett närliggande gravfält (Uppsala 312:1; Sjöberg 1968). De förhistoriska bosättningsspåren, skärvtenshögar och gravfält låg nära det historiska byläget.

Vid Rickomberga (fig. 18) har spår av minst 33 hus lokaliserats på en stor boplats med kontinuitet från romersk järnålder fram till vikingatid (Uppsala 499:1; Karlenby 1995; Lucas 2016). Bakåt i tiden kan boplatsen knytas till intilliggande undersökta gravar (Uppsala 498:1) från förromersk järnålder men också till andra, mer samtida järnåldersgravfält (Karlenby 1995). Vidare låg bosättningen direkt intill den gamla Rickomberga bys bebyggelse. Det visar att en rumslig kontinuitet funnits från yngre förromersk järnålder så långt som in i medeltid. Andra spår av hus, kulturlager och härdar har funnits bland annat i Flogsta, där boplatsspåren har kunnat knytas till romersk järnålder,

men med äldre nedslag i bronsålder (Qviström et al. 2006, Frölund 2019b)⁶.

De tre bygderna Vänge, Läby och Uppsala
Håga, Läby och Rickomberga är de platser där flest arkeologiska utgrävningar har gjorts inom artikelns undersökningsområde, det vill säga Läby och den delen av Uppsala (f.d. Bondkyrko socken) som ansluter till Hågaåns dalgång. De kan sättas in i en större fornlämningssbild inom de tre bygderna Vänge, Läby och Uppsala. Totalt har 24 boplatser med spår av bebyggelse undersökts här från bronsålder och järnålder. En reservation i jämförelserna får göras då de undersökta bosättningarna har varierat i storlek. På några platser har mindre ytor undersökts där enbart spår av någon enstaka byggnad identifierats. Andra undersökningar har varit större, i några fall har spår från mer än trettio

Figur 22. Fornlämningar av olika typer i Hågaåns omgivning som kan tillhöra yngre järnålder. Inägomark enligt äldre kartor (blekt gul yta). Dagens skogsmark (grön yta) och bebyggelse eller övrig mark (vit yta). Vattennivå omkring övergången mellan yngre järnålder och medeltid (ljusblå yta). Bearbetning av data från Lantmäteriet, SGU och Forsök av H. Götblberg.

hus hittats. Vid ett fåtal platser har största delen av bosättningen undersökts. Antalet dateringar från de olika undersökningarna varierar, vilket påverkar bedömningen av bosättningarnas ålder. Utöver boplatser med hus har också 21 verksamhetsytor undersökts. De innehåller främst härdar från äldre bronsålder fram till romersk järnålder. Sannolikt har de varit tillfälliga uppehållsplatser av många olika orsaker, som till exempel betesdrift/vallning av boskap, övernattningar i samband med jakt och fiske eller som mötespunkter (jfr Petersson 2006).

Spår av boplatser och husbebyggelse från äldre bronsålder (fig. 19) har förutom i Västerby och Stenhagen i Läby samt 'Hågahagen' i Håga (se ovan) även påträffats längre uppströms i Vänge, vid Ekeby⁷. Från Vänge (Långtibble) kommer dessutom en tidig typ av bronsyx, en kantyx, daterad till senare delen av

perioden 1700–1500 f. Kr. (SHM 5144). En gemensam nämnare i de tre bygderna är emellertid att spåren är sparsamma från denna tid. Detsamma gäller de verksamhetsytor som finns från äldre bronsålder⁸. Från yngre bronsålder (fig. 19) finns bosättningar med spår av hus på sju platser i Vänge och Uppsala/Bondkyrko. I Vänge fanns bosättningar vid Långtibble, Väsby och Ekeby och i Bondkyrko de ovan nämnda (Håga, Berthåga) men även vid Malma längre åt sydöst⁹. Flertalet verkar ha etablerats omkring 800 f. Kr. det vill säga de flesta tillhör en yngre tid än Hågahögen. Till yngsta bronsålder hör också ett depåfynd, troligen ett offer. Det kommer från Lilla Kil i Vänge, uppe i nordvästra delen av undersökningsområdet (fig. 20). Depån består av sju smala halsringar, hittade i en uttorkad myr (SHM 7871:163). Samtliga yngre bronsåldersbosättningar fortsatte också att vara i bruk under delar

Namn	Antal gårdar	Örestal	Curia	Namn	Antal gårdar	Örestal	Curia
Uppsala				Läby			
Berthåga	5	14		Håmö	2	16	1304
Billinge	?	28 ?		Kvarnbo	1	3	
Ekeby	2	8		Läby	17	57	
Flogsta	3	32					
Gottsunda	2	14		Vänge			
Gränberga	3	20	1278	Almby	3	28	
Hammarby	2	16		Brunna	1	16	
Husby	3	24		Bärby	3	21	
Håga	5 (fig. 25)	27		Ekeby	5	44	
Hällby	4	28		Fiby	3	24	1323
Kaby	?	41		Finnsta	5	48	
Lasseby	?	24		Karbo	1	4	
Malma	4	37		Kil	3	34	
Norby	6	37	1326	Körlinge	3	15	
Nyvla	3	21		Lundby	4	19	
Ovanberga	?	?		Långtibble	6	43	
Rickomberga	?	11 ?		Nåstuna	6	43	
Stabby	3	40		Täby	2	20	
Sunnersta	5	32		Vangsby	1	6	
Ultuna	11	69		Väsby	2	10	
Vårdsåtra	2	13	1317	Älvsby	1	5	
Överby	1	8					

Figur 23. Tabell över byar i Uppsala/Bondkyrko, Läby och Vänge med antal gårdar och örestal samt årtal för belägg på huvudgård (curia eller mansionem) (se DMS 1984).

Figur 24. Karta över Ekeby bytomt i Vänge, längst till väster i de tre undersökta bygderna. Byn är idag ett av landets främsta exempel på en välbevarad bymiljö med ålderdomliga drag. Byn är en dubbel radby och planformen har kvar sin medeltida karaktär. Det höga kulturhistoriska värdet i Ekeby ligger främst i tomtindelning och bygata. Miljön utgör byggnadsminne sedan 1997. Kartan ritad av Carin Ax 1991. Ur Ölund 2010.

av förromersk järnålder. Det gäller även för många av de verksamhetsytor som fanns. Dessa har en övervikt i östra delen av undersökningsområdet¹⁰ (se fig. 20). I den västliga delen av Läby saknas helt utgrävda verksamhetsytor, liksom spår av hus, från yngre bronsålder. Men eftersom flera registrerade skärvstenshögar finns kan man ändå räkna med att det funnits en mänsklig närvaro här under hela bronsålder. Förutom vid de nämnda platserna fanns förromerska verksamhetsytor också vid Ultuna och Carolina i Uppsalas mer centrala delar¹¹.

De i antal begränsade antalet bosättningar och verksamhetsytor från äldre och yngre bronsålder är i nuläget den bebyggelsemässiga bakgrunden till monumenten Hågahögen och fornborgen Predikstolen. Boplatsspåren låg till skillnad mot dessa i mer indragna lägen i omlandet. Både Håga och Predikstolen har varit synliga och relativt lättillgängliga vattenvägen med lägen vid en smal vik.

Bilden förändras betydligt i de tre bygderna under romersk järnålder. Hela 19 platser med bosättningar är kända från skedet romersk järnålder till äldre vendeltid (fig. 21). Det är väsentligt fler än under de föregående perioderna. Enbart tre av bosättningarna hade rötter bakåt i tiden, till förromersk järnålder. Nio bosättningar existerade under hela tidsspännet, medan fem verkar ha upphört efter yngre romersk järnålder. Däremot tillkom lika många nya bosättningar under folkvandringstid. De fanns i Uppsala/Bondkyrko vid Håga, Malma och Ultuna. Tendensen kan möjligen ha påverkats av att flera undersökningar enbart berörde ett smalt utsnitt av bosättningarna och få ¹⁴C-dateringar gjordes. Men motsvarande data kan ses i i Gamla Uppsalas omgivning och i Danmark socken i de sydöstra delarna av Uppsala¹². Även verksamhetsytor utan spår av hus, med bekräftade dateringar från romersk järnålder, fanns från åtta platser inom bygderna¹³.

Bosättningar med dateringar från yngre vendel- och vikingatid (fig. 22) fanns på fem av de nio ovan nämnda platserna från romersk järnålder till äldre vendeltid. Inga verksamhetsytor från tiden har ännu identifierats. Bosättningarna låg nära gravfält från yngre järnålder och i anslutning till bylägen på kartor från 1600-talet. Det sistnämnda visar på sambandet mellan förhistoriska bosättningar och medeltida gårdslägen.

Figur 25. Utsnitt ur lantmäteriakt över Håga från år 1690. Byns gårdar, markerade med bussymboler, låg samlade nära åkrarna i norr och med exponering mot Hågaån i öster. Närmast ån fanns ångsmark (E på kartan). Den södra åkern (C) anslöt till Hågahögen (här markerad med röd cirkel) och gravfält.

Det bör dock påpekas att de hittills kända och utgrävda yngre järnåldersbosättningarna är kraftigt underrepresenterade i förhållande till de synliga gravfält som finns från samma tid i de tre bygderna.

Sammanfattningsvis finns i de tre bygderna lämningar av utgrävda bosättningar eller verksamhetsytor redan från äldre bronsålder; från Malma och Ultuna i Uppsala i sydöst till Långtibble i Vänge i nordväst. Enstaka ¹⁴C-värden och lösfynd antyder att människor rört sig i området även tidigare, under senneolitikum. De relativt sett fåtaliga och glest belägna bronsåldersboplatserna kan sägas utgöra den bosättningsmässiga bakgrunden till den monumentala Hågahögen och fornborgen vid Predikstolen. Från äldre järnålder är betydligt fler bosättningsspår kända och avspeglar en ibland tät bebyggelse. Från yngre järnålder är färre bosättningar undersökta, men många gravfält finns som visar på en fortsatt omfattande bebyggelse. Däremot har vissa lokala omdisponeringar av bebyggelsen skett (se nedan). En tabell över daterade bosättningar och verksamhetsytor i Vänge, Läby och Uppsala/Bondkyrko kan ses i artikels slut (fig. 36–37).

Bygderna under medeltid

Det betydande samband som finns mellan förhistoriska, medeltida och 1600-talets bebyggelselägen gör det relevant att se närmare på såväl kamerala källor som på ortnamnsforskningen. Enligt jordeböckerna bestod

de tre bygderna i Hågaåns dalgång under medeltid fram till 1500-talet av byar med 2–3 gårdar, men ibland fler (fig. 23–25). Storleken avspeglades också av örestalet, vilket för flertalet byar låg mellan 5 och 28. Några byar skiljde ut sig genom ett ovanligt stort antal gårdar och högt örestal. Det var Ultuna i Uppsala/Bondkyrko, liksom Väster- och Österby i Läby socken (DMS 1984, s. 39ff). De tillhörde en grupp av för uppländska förhållanden ovanligt stora byar (Rahmqvist 1986, s. 266ff). De sammanfaller intressant nog med järnåldersbebyggelser med trolig hög status. Vid medeltidens slut bestod byarna i undersökningsområdet av skatte-, frälse- och kyrkojord. Ett stort inslag av kyrkojord fanns i Uppsala/Bondkyrko socken, vilket avspeglas i omfattande donationer till och förvärv av jord till domkyrkan. Under högmedeltid omnämns några byar med termerna curia eller mansionem, likvärdigt med betydelsen huvudgård det vill säga större egendomar som drevs som storjordbruk och i vissa fall fungerat som förvaltningscentrum för jordägaren (jfr Rahmqvist 1996, s. 14f). Sådana huvudgårdar finns uppgifter om i fem byar under sent 1200- och tidigt 1300-tal (fig. 24). Under sent 1300-tal och 1400-tal är sätesgårdar för personer ur lågfrälset och därmed skattebefriade kända vid Håga i Uppsala/Bondkyrko samt Brunna, Ekeby, Finnsta och Körlinge, alla i Vänge (DMS 1984, s. 57ff).

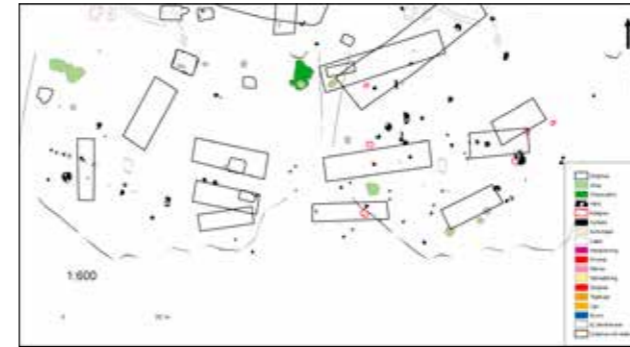
Utifrån kartor och ortnamn kan ett samband ses mellan de tre byarna Gränberga, Överby och Husby (kungsgård) i norra delen av undersökningsområdet (Uppsala). Det äldsta kända belägget för Överby är namnkombinationen 'Ofregrenberga' (DMS 1984, s. 68). Dessutom låg byarnas åkermark i ägoblandning enligt kartor från 1600-talet. Det talar för att de tre byarna haft ett gemensamt ursprung och sannolikt utgjort en gemensam ägodomän redan under järnåldern (se Vikstrand 2013). Gränberga byttes bort 1345 av kronan till domkyrkan (DMS 1984 s. 49f). En parallell till Gränberga-Överby/Husby är känd från Gamla Uppsala där en ägoblandning funnits mellan byarna Husby och Bredåker (Frölund & Schütz 2007, s. 10). Fenomenet med ägoblandning i samband med Husby-byar/gårdar kan tolkas som att en del av husbyarna tillkommit genom avspjälkning från äldre, större byar. Även bakom namnen Västerby och Österby i Läby kan ett gemensamt ursprung anas. De äldsta

Figur 26. Vid avbaningen av storgården i Malma (Uppsala 490) påträffades utöver bostadsbus från yngre järnålder även ett antal stora rektangulära mörkfärgningar. De visade sig vara grophus (små hus med nedsänkt golv) med olika näringsverksambeter och utbusfunktioner. Foto: J. Wikborg, SAU. Ur Eklund & Wikborg 2017.

skriftliga beläggen för namnen har formen 'Wæstræ Ladhuby' från 1321 respektive 'Østra Lædhuby' från 1344 (DMS 1984, s. 99). Förledet Ladhu- har betydelsen stapla eller lasta och brukar tolkas som vägbank över en sankmark (Wahlberg 2003, s. 202f). Det kan avspegla en eller flera av de färdvägar som korsade den låglänta dalgången och Hågaån. Det gemensamma ledet ('Ladhuby') i bynamnen, byarnas ovanliga storlek med många gårdar i kombination med att inägomarken var naturligt avgränsad, tyder på de utgjort en ägodomän (Läby) med rötter i järnålder (se Vikstrand 2013).

Flertalet medeltida byar i Mälardalen hade namn med slutled som -inge, -sta och -by, vilket anses betyda att de har ett ursprung i järnålder (Vikstrand 2013). Det gäller även flera av byarna i undersökningsområdet. Även tibble-namn kan ha rötter i järnåldern, då byar med sådana namn brukar vara rika på fornlämningar. Ett exempel i Vängebygden är Långtibble. Ledet tibble betyder 'tätt bebyggd' (Calissendorff 1986, s. 75f; Wahlberg 2003, s. 56). Namn med ledet -tuna har en särskild betydelse i det förkristna samhället. De betecknar en inhägnad plats med viktig, central funktion. Exempel på det i undersökningsområdet är byarna Nåstuna och Ultuna, den senare stor med många gårdar, 11 st. Förutom byns storlek har namnledet 'Ull' en religiös koppling, varför platsen kan tolkas haft en speciell funktion, möjligen en inhägnad

Figur 27. Plan över ett av de områden som undersöktes av storgården i Malma med busplaner och andra anläggningar. Digital bearbetning: S. Eklund, SAU. Ur Eklund och Wikborg 2017.

(helig åker) som namnet betecknar (Wahlberg 2003, s. 329f). Förledet Ull är ett gudanamn och fynd vid en arkeologisk undersökning tyder på rituella aktiviteter (Hulth 2013a, se nedan). Namnet Ultuna kan också återgå på en form *Ullar[akershundaris]tuna och därmed visa en koppling till hundaret (Wahlberg 2003, s. 336). Det förstärker platsen speciella roll, både lokalt och regionalt.

Bosättningsstruktur och agrart näringsunderlag

Bosättningsmönstret i de tre bygderna är viktiga för att få en bild av befolkningstätheten, liksom hur det agrara näringsunderlaget sett ut. En utgångspunkt här är bosättningarnas belägenhet jämfört med markanvändning enligt äldre kartor samt ur topografisk synvinkel. Särskilt intressant i sammanhanget är avvikande lägen för bebyggelsen och om det kan ses som tecken på specialiserad agrar verksamhet. Det handlar om tecken på agrar självförsörjning och överskottsproduktion.

Utifrån den ovan gjorda översikten visade sig de enskilda bosättningarna under bronsålder och förromersk järnålder ligga på relativt stort avstånd från varandra inom de tre bygderna. Även omgivande talrika skärvstenshögar och ytor med härdar fanns utspridda i en vid zon kring bosättningarna. De undersökta ytorna inom området har bestått av enstaka hus, vilket talar för kortlivade boplatser. Troligen är det tecken på att bosättningarna flyttade runt inom ett område (Göthberg 2000). Ingen av har haft tydligt

avsatta kulturlager och mer omfattande fyndmaterial, som boplatserna Hågeby i Skuttunge och Apalle i Övergran i andra delar av Uppland (Ullén 1994, 2003; Lucas 2019). Den stora boplatserna intill Hågahögen (Uppsala 487:1) kan vara en motsvarighet, men den har ännu undersökts i mycket liten omfattning. Samma kan gälla bosättningskomplexet Broby i Börje sju kilometer norr om Håga (Schönbäck 1952, 1959; Jensen 1986; Ojala 2016).

Bosättningarna från romersk järnålder och folkvandringstid är tätare än tidigare men många var utspridda i landskapet. Resultaten från utgrävningarna visar ändå att några av dem var samlade, med 200–300 m avstånd, till exempel vid Stenhagen i Läby. Två av dem inrymde en gård, medan den tredje bestod av två gårdar intill varandra (Läby 116; Fagerlund et al. 2008). Det sistnämnda förekom endast undantagsvis vid denna tid i Uppland men fanns exempelvis vid Gamla Uppsala (Göthberg et al. 2014 s. 323ff). En sådan närhet och samtidighet mellan bosättningar tyder på ett samarbete som bland annat omfattade agrara näringar. Gårdarna visade även skillnader i hur länge de var i bruk. En del var långvariga och stabila medan andra var kortlivade. Bosättningarna vid Stenhagen existerade under lång tid och med en bebyggelse som representerade flera skeden. Andra var kortlivade, till exempel den folkvandringstida boplatserna vid gården Hällen nära Håga (Uppsala 550) med endast ett skede. Denna bild av olikheter har motsvarigheter på andra platser i Uppland (Göthberg et al. 2014, s. 318ff). Skillnaderna kan ha berott på olika agrara förutsättningar som påverkade gårdarnas överlevnad men också på generations- och arvskiften där bosättningar uppkom och upphörde (se nedan och Göthberg 2000, s. 145f.; Göthberg et al. 2014, s. 322; Göthberg & Sundkvist 2017, s. 40ff).

Av yngre järnålderns bosättningar är få undersökta. Tolkningarna av dem påverkas också av att utgrävningarna varierat i omfattning och att de sällan har kunnat avgränsas. Antalet samtidiga gårdar inom bosättningarna är därför oklart och vanligen har endast en gård har kunnat identifieras. Till undantagen hör Rickomberga (Bondkyrko) där det fanns minst två samtidiga, tätt liggande gårdar under en lång period, från romersk järnålder till vikingatid (fig. 18; Lucas 2016, s. 70). De har haft en likartad sammansätt-

ning och storlek, vilket talar för att de var likvärdiga. Vid Täby i Vänge har två närbelägna gårdar funnits under en kort tid vid övergången mellan vikingatid och tidig medeltid, liksom möjligen även vid Malma i Uppsala/Bondkyrko (Fagerlund et al. 1999, s. 136; Eklund & Wikborg 2017, s. 146ff). Antalet gårdar per bosättning kan således ha fluktuerat i området under yngre järnålder. Bosättningar eller byar med flera tätt liggande samtidiga gårdar anses annars ha varit vanligt under denna period, trots att det konstaterade underlaget är litet. En annan bebyggelseyp var den som bestått av en ensamgård, ibland storgård som i området representeras av ovan nämnda Malma (Uppsala 490, fig. 26–27). Ur arkeologisk synvinkel brukar sådana karakteriseras av stora byggnader på exponerade platser i landskapet, exklusiva fynd och spår av högtstående hantverk samt rika gravar i omgivningen (Hansson 2014, s. 166).

För att tydligare belysa agrara förutsättningar och näringsunderlag i undersökningsområdet behövs fler osteologiska analyser av djurben, liksom studier av biotop, geologi och topografiska data i Håga. Sammantaget bör de ge en bild av den agrara inriktningen och eventuella produktion av överskott, det senare för att tillgodose en elit, eller för regional/internationell avsättning. På yngre järnålderns fyndrika boplatser anses ett överskott delvis ha byggts på produktion av livsmedel och råvaror och ett exempel kan ses vid en av bosättningarna i Gamla Uppsala, Berget, där årslamm och köttrika delar av nöt och häst under romersk järnålder var underrepresenterade. Det osteologiska resultatet tyder på att en överskottsproduktion ägt rum med avyttring/avsalu av kött, hudar och ull, kanske textilier av hög kvalitet (jfr Andersson Strand & Mannering 2011, s. 82). Dessutom fanns här en ovanligt stor produktion av tjära på platsen, vilket ses som en specialisering (jfr Pedersen & Widgren 2004). Per Frölund vill se det som att gårdarna runt Gamla Uppsala har ingått i ett tributärt system (2019a). Liknande tendenser kan ha funnits i närmaste området runt Hågahögen under järnålder även om det i nuläget finns för få data. Däremot finns tydligare spår i andra delar av området, till exempel Stenhagen (se nedan).

En annan utgångspunkt som gett bättre resultat i Hågabygderna är att jämföra bosättningarnas topogra-

Figur 28. Rektifierad lantmäteriakt över Österby och Kvarnbo från 1635 över inägor med åker och äng. Utanför ligger utmarken med skog. Av kartans beskrivning framgår att utmarken kunde användas för nödortfugt bete. På kartan är här de tre boplatserna Läby 110, 116 och 117 inlagda. Dessa låg på gränsen till eller inom 1600-talets utmark. Skala 1:20 000.

fiska läge med markanvändningen enligt äldre lantmäterikartor från 1600- och 1700-talet. Enligt kartorna fanns åkermark på platserna för flertalet av de undersökta förhistoriska bosättningarna. Men några avvikelser går att identifiera: det gäller bosättningar från romersk järnålder och folkvandringstid. De låg inom områden som enligt de äldsta kartorna hade ängs- eller lågt belägen åkermark. Till de senare hörde den ensamma, kortvariga folkvandringstida gården vid Hällen (Uppsala 550), i Hågabygden (se ovan och fig. 10) och en gård vid Långtibble i Vänge. Gården vid Hällen låg nära botten av en sidodalgång. Ett sådant låglänt läge har parallellt med bosättningar i andra delar av Uppland från samma tid.¹⁵ Ett avvikande läge hade också den långlivade, delvis kringgårdade bosättningarna vid Stenhagen inom Läbybygden (fig. 28, även fig. 16–17). De äldsta kartorna från 1600-talet visar att Stenhagens bebyggelse låg inom byn Österbys utmarker (fig. 28). Eftersom boplatserna var placerade i en smal sidodalgång var möjligheterna till åkerbruk begränsade och i stället bör utmarken ha utgjort en viktig del av det näringsmässiga underlaget. De kraftiga hägnaderna runt husen (Läby 110, 116) kan byggts för att hålla djur innanför eller utanför bebyggelsen. Dessutom var ingångarna i hägnaderna riktade bort från åkermarken, vilket stärker intrycket

av ett samband med utmarken (Åberg & Göthberg 2008). Beskrivningarna av 1600-talets kartor anger att utmarken användes för bete. Byarna i Hågaans dalgång hade allmänt enligt enligt kartbeskrivningar från 1600- och 1700-talen också en knapp tillgång på skog. Det bör vara en avspeglning av betetrycket och i ännu högre grad byarnas behov av byggnadsvirke och bränsle. Genom framväxten från 1000–1100-tal av Östra Aros (Uppsala) blev dessa behov ännu större, särskilt genom stora byggprojekt från medeltid och framåt som domkyrkan, kyrkor, kloster och slott. Bosättningar med motsvarande avsides läge har uppmärksamats på ett fåtal platser i de centrala delarna av Uppland. Ett exempel är Vrå i Knivsta, där en bosättning från bronsålder och romersk järnålder låg på utmarken, nära Ärlinghundras häradsallmänning (Göthberg et al. 2002, s. 189). Vid Rössberga i Odensala låg en mindre bosättning från romersk järnålder och folkvandringstid inom utmarken av en stensträngsbygd. Den har tolkats som en möjlig tidig landbogård eller en gård som varit säsongsmässigt bebodd och främst använd för bete (Olausson 2006)¹⁶.

Den gemensamma faktorn för de nämnda bosättningarna med avvikande lägen var att de tillhörde en tid då en påtaglig expansion av antalet bosättningar ägde rum, romersk järnålder-folkvandringstid. Det innebar en förtätning av bygderna och ett ökat försörjningsstryck. De topografiskt avvikande bosättningarna medförde därför en utökad användning av landskapet, liksom alternativa näringsfång. Dessa gårdar kunde knappast vara självförsörjande med agrara produkter. Snarare har de varit specialiserade på till exempel boskapsskötsel och ängsbruk. De har då samverkat med eller varit beroende av andra mer centralt belägna gårdar för tillgång till odlingsprodukter, särskilt av säd (Frölund & Schütz 2007; Göthberg et al. 2014). För gårdarna på utmarken vid Stenhagen visar både läget och de kraftiga hägnaderna, att den agrara tyngdpunkten bör ha legat på boskapsskötsel (Åberg & Göthberg 2008). Bosättningen med flera, samtidiga hus, ger samtidigt intryck av att ha haft en god ekonomi. Det innebär att bosättningarnas sociala status har varierat och att ett utmarksläge i sig inte var ett kriterium för sämre ställda i samhället. Däremot kan de alla ha ingått i det av Frölund föreslagna tributära och även hierarkiska system som bör ha funnits

under järnåldern i Uppland (2019, s. 139). I hans ovan nämnda studie av Gamla Uppsala, finns såväl gårdar med tydliga tecken på överskottsproduktion som gårdar i utkantslägen. Ett annat område är sydöstra Uppland där undersökningar visat att såväl små utkantsgårdar som större hus med stengrunder och stora terrasserings funnits (jfr Hamilton 2007, s. 96).

Ser man till de enskilda gårdstyperna i de tre bygderna har indikationer på social och ekonomisk status framträtt tydligast under senare delar av järnåldern. Från övergången mellan äldre och yngre järnålder har ännu inga storgårdar som statusmässigt höjer sig över annan bebyggelse kunnat identifieras i de tre bygderna. I andra delar av landet är det förhistoriska bebyggelsemönstret från denna övergångstid bättre bevarat, till exempel på Öland. Den låga exploateringsgraden i modern tid och landskapets karaktär med alvarbygd och betade områden har gjort det lättare att avläsa arkeologiskt. Jan-Henrik Fallgren (2006) har kunnat utläsa fyra kategorier av gårdar utifrån antal hus och storlekar, där den största innefattade storgårdar. Närmare Håga, i Attundaland i sydöstra Uppland, har minst tre nivåer av gårdarna definierats. De små gårdarna har varit kortvariga och låg i utkantslägen eller mellan större bosättningar och storgårdar (Hamilton & Vinberg 2011 s. 96ff). De har antagits stå i beroendeförhållanden till storgårdarna och kallas följesgårdar av Ericsson & Strucke (2008, s. 72f). Förhållandet kan ha varit detsamma i Hågabygderna. Här fanns, om inte tydliga storgårdar, så talrika ordinära gårdar som utifrån antal hus, storlek och lång varaktighet kan anses ha varit ekonomiskt stabila. Däremot har de små gårdarna varit svåra att identifiera. På flera platser har enbart ett hus lokaliserats, exempelvis på den ovan nämnda bosättningen Hällen (Uppsala 550) som kan ha varit en liten kortvarig gård. Detsamma kan ha gällt en av boplatserna, Österby i Läby (60). Överlagrande boplatsspår saknas på dessa platser. Som ovan nämnts får dock en reservation göras för att undersökningsytorna varit små.

Bland yngre järnålderns bosättningar är den sociala strukturen däremot mycket tydligare och vid Malma i Uppsala/Bondkyrko har sannolikt en storgård funnits. Där låg resterna av ett stort bostadshus i höjdläge och många grophus från vendel- och vikingatid (fig. 26–27; Eklund & Wikborg 2017, s. 161ff). Storgårdarna

definieras av att där ingår (oftast) byggnader i form av stora hallar, gärna med en placering på platåer eller terrasser. Andra indikatorer är ett stort inslag av ekonomibyggnader för djur och spannmål, liksom många grophus för olika hushållsfunktioner som bakning och vävning. Även ett rikt eller ovanligt fyndmaterial räknas till högre sociala skikt. En eller flera sådana indikationer kan tolkas som att en storgård funnits på platsen, och åtminstone en del av dem har tillhört samhällseliten (jfr Ljungkvist 2006, s. 32ff).

De fem medeltida huvudgårdar som fanns under 1200- och 1300-talen i undersökningsområdets byar hade ingen statusmässig kontinuitet bakåt i form av idag kända stora boplatser (se fig. 24). Att platserna ändå har existerat under järnåldern visar gravfält och runstenar vid flera av dem. Ser man till runstexterna indikerar de att det på några gårdar funnits välbeställda invånare (se Zachrisson d.v.).

Rika gravar

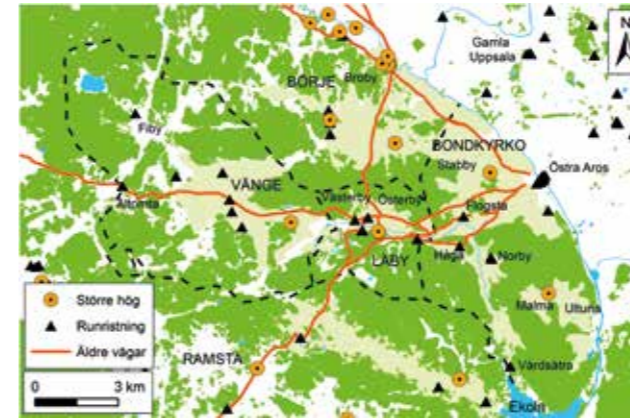
Närvaron av rika gravar är ett lättare avläsbart tecken på social betydelse i ett område. Hågahögen var ett sådant monument under mellersta bronsålder och som visar att en person med mycket hög status hade gravlagts. Högen är för sin tid unik i Mälardalen genom storlek, utformning och föremålsinnehåll. Till det kommer även den sannolika kopplingen mellan högen, stengrunden 'Hågakyrkan' och borgen Predikstolen några km söderut längs vattenleden. Den senare har troligen legat vid den strategiskt viktiga vattenleden i anslutning till nuvarande Mälaren. Inga gravar av samma dignitet som Hågahögen följer under efterföljande del av yngre bronsålder och från förromersk järnålder, är indikationerna på speciell status i undersökningsområdet mycket få. Ett undantag är dock det tidigare nämnda gravfältet vid Kvarnbo Lilläng där det fanns resta stenar och likaså utgrävda vapengravar från förromersk järnålder (se fig. 14). De tillhör ovanligheterna i Uppland från denna tid och tyder på gravläggningar av personer med åtminstone en lokal betydelse (jfr Nicklasson 1997, s. 109ff). Gravfältets intressanta gränsläge mellan ägdomänerna Läby och Håga förstärker dess betydelse, vid ett vadställe över Hågaån.

Längre fram i tiden, på järnåldersgravfälten, brukar förekomsten av högar generellt sett kopplas till

Figur 29. Hjälmskiva från en av båtgravarna, bittad i mitten på 1800-talet (SHM 2194). Foto C. Åblin, SHM. Ej skalenlig. Hänge i form av en häst från slutet av 700-talet, bittad vid utgrävningar 2008–2009 i den aristokratiska bosättningen vid Ultuna. Det var ett av flera föremål med rituellt anknytning som deponerats på platsen. Foto: M. Andersson. Ur Hulth 2013a.

självägande bönder, en relativt välmående grupp (Zachrisson 2017, s. 126f). Eftersom ungefär hälften av gravfälten i de tre bygderna innehåller högar verkar denna samhällsstruktur varit vanlig här. Några gravfält innehåller även större högar med en storlek på mer än 15 m i diameter, vilka är tecken på begravningar av mer prominenta personer (jfr Ljungkvist 2006, s. 162, 220). Sådana finns på flera platser, bland annat vid storgården Malma och i norra delen av under-

Figur 30. Passager över vattendrag sammanfaller ofta med runstenar eller större högar. Färdleder från Haglunda, Åland, Börje och Östra Aros med vidare förbindelser med Bälinge och Gamla Uppsala möttes vid Läby där några färdleder måste korsa den sankta dalgången (Göthberg 2018b). Sockengränserna för de tre bygderna är inritade. Data från Lantmäteriet och Fornsök, bearbetning H. Göthberg.

sökingsområdet, vid Stabby. Det finns en intressant storhögen i området som inte har någon koppling till vare sig gravfält, bebyggelse eller medeltida bylägen. Högen ('Vadbackahögen') ligger centralt i Läby, söder om Håga-ån. Den ansluter till ett område med äldre halvvägar och till en av vägbankarna över dalgången och ån (Läby 18:2, 104:1, 105:1). Högen kan därför ses i ett strategiskt perspektiv, som en tydlig markering av en passage över ån. Ytterligare en storhögen, men här kopplad till både gravfält och byläge, låg i Vängebygdens östra del, i Nåtuna.

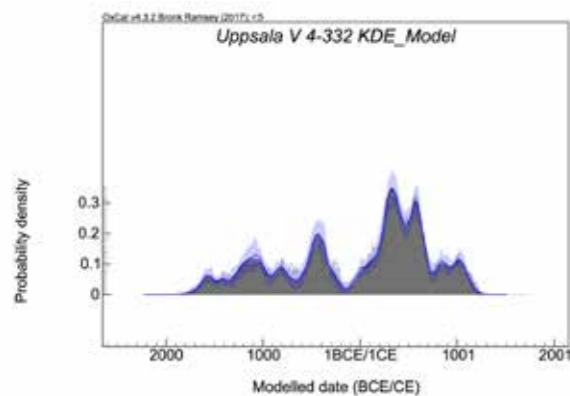
Utöver de stora högarna är båtgravar och vapengravar indikatorer på en övre samhällsklass. Vapengravar är påträffade både i Hällby och Sunnersta i Uppsala (Bondkyrko) samt vid Nåtuna i Vänge (Ljungkvist 2006, s. 226.). Att vapen funnits i omlopp visar också fyndet av ett svärd i Vängeån (SHM 3205, Fagerlund et al. 1999, s. 13f). Från Ultuna finns vendeltida båtgravar, vilka innehållit begravningar av högstatuskarakterer som vapen, hjälm, sköldar och spelpjäser (fig. 29; Ljungkvist 2006, s. 38, 226f.). Flera av de många gravfälten vid Ultuna är ramponerade, men det största gravfältet kan ha innehållit uppemot 1300 gravar från yngre järnålder (Hulth 2014a, s. 102). Ännu har ingen storgård med hall hittats vid Ultuna som kan kopplas till högstatusgravarna (jfr Göthberg & Sundkvist 2017, s. 33). Däremot har en bebyggelse av relativt små hus

Figur 31. Runstensbron vid Västerby i Läby med runstenen U904. I bakgrunden till höger kan Läby kyrka anas. Vägbanken har löpt i mitten av bilden upp mot gården i fonden. Foto mot norr, H. Göthberg.

grävts fram (Hulth 2014b). De kan ses som en kransebebyggelse kring den storgård som måste ha funnits. Utanför husen har vapen, mynt och amuletter hittats. Ulleråkers speciella betydelse framkommer för övrigt även i dess namn med religiös koppling.

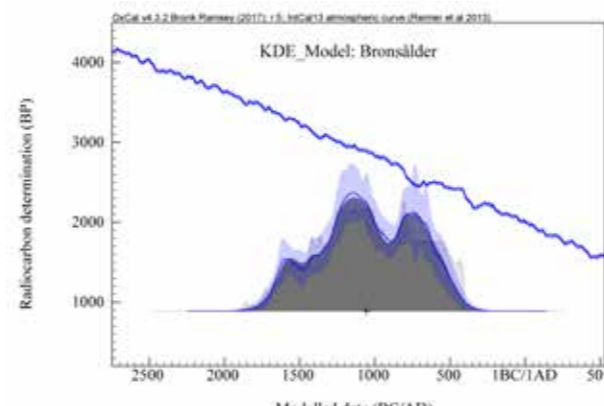
I sammanhanget kan även andra föremål från undersökningsområdet bidra till bilden av en välbärgad befolkning under järnåldern. Utöver de högstatusfynd som är hittade i Håga och Ultuna finns till exempel både silver- och bronsmynt från Rickomberga och Norby, daterade till 100–200-talet e. Kr. Det enda som är känt om fyndomständigheterna är att de på båda platserna är funna i åkermark (Wiséhn 1989, s. 51). Det är emellertid sannolikt att de har legat i senare förstörda, upplöjda järnåldersgravar. En parallell kan dras med de romerska silvermynt som fanns i gravar från yngre järnålder i Gamla Uppsala (Lindqvist 1936, s. 75). Ett av dem påträffades i en rik grav. Myntet tolkades som ett utslag av en förfädersritual eftersom det var flera hundra år äldre än gravläggningen. (Lucas & Seiler 2017, s. 60; Lucas & Lucas 2017, s. 241ff.) Romerska mynt i brons finns också från flera platser i Mälardalen och i olika delar av Norrland. I Mälardalen har de ofta påträffats på platser invid sjöar eller vattendrag och kan troligen kopplas till pälshandel (Zachrisson 2010a, 2010b). Myntfynden fortsätter i undersökningsområdet under yngre

Figur 32. KDE-Model baserad på 330 ¹⁴C-värden från arkeologiska undersökningar i Uppsala väster om Fyrisån (Uppsala, Läby, Uppsala-Näs och Vänge socknar). Dateringarna sträcker sig från 1870–1618 f. Kr./BCE (Before Common Era) till 1155–220 e. Kr./CE (Common Era). För KDE-Model, se Bronk Ramsey 2016. Bearbetning P. Frölund.

järnåldern, vid Malma, varifrån två arabiska silvermynt är kända samt vid torpet Snörom (Flogsta) där en silverskatt påträffats med hela 21 arabiska mynt från 800- och 900-tal (Wiséhn 1989, s. 51, 52; Zachrisson 1998, s. 251). Ett lösfynd av en torshammare i silver från 900-talet kommer från Österby i Läby. Den hittades av bonden Olof Larsson i slutet av 1700-talet vid sådd i åkermarken och är den enda torshammaren av ädelmetall i Uppland (SHM 131; Zachrisson 1998, s. 302f. och d.v.).

En annan indikation på en central betydelse för bygden är de 17 runristningarna inom undersökningsområdet (fig. 30) som här ses ur en kommunikationsaspekt. Rumsligt sett har de en vid spridning (se Wessén & Jansson 1951). Ristningarna som är utförda till minne efter en person omnämner ibland personnamn som anspelar på högre rang eller ämbeten (se vidare Zachrisson d.v.). På två av runstenarna från Västerby nämns namnen Jarl, Karl och Jovur. De har utgjort parstenar vid den södra änden av en minst 160 meter lång vägbank över Hågaåns dalgång. Av ristningarna framgår att både bro och runstenar anlades samtidigt. Kombinationen av ett stort arbetsföretag och statusindikerande namn anspelar både på en högre social ställning och en betydelsefull plats i landskapet. Sambandet mellan stora gravhögar, runristningar och kommunikationer i form av färdleder och passager är tydligt i Uppsalas omgivning,

Figur 33. KDE-Model baserad på 98 ¹⁴C-dateringar från bronsålder (1800–500 f. Kr.). Bearbetning P. Frölund.

inte minst i undersökningsområdet (Göthberg 2018b). I Hågabysiden illustreras det av minst tre övergångar vid sankpartier över Hågadalen vid Läby. Till dem hör den tidigare nämnda Vadbackahögen, vidare runstensbron vid Västerby (se ovan och fig. 31) och slutligen övergången intill gravfältet Kvarnbo Lilläng vid Hågas ägo gräns där en runsten stod (U902; jfr 14). Från denna runsten ledde även en väg till Håga som bör ha gått förbi runstenen U 896, för att sedan korsa Hågaån och fortsätta österut mot Ekeby. Exempel på andra platser i regionen var runstenen U895 som ska ha stått vid en liten bro över en bäck mellan Flogsta och Kvarnbo. En ytterligare runsten, U911, stod intill en bro över en bäck vid Åltomta mellan Vänge och Ålands socknar. Den sistnämnda markerar både en färdled mellan Vänge och Åland och en gräns mellan två bygder (se karta fig. 30). Runstenarna över Hågaån ingick således i ett för tiden centralt vägnät och bör ha markerat strategiskt viktiga övergångar eller broar under järnåldern (Göthberg 2018b).

Sammanfattande data – bebyggelsens förändring och omflyttning över tid

Bebyggelsens förändringar i ett långtidsperspektiv är möjliga att säkerställa i Hågaåns dalgång genom den

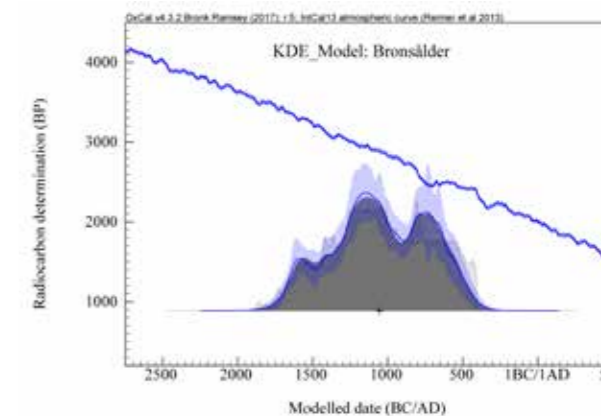
stora serie av ¹⁴C-dateringar som här sammanställs och utvärderas för första gången.

Serien av totalt 330 ¹⁴C-dateringar bygger på data från undersökta bosättningar, skärvtenshögar och gravar, inklusive Hågahögen och fornborgen Predikstolen, i de tre bygderna i Hågaåns dalgång (fig. 32). Enstaka dateringar har tillkommit under 2021 men har ingen betydelse för det här redovisade resultatet. Den sannolika samlade kronologin har analyserats av Per Frölund med hjälp av funktionen "KDE-Plot" i ¹⁴C-kalibreringsprogrammet OxCal version 4.3 (Kernel Density Plot, se Bronk Ramsey 2009, 2017). Syftet med denna kronologiska analys är att få en summerad sannolikhetsdistribution av tiden för undersökta lämningar under hela perioden 1870 f. Kr. till 1220 e. Kr. Med utgångspunkt från en analys med KDE-Plot av de samlade ¹⁴C-värdena kan sedan olika bebyggelsekedan tolkas inom den summerade distributionen (se Frölund 2019a, s. 42f).

På ett översiktligt plan tyder resultatet av analysen på betydande variationer över tid. Mitten av bronsålder framstår som en period med hög aktivitet, i likhet med äldre förromersk järnålder, yngre romersk järnålder samt i viss mån yngre järnålder. Den äldsta perioden med hög aktivitet sammanfaller med byggandet av Hågahögen och andra lämningar kring Håga.

Mellan de ovan nämnda perioderna verkar tider av mycket låg aktivitet ha funnits. Den tidsperiod där lägst aktivitet fanns var under yngre förromersk järnålder. En sådan har inte uppmärksamats tidigare inom Uppland. Möjligen är det en lokal variation - ännu saknas jämförelser eftersom motsvarande studier av väl undersökta områden i Uppland i stort saknas. Yngre förromersk järnålder med låg aktivitet följdes av en mycket kraftig uppgång under romersk järnålder. Det kan ses som en omfattande expansion med många nya bosättningar. Denna avstannade under yngre romersk järnålder och folkvandringstid. Det följdes av ett andra skede med mycket låg aktivitet under äldre vendeltid.

De rumsliga förändringarna av bebyggelsen och kulturmiljön över tid är tydlig i undersökningsområdet. Under äldre bronsålder (och till viss del senneolitikum) tyder undersökta bosättningar och verksamhetsytorna samt förekomsten av skärvtenshögar på att de tre bygderna längs Hågaån varit tagna i anspråk,

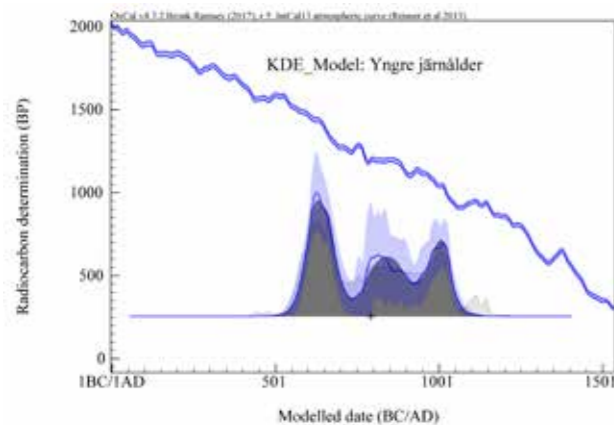

Figur 34. KDE-Model baserad på 175 ¹⁴C-dateringar från äldre järnålder (500 f. Kr.-550 e. Kr.). Bearbetning P. Frölund.

från Malma och Ultuna i sydöst och till Ekeby och Långtibble i nordväst. Det bekräftas även av de lösfynd från olika delar av bronsåldern som påträffats i området (se ovan). Antalet bosättningar och verksamhetsytorna är emellertid litet under äldre bronsålder för att öka något under yngre bronsålder och förromersk järnålder (fig. 33). Totalt sett är antalet så pass litet att skillnaden kan ligga inom felmarginalen. Dessutom har bosättningarna enbart bestått av några få hus och andra lämningar. Det kan vara följden av att flera undersökningar haft liten omfattning men också att bosättningarna har varit små och relativt kortvariga. Det senare skulle kunna tyda på att de ofta flyttade till nya platser och att det totala antalet samtidiga bosättningar under perioden var väsentligt lägre än det totala antalet bosättningar.

Bosättningarna från denna period ger intryck av att ha haft en relativt ordinär karaktär. Det kontrasterar mot Hågahögen och möjligen dess närmaste omgivning där det fanns indikationer på en till ytan stor bosättning. En sådan skulle styrka platsens betydelse under bronsålder, men sammantaget ger dateringarna ännu oklara besked om exakt när och hur länge bosättningen varade. De ordinära bosättningarna och verksamhetsytorna i Hågabysiden kan vid övergången mellan äldre och yngre bronsålder ha ingått i ett omland som bör ha bidragit med en agrar försörjning till den samhällsgrupp som uppförde högen.

Från början av romersk järnålder ökade antalet bosättningar stort, vilket talar för en kraftig expansion

Figur 35. KDE-Model baserad på 57 ¹⁴C-dateringar från yngre järnålder (550 - 1050 e. Kr.). Bearbetning P. Frölund.

under denna period (fig. 34). Antalsmässigt nådde de en kulmen under yngre romersk järnålder, folkvandringstid och tidig vendeltid. Det stora antalet innebar också att bosättningarna låg betydligt tätare och var i bruk under längre tid än tidigare. En del av dem hade etablerats i utkanten av bygden, där de odlingsmässiga förutsättningarna saknades eller var dåliga. Det talar för att sådana bosättningar inte hade en allsidig agrar försörjning. I stället kan de ha specialiserat sig på boskapsskötsel och ängsbruk för överskottsproduktion, troligen inom ett tributärt system (Frölund 2019 s. 139). Systemet innebar att de haft ett utbyte med gårdar med allsidig ekonomi och där spannmålsodling ingick. I sin tur indikerade detta förekomsten av ett nätverk som kunde kanalisera och fördela överskottsproduktionen. Ett sådant system kan ha funnits under perioden i bygderna vid Håga och Läby att döma av bosättningar med både mer centrala och avvikande lägen även om typen av överskottsproduktion inte är helt klarlagd närmast Håga. I området finns också en av få platser med indikationer på sociala skillnader genom gravfältet Kvarnbolund. Dess ovanliga karaktär med resta stenar och vapengrav är tecken på begravningar av personer med viss status. Gravfältet är något äldre än de ovan nämnda (utgrävda) bosättningarna men visar att en områdeskontinuitet bör ha funnits. Sammantaget skulle det innebära att samhället i Håga- och Läbyområdet under förromersk järnålder till äldre vendeltid (100 f. Kr.-650 e. Kr.) präglades av vissa ekonomiska och sociala skillnader på ett lokalt plan.

Indikationerna är i övrigt disparata och vaga, men ett tributärt system som det ovan beskrivna bör också ha funnits i de andra delarna av undersökningsområdets tre bygder.

Få av de romartida bosättningarna hade emellertid ett äldre ursprung i förromersk järnålder och var sannolikt nyetablerade. Motsvarande expansion har konstaterats på andra håll i Uppsalas omgivning, däribland kring Gamla Uppsala, i Vaksala och Danmark socknar (Göthberg et al. 2014, s. 304f). Bilden är dock inte entydig eftersom det finns vissa skillnader mellan olika områden kring Uppsala. Situationen i Hågaåns bygder är närmast jämförbar med den i Danmark socken och södra delen av Vaksala (idag östra delen av Uppsala stad). Där fanns ytterst få bosättningar från förromersk järnålder, men ett stort antal från romartid. Där kan ökningen förklaras av att markarealen ökade kraftigt genom strandförskjutningen under hela järnåldern. Danmark kunde sålunda bli ianspråktaget i större skala för bosättningar först under romersk järnålder. Hågaåns bygder har topografiska och nivå-mässiga likheter med Gamla Uppsala, då strandförskjutningen under järnålder inte har påverkat förutsättningen för bebyggelse under järnåldern i särskilt hög grad. Emellertid visar en jämförelse mellan de två områdena att antalet bosättningar från romersk järnålder i Gamla Uppsala var högre, liksom de som hade rötter i förromersk järnålder (se Göthberg et al. 2014, s. 304ff). Jämförelsen med Gamla Uppsala är kanske inte riktigt rättvis. Expansionen där av det stora antalet romartida bosättningar är inte förvånande där med tanke på det maktcentrum som bildades och kom att symboliseras av Uppsala högar på 500–600-talen. Inga sådana ansatser fanns under perioden i det aktuella undersökningsområdets tre bygder längs Hågaån. De undersökta bosättningarna från yngre järnålder är relativt fåtaliga i Hågaåns bygder (fig. 35). De uppvisade ändå olika form av bebyggelsestruktur, med ensamma gårdar, två tätt liggande gårdar och storgårdar. Sannolikt fanns vissa sociala och ekonomiska skillnader inom bosättningarna eftersom sådana spår fanns i form av monumentala och/eller rikt utrustade gravar i alla bygderna, liksom i hittade föremål som till exempel torshammaren och myntskatten i silver. Alla undersökta bosättningar från vendel- och vikingatid hade rötter i romersk järnålder eller folkvandringstid.

Plats	ÄB	YB	FR	R-ÄVE	MVE-VIK	Referens
Vänge						
Ekeby 76	X	X	X	X		Fagerlund m.fl. 1999; Fagerlund & Rosborg 1994
Väsby V 231:1		X	X			Fagerlund m.fl. 1999
Väsby Ö 231:2		X	X	X		Fagerlund m.fl. 1999
Långtibble 230		X	X	X		Fagerlund m.fl. 1999
Almby 4				X		Fagerlund & Rosborg 1994
Täby 232				X	X	Fagerlund m.fl. 1999
Ekeby 10				X		Fagerlund 2000
Läby						
Västerby 32	X					Fagerlund & Rosborg 1994
Stenhagen 107	X					Fagerlund 1994
Stenhagen 117	X		X	X		Åberg & Matsson 2008
Stenhagen 116				X		Fagerlund m.fl. 2008
Stenhagen 110				X		Scheutz m.fl. 2004
Österby 106				X		Fagerlund & Rosborg 1994
Österby 60				X		Fagerlund & Rosborg 1994
Uppsala						
Berthåga 311		X	X			Anund 1992
Håga 550		X	X	X		Göthberg & Holmström 1999
Malma S 490		X	X			Åstrand m.fl. 1996
Malma N 490				X	X	Eklund & Wikborg 2017
Rickoberga 499				X	X	Karlenby 1995; Lucas 2016
Håga 778				X		Göthberg 2019
Håga 777				X	X	Göthberg 2019
Ultuna 555 SÖ				X		Hulth 2013b
Ultuna 555 NV				X		Hulth 2013b
Ultuna 653 m.fl.				X	X	Hulth 2010b, 2010c, 2014b
Summa	2	7	8	19	5	

Figur 36. Tabell över daterade bosättningar i Vänge, Läby och Uppsala/Bondkyrko socknar. ÄB=äldre bronsålder, YB=yngre bronsålder, FR=förromersk järnålder, Romersk järnålder-älde vendeltid, mellersta vendeltid-vikingatid

Anledningen till att dessa bosättningar kom att ligga kvar på sina gamla platser kan ha varit att gårdarna redan tidigt haft en viktig roll eller funktion. De hade också nära rumslig anslutning till de bylägen som är kända från 1600- och 1700-talets kartor. Detsamma gällde för den yngre järnåldersbebyggelsen i andra områden runt Uppsala och Uppland i övrigt (Göthberg 2007, s. 444 f.; Hamilton 2008, s. 215).

Det lilla antalet undersökta yngre järnåldersbosättningar kontrasterar mot de talrika gravfälten med högar från samma tid. Rimligtvis tyder de på att ännu ej kända gårdskomplex funnits i närheten. Eftersom

högrävarfälten är så pass vanliga bör ett eventuellt övergivande av gårdar på sin höjd varit kortvarigt på det sätt som diskuterades utifrån klimat, pestutbrott eller sociala förändringar (Frölund & Göthberg d.v.). Det bekräftas också av att det har varit svårt att påvisa någon generell minskning av antalet gravar på gravfälten i Mälardalen under och efter folkvandringstid (Bennett 1987, s. 151). Slutsatsen är att bosättningarna från yngre järnålder bör ha varit betydligt många fler, men att antalet utgrävda boplatser är rejält underrepresenterade i de tre bygderna. En del av gravfälten har gett rika fynd och dessutom indikerar

Plats	ÄB	YB	FR	RJ-FV	VE-VIK	Referens
Läby						
Håmö 65		X				Rosborg 1993b
Håmö 65			X			Fagerlund & Rosborg 1994
Österby 96			X			Fagerlund & Rosborg 1994
Uppsala						
Carolina L2019:7563 & L2019:7566	X	X	X			Stenström 2020
Kv Plantskolan 697	X	X		X		Fagerlund & Hennius 2014
Ultuna 652	X	X				Hulth 2008, Hulth & Andersson 2013
Ultuna 555		X	X			Hulth 2007, 2009, 2013b
Ultuna 565		X				Hulth 2010a
Valsätra 535 & 536		X				Hjärthner-Holdar & Ullén 1984
Rickoberga 329 & 620		X				Qviström 2005, Qviström m fl 2006
Berthåga 312		X				Sjöberg 1968
Håga 777		X				Göthberg 2019
Stenhagen 108			X	X		Fagerlund 1994
Husby 291				X		Frölund 1998
Husby 723				X		Hulth & Gustavsson 2016
Rickoberga 499:4				X		Qviström m.fl. 2006
Flogsta				X		Frölund 2019b
Gottsunda 493				X		Rosborg 1993a
Summa	3	10	5	7		

Figur 37. Tabell över daterade verksamhetsytor i Vänge, Läby och Uppsala/Bondkyrko socknar. Förkortningar se fig. 36.

störhögar i undersökningsområdet att betydelsefulla gravläggningar skett här. Höggravfälten är så många, att det närmast gått inflation i dem och man kanske kan tolka det som att en inbördes konkurrens funnits mellan gårdarna.

Omflyttningar av bebyggelsen

Även om bygderna generellt inte minskade har lokala rumsliga förändringar ägt rum under olika tidsperioder. Vid den tidigare Ekebysjön 1,5 km söder om Ekeby i Vänge finns skärvstenshögar, spridda stensättning och rösen från brons- och äldsta järnåldern, men inga gravfält från senare delen av järnålder eller byar under historisk tid (Fagerlund et al. 1999, s. 201). Den betydelse som området haft, åtminstone under bronsåldern, inte minst utifrån tidiga bronser och ett depåfynd, tycks ha försvunnit. Bosättningar, andra

verksamheter och begravingar har helt och hållet ha upphört senast vid slutet av äldre järnålder. Området togs först i anspråk igen för torpbebyggelse under tidigmodern tid. Det kan ur agrar synpunkt ses som ett marginalområde under järnålder och medeltid, ett exempel på en lokal tillbakagång. Ett annat område med övergivna bosättningar under folkvandringstid är det ovan diskuterade Stenhagen (Läby). Gårdskomplexen låg cirka en km från läget för Österbys bybebyggelse med intilliggande gravfält från yngre järnålder. Övergivandet har varit utdraget eftersom en av bosättningarna (Läby 110) upphörde i slutet av yngre romersk järnålder, medan två andra (Läby 116,117) fanns kvar in i tidig vendeltid. Bosättningarnas läge i utmarken (1600-talets kartor) bekräftar att det rört sig om ett marginalområde inom Österbys stora ägdomän och där ingen bebyggelse är känd från historisk tid.

Lab-nr	Plats	Material	¹⁴ C-datering	1 sigma kal	2 sigma kal
Ua-62578	Up 779	Ved/Tall	403±30 BP	1443-1610 AD	1435-1624 AD
Ua-62578	Up 779	Ved/Tall	403±30 BP	1443-1610 AD	1435-1624 AD
Ua-62579	Up 778	Träkol/Ek	1558±30 BP	430-543 AD	421-567 AD
Ua-62580	Up 778	Träkol/Ek	1482±30 BP	555-613 AD	536-647 AD
Ua-62964	Up 777	Träkol/Hassel	2880±31 BP	1109-1010 BC	1190-937 BC
Ua-62965	Up 777	Träkol/Björk	1211±31 BP	771-876 AD	695-891 AD
Ua-62966	Up 777	Obränt ben	1340±37 BP	650-689 AD	644-766 AD
Ua-66523	L2020:4377	Träkol/Tall	2860±29 BP	90-213 AD	81-229 AD
Ua-70978	L2020:4377	Träkol/Asp	2865±32 BP	1108-987 BC	1185-925 BC
Ua-66836	Up 487	Obrända ben/Får/get	2804±30 BP	994-920 BC	1041-854 BC
Up-70979	Up 487	Träkol/Rönn/oxel	2980±32 BP	1260-1127 BC	1374-1056 BC
Up-70980	Up 487	Träkol/Tall	1916±31 BP	76-201 AD	27-211 AD
Up-71787	Up 487	Obrända ben/Får/get	2902±30 BP	1152-1016 BC	1208-1006 BC
Up-71788	Up 487	Brända ben/Svin	2971±32 BP	1256-1125 BC	1364-1054 BC
Ua-62579	Up 778	Träkol/Ek	1558±30 BP	430-543 AD	421-567 AD
Ua-62580	Up 778	Träkol/Ek	1482±30 BP	555-613 AD	536-647 AD
Ua-62964	Up 777	Träkol/Hassel	2880±31 BP	1109-1010 BC	1190-937 BC
Ua-62965	Up 777	Träkol/Björk	1211±31 BP	771-876 AD	695-891 AD
Ua-62966	Up 777	Obränt ben	1340±37 BP	650-689 AD	644-766 AD
Ua-66523	L2020:4377	Träkol/Tall	2860±29 BP	90-213 AD	81-229 AD
Ua-70978	L2020:4377	Träkol/Asp	2865±32 BP	1108-987 BC	1185-925 BC
Ua-66836	Up 487	Obrända ben/Får/get	2804±30 BP	994-920 BC	1041-854 BC
Up-70979	Up 487	Träkol/Rönn/oxel	2980±32 BP	1260-1127 BC	1374-1056 BC
Up-70980	Up 487	Träkol/Tall	1916±31 BP	76-201 AD	27-211 AD
Up-71787	Up 487	Obrända ben/Får/get	2902±30 BP	1152-1016 BC	1208-1006 BC
Up-71788	Up 487	Brända ben/Svin	2971±32 BP	1256-1125 BC	1364-1054 BC

Figur 38. Dateringar av kol, brända och obrända ben från utgrävningarna för cykelvägen vid Håga år 2019-2021.

Vid Håga antyder bosättningarna och andra forn­lämningar en rumslig omfördelning. Den folkvandringstida bosättningen (Uppsala 550) vid gården Hällén låg på stort avstånd från gravfält och byläge. Mycket talar därför att bosättning i denna del av området hade upphört under yngre järnålder. Däremot har odling sannolikt fortsatt här, då boplat­sen låg inom åkermark enligt 1600-talskartorna. Ett helt annat läge hade två andra bosättningar (Uppsala 777, 778) med dateringar till folkvandringstid och vendeltid eftersom de låg nära gravfält och Hågas byläge. Dessa bosättningar är exempel på ett gårdsläge som har levt vidare till vår tid. Under övergången mellan yngsta järnåldern och medeltid har andra rumsliga förändringar skett på några platser. Även nu fanns gravfält som låg långt från kända bylägen. Vid Flogsta i undersökningsområdets nordöstra del låg byläget och ett gravfält i den östra delen av ägor­na. I den västra delen finns två gravfält med högar och en silverskatt från vikingatid (Zachrisson 1998, s. 251ff). Det tyder på att det även i väst funnits en sedan länge försvunnen bebyggelse från järnålder och kanske medeltid som senare upphört eller införlivats med gårdarna i öster. Tolkningen överensstämmer med 1600-talskartorna som visar att Flogstas bytomt låg i det den östra delen av ägodomänen. Inte heller vid Gottsundas byläge, längre söderut längs Hågaån, finns något bevarat gravfält. Ett sådant finns däremot närmare en km norrut och i anslutning till höglänt, lämplig odlingsmark (Stora Djurgården). Platsen med en god exponering mot söder skulle även kunna vara ett gynnsamt läge för en sedan länge försvunnen bosättning. Kamera­la uppgifter från 1540-talet visar att marken utnyttjades som äng och tillhörde biskopsstolen och Bondkyrkan (Dahlbäck 1978, s. 59). På 1600-talet tillhörde den Ultuna.

Sammanfattningsvis kan för järnåldern sägas att en del bosättningar övergavs under folkvandringstid och äldre vendeltid. Det kan huvudsakligen förklaras med lokala omstruktureringar och flyttningar av bebyggelse, snarare än att det är spår av en stor ödeläggelse. De bosättningar som existerade under yngre vendeltid och vikingatid hade alla rötter i de tidigare perioderna. Antalet yngre järnåldersgravfält i undersökningsområdet innebär också att det presumtiva antalet bosättningar under denna tid varit betydligt större.

Bebyggelse med tätt placerade gårdar kan ha varit föregångare till byarnas bebyggelse som vi känner den från historisk tid, till exempel i Håga by. Under senare århundraden har landskapet i de tre bygderna förändrats. Själva omgivningen runt Håga­högen kvarstår som ett naturreservat. Men närheten till tätorten Uppsala har medfört att andra delar av Bondkyrko till stor del omvandlats till stadsbebyggelse, som Rickomberga. Socknarna Läby och Vänge har blivit en kransort till Uppsala. De arkeologiska utgrävningarna, föranledda av bostadsexpansion och förnyelse av infrastrukturen, har som ovan beskrivits inbegripet såväl större som mindre objekt. Men sammantaget har de bidragit till en fördjupad kunskap både om bebyggelsens föränderlighet och stabilitet över tid.

Uppsala 356:1, 359:1, 362:1, 433:1.

Uppsala 362:1 finns 1 hög, 5 runda och 1 rektangulär stensättning.

Uppsala 433:1 har 5 runda, 2 rektangulära och 1 kvadratisk stensättning.

gravfälten Uppsala 359:1 och 362:1

Enstaka hus med dateringar finns från äldre bronsålder i Läby 107:1 och ett odaterat hus som troligen tillhör bronsålder/förromersk järnålder fanns vid 107:2. Dessutom fanns en verksamhetsyta från förromersk/romersk järnålder (Läby 108:1; Fagerlund 1994).

På Uppsala 499:5 har en byggnad från romersk järnålder identifierats (Frölund 2001). I omgivningen har också verksamhetsytan Uppsala 499:4 med härdar och kulturlager undersökts. Dateringar låg i romersk järnålder (Qviström et al. 2006). Verksamhetsytorna Uppsala 329:2 och 620 har enstaka dateringar till bronsålder (Qviström 2005; Qviström et al. 2006). Vid Flogsta har en större verksamhetsyta med härdar undersökts (L2019:3459) med dateringar till romersk järnålder (Frölund 2019b).

Noter

- ↑ En grupp består av elva skärvstenshögar, varav fem finns inom boplat­sen Uppsala 487:1 och sex strax väster och nordväst därom (367:1–3, 368:1, 431:1–2). Längre västerut ligger ytterligare två grupper, bestående av sex (369:1–2 & 4, 387:1–3) respektive tre skärvstenshögar (386:1, 390:2–3). De sistnämnda ligger nordväst om bosättningen 550:1.
- ↑ Uppsala 356:1, 359:1, 362:1, 433:1.
- ↑ Vid Uppsala 362:1 finns 1 hög, 5 runda och 1 rektangulär stensättning. Uppsala 359:1 består av 20 runda stensättningar och Uppsala 433:1 har 5 runda, 2 rektangulära och 1 kvadratisk stensättning.
- ↑ gravfälten Uppsala 359:1 och 362:1
- ↑ Enstaka hus med dateringar finns från äldre bronsålder i Läby 107:1 och ett odaterat hus som troligen tillhör bronsålder/förromersk järnålder fanns vid 107:2. Dessutom fanns en verksamhetsyta från förromersk/romersk järnålder (Läby 108:1; Fagerlund 1994).
- ↑ På Uppsala 499:5 har en byggnad från romersk järnålder identifierats (Frölund 2001). I omgivningen har också verksamhetsytan Uppsala 499:4 med härdar och kulturlager undersökts. Dateringar låg i romersk järnålder (Qviström et al. 2006). Verksamhetsytorna Uppsala 329:2 och 620 har enstaka dateringar till bronsålder (Qviström 2005; Qviström et al. 2006). Vid Flogsta har en större verksamhetsyta med härdar undersökts (L2019:3459) med dateringar till romersk järnålder (Frölund 2019b).

- ↑ Boplatsspår vid Ekeby är rapporterade i Fagerlund & Rosborg 1994; Fagerlund et al. 1999; Fagerlund 1994; Åberg & Mattsson 2008.
- ↑ Verksamhetsytor med lämningar från äldre bronsålder fanns vid Berthåga, kv Plantskolan, Carolina i Uppsala innerstads­kvarter samt i Ultuna (Sjöberg 1968; Fagerlund & Hennius 2014; Stenström 2020; Hulth 2008). För Hågahagen se Victor 2002.
- ↑ Se Fagerlund et al. 1999, Fagerlund & Rosborg 1994; Göthberg & Holmström 1999; Anund 1992; Åstrand et al. 1996.
- ↑ Från yngre bronsålder fanns verksamhetsytor vid Håmö, Håga, Berthåga, kv. Plantskolan, Carolina i Uppsala innerstad, Ultuna, Malma och Rickomberga (Rosborg 1993b; Göthberg 2019; Sjöberg 1968; Fagerlund & Hennius 2014; Stenström 2020; Hulth 2007, 2008, 2009, 2010a, 2013b; Hulth & Andersson 2013; Hjärthner-Holdar & Ullén 1984; Qviström 2005; Qviström et al. 2006).
- ↑ Se Stenström 2020; Hulth 2007, 2009, 2013b; Fagerlund & Rosborg 1994; Fagerlund 1994).
- ↑ Däribland Bredåker gård D, Berget gård G, Säby (D180) och Övergnista (V394) (Frölund & Schütz 2007; Göthberg et al. 2014; Hennius 2012; Lucas & Lucas 2013; Frölund 2019a).
- ↑ Verksamhetsytor från romersk järnålder fanns på 8 platser, Stenhagen, Rickomberga, Flogsta, Husby, kv Plantskolan och Gottsunda (Fagerlund 1994; Qviström et al. 2006, Frölund 2019b; Frölund 1998; Hulth & Gustavsson 2016; Fagerlund & Hennius 2014; Hjärthner-Holdar & Ullén 1984; Rosborg 1993a).
- ↑ Vid Rickomberga påträffades ett romerskt silvermynt från första århundradet e Kr (Wiséhn 1989 s 51, SHM 11438) och vid Norby har två romerska mynt av brons och silver från 100- och 200-talen hittats.
- ↑ Låglänta lägen gällde för bosättningar vid Bredåker och Berget nära Gamla Uppsala, samt vid Säby och Kumla i Danmark, men även Nyckelby i Övergran i Håbo (Frölund 2005; Frölund & Schütz 2007; Göthberg 2007; Hennius 2012).
- ↑ Andra exempel på avvikande lägen är de romartida och folkvandringstida gårdarna på Ölands alvar som hade ofördelaktiga förutsättningar för åkerbruk och troligen inte varit självständiga (Herschend 1988, s. 45ff; Fallgren 2006, s 29). Basen har i stället (sannolikt) varit inriktad på boskapsskötsel, antingen nöt eller får. Utmarksenheterna anses ha fungerat i samband med gårdar med mer allsidig agrar ekonomi på ön (Herschend 1988, s. 45ff; Pedersen & Widgren 1998, s. 298f).

Referenser

Almgren, Oscar, 1905. *Kung Björns bög och andra fornlämningar vid Håga*. Stockholm.

Ambrosiani, Björn, 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Stockholm.

Andersson Strand, Eva & Mannering, Ulla, 2011. Textile Production in the Late Roman Iron Age – a Case Study of Textile Production in Vorbasse, Denmark. Ethelberg, P., Heidemann Lutz, L. & Kruse, P. (eds.). *The Development of Leadership and Elites in the First Millenium AD*. Neumünster.

Anund, Johan, 1992. *Förundersökning. Uppland, Bondkyrko socken, Berthåga kyrkogård*. Uppsala.

Aspeborg, Håkan, 1997. *Håga by. Arkeologisk förundersökning i Bondkyrko socken, Uppsala, Uppland*. Uppsala.

Baudou, Evert, 1960. *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Stockholm.

Bennett, Agneta, 1987. Mälaramrådets järnåldersgravfält. Andræ, Tiiu, Hasselmo, Margareta & Lamm, Kristina (red.). *7000 år på 25 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Stockholm.

Berinius Jörpeland, Lena, 2010. *Medeltida landsbebyggelse i Stockholms län*. Stockholm.

Calissendorff, Karin, 1986. *Upplands ortnamn*. Stockholm.

Cassel, Kerstin, 1998. *Från grav till gård: romersk järnålder på Gotland*. Stockholm.

Dahlbäck, Göran, 1978. Stad och land – en studie av förhållandet mellan medeltidsstäderna Stockholm och Uppsala och deras närmaste omland. *Scandia* 78: 58-75.

Damell, David, 1974. Funderingar kring en fornborg. *Uppland*. Uppsala.

DMS, 1984. Dahlbäck, G., Ferm, O. & Rahmqvist, S. (red.). *Det Medeltida Sverige I.2. Tiundaland; Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad*. Stockholm.

Ekholm, Gunnar, 1938. Ett uppländskt gravfält från La Tène-tiden och andra fornminnen i trakten av Läbyvad. *Fornvännen* 33: 66–99.

Eklund, Susanna & Wikborg, Jonas, 2017. *Hallar och gropbus i Malma. Boplatslämningar från yngre järnålder i Uppland*. Uppsala.

Englund, Mia, 2016. *Ett litet rituellt komplex vid Stenhagen. Boplat­snära handlingar under äldre bronsålder*. Stockholm.

Ericsson, Alf & Strucke, Ulf, 2008. Att hägna med stenmurar. En studie av stensträngsbygder i Mäl­arlandskapen. Olausson, Michael (red.). *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Lund.

Fagerlund, Dan, 1994. *Arkeologisk undersökning av boplat­sröster. Stenhagen. Kvarnbo, Läby socken, Uppsala kommun, Uppland*. Uppsala.
- 2000. *Boplatser vid Ekeby. Arbeten kring väg 72. Arkeologiska undersökningar, RAÄ 10, 76, Ekeby 7:1, Vänge socken, Uppsala kommun, Uppland*. Uppsala.

Fagerlund, Dan, Dutra Leivas, Ivonne & Åberg, Kerstin, 2008. Boplat­sen Raä 116. Åberg. K (red.). *Då bygden expanderade – gårdar vid Stenhagen under järnålder*. Uppsala.

Fagerlund, Dan, Göthberg, Hans, Qviström, Linda & Åberg, Kerstin, 1999. *Förhistoria och medeltid i Vänge. Arkeologiska undersökningar 1998*. Uppsala.

Fagerlund, Dan & Hennius, Andreas, 2014. *Kvarteret Plantskolan. Arkeologisk förundersökning*. Uppsala.

Fagerlund, Dan & Rosborg, Britta, 1994. *Gång- och cykelväg. Brunna-Kvarnbolund. Arkeologisk förundersökning. Vänge och Läby socknar, Uppland*. Uppsala.

Fallgren, Jan-Henrik, 2006. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och sambälle på Öland 200–1300 e Kr*. Uppsala.

Forsberg, Lena & Hjärthner-Holdar, Eva, 1985. Ett "titthål" med mersmak – vårens seminariegrävning i Håga. *Fjöltnir* 1985.

Frölund, Per, 1996. *Håga by. Arkeologisk utredning, Bondkyrko socken, Uppsala, Uppland*. Uppsala.
- 1998. *In Husabyulleraker. Arkeologisk undersökning*. Uppsala.
- 2001. *En busgrund från äldre järnålder i Rickomberga. Arkeologisk undersökning*. Uppsala.
- 2005a. *Gamla Uppsala – en bosättning från äldre järnålder vid Berget. Undersökningar för E4*. Uppsala.
- 2005b. *Rituella spår i Gamla Uppsala. En bosättning från äldre bronsålder och äldre järnålder vid Stora Lötgården*. Uppsala.
- 2019a. *Bosättningar och jordbruk i Gamla Uppsala 200 f. Kr–600*. Uppsala.
- 2019b. *Boplats vid Flogstamasten*. Uppsala.

Frölund, Per & Schütz, Berit (red.), 2007. *Bebyggelse och bronsgutare I Bredåker & Gamla Uppsala*. Uppsala.

Göthberg, Hans, 2000. *Bebyggelse i förändring. Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid*. Uppsala.
- 2007. Mer än bara hus och gårdar. Göthberg, H. (red.). *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang*. Uppsala.
- 2008. *Bosättning och kyrkogård vid Gamla Uppsala kyrka*. Uppsala.
- 2018a. *Gottsunda naturreservat. Arkeologisk utredning etapp 1 och 2*. Uppsala.
- 2018b. Vågar i järnålderns landskap. *Uppland*, 2018.
- 2018c. *Från Håga till Håga bro. Arkeologisk utredning etapp 1 och 2*. Uppsala.
- 2019. *Boplatser vid Håga gård. Arkeologiska undersökning*. Uppsala.
- 2020a. *Boplatser i Håga. Brons och järnålder. Arkeologisk förundersökning*. Uppsala.
- 2020b. Försvunna byar i västra Uppsala. *Uppland 2020*. Uppsala.
- 2021. Manus. *Boplats och kulturlager i Håga. Arkeologisk undersökning*. Uppsala.

Göthberg, Hans, Forenius, Svante & Karlenby, Leif, 2002. *I en liten Vrå av världen. Arkeologioska undersökningar. Vrå, Knivsta socken, Uppland*. Uppsala.

Göthberg, Hans, Frölund, Per & Fagerlund, Dan, 2014. *Gamla Uppsala – åter till Berget. Om undersökningen av en förtätd bosättning från äldre järnålder med begravningar från äldre bronsålder till romersk järnålder*. Uppsala.

Göthberg, Hans & Holmström, Kaisa, 1999. *En boplats från bronsålder och järnålder i Håga. UV Uppsalas sista arkeologiska undersökning*. Uppsala.

Göthberg, Hans & Sundkvist, Anneli, 2017. Järnålderns gårdsmiljöer – tradition och förändring under tusen år. Beronius Jörpeland, L., Göthberg, H., Seiler, A. & Wikborg, J. (red.). *at Upsalum – människor och landskapande. Uthyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Uppsala.

Hamilton, John, 2007. Gårdsbebyggelse under folkvandringstid. Anund, J. (red.). *Gården, tingen, graven. Arkeologiska perspektiv på Mälardalen*. Stockholm.
- 2008. Storgården vid Sylta och den uppländska stensträngsbygdens boplatser. Olausson, M. (red.). *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Lund.

Hamilton, John & Vinberg, Ann, 2011. Små gårdar och hushåll i romersk järnålder och folkvandringstid – om de obesuttna i Mälardalens stensträngsbygd. Olausson, M. (red.). *Rumbusa – bosättningen på berget med de många busen*. Stockholm.

Hansson, Martin, 2014. Att hysa folk på gården. Karsvall, O. & Jupiter, K. (red). *Medeltida storgårdar. 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt*. Uppsala.

Hennius, Andreas (red.), 2012. *Äldre järnålder i Danmarks socken – sex boplatser vid Säby*. Uppsala.

Herschend, Frands, 1988. Bebyggelse och folkvandringstid på Öland. Näsman, U. & Lund, J. (red.). *Folkevandringstiden i Norden. En krisetid mellem ældre og yngre jernalder i Norden*. Århus.
- 2009. *The Early Iron Age in South Scandinavia: Social order in settlement and landscape*. Uppsala.

Hjärthner-Holdar, Eva & Ullén, Inga, 1984. Malma by och Valsätra. Bebyggelse i södra Bondkyrko socken från bronsålder till 1900-tal. *Uppland*. Uppsala.

Hulth, Helena, 2007. *Södra Gärdet. Arkeologisk förundersökning*. Uppsala.
- 2008. *Ultuna By. Fördjupad arkeologisk utredning Ultuna 2:23, i anslutning till RAÄ 473:1 och 473:2*. Uppsala.
- 2009. *Ultuna Södra Gärdet. Kompletterande arkeologisk förundersökning*. Uppsala.
- 2010a. *Nedslag i bronsålder och medeltid på Ultuna. Arkeologisk slutundersökning*. Uppsala.
- 2010b. *Ultuna – fler observationer i händelsernas centrum. Boplatslämningar från bronsålder till tidig medeltid*. Uppsala.
- 2010c. *Ultuna – tidig medeltid vid Undervisningsplan. Arkeologisk förundersökning vid boplatslämning RAÄ 679*. Uppsala.
- 2013a. *Ultuna by – I händelsernas centrum. Boplatser och rit. Bronsålder, yngre järnålder och efterreformatorisk tid i Ultuna. Arkeologiska slutundersökningar*. Uppsala.
- 2013b. *Att återvända. Arkeologi i olika skeden på Södra Gärdet i Ultuna. Arkeologiska för- och slutundersökningar*. Uppsala.
- 2014a. *Den skyddande logen. Brandgravar från yngre järnålder samt en och annan medeltida och efterreformatorisk grop på Ultuna. Arkeologisk för- och slutundersökning*. Uppsala.

- 2014b. *Ultuna Kunskapspark. Boplatssytor och rituella spår. Arkeologisk undersökning inom Ultuna kunskapspark*. Uppsala.
Hulth, Helena & Andersson, Fredrik, 2013. *Förhistoriska utsnitt i Ultuna. Arkeologiska schaktningsövervakningar i samband med utbyggnaden av campus Ultuna under åren 2009–2011*. Uppsala.

Hulth, Helena & Gustavsson, Rudolf, 2016. *Husbyborg. Arkeologisk undersökning*. Uppsala.

Hulth, Helena & Pettersson, Elisabet, 2012. *Ultuna Kunskapspark. Arkeologisk förundersökning*. Uppsala.

Hyenstrand, Åke, 1974. *Centralbygd – randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Stockholm.

Jensen, Ronnie, 1986. Skärvestenshögar och bosättningsmönster i Mälardalen under bronsålder. Selinge, K.-G. (red.). *Fornlämningar och bebyggelsehistoria. Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 11: 17–34.

Johnsen, Barbro & Welinder, Stig, 1983. Hågahögen. *Kärnbuset i Riksäpplet. Uppland 1993*. Uppsala.

Kaliff, Anders & Oestigaard, Terje, 2018. *Bronze Age Håga and the Viking King Björn. A History of Interpretation and Documentation from AD 818 to 2018*. Uppsala.

Karlenby, Leif, 1995. *Rickomberga – bebyggelse under 2000 år. Arkeologisk undersökning*. Uppsala.

Lindqvist, Sune, 1936. *Uppsala bögar och Ottarsbögen*. Stockholm.

Ljungkvist, John, 2006. *En biar atti rikR. Om elit, struktur och ekonomi kring Uppsala och Mälaren under yngre järnålder*. Uppsala.

Lucas, Malin & Seiler, Anton, 2017. Järnåldersmänniskorna – bland gårdsinvånare och begravda. Beronius Jörpeland, L., Göthberg, H., Seiler, A. & Wikborg, J. (red.). *at Upsalum – människor och landskapande. Uthyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Uppsala.

Lucas, Malin & Lucas, Robin, 2013. *Gårdar och bästoffer. Järnålder och tidig medeltid i Fyrislund*. Uppsala.
- 2017. Ritualiserade handlingar på Storby backe. Beronius Jörpeland, L., Göthberg, H., Seiler, A. & Wikborg, J. (red.). *at Upsalum – människor och landskapande. Uthyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Uppsala.

Lucas, Robin, 2016. *En järnåldersboplatser i Rickomberga. Bebyggelse och kulturlager*. Uppsala.
- 2019. *Häggeby – ett utsnitt av uppländsk bronsålder*. Uppsala.

Nicklasson, Påvel, 1997. *Svärdet ljuger inte. Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland*. Lund.

Ojala, Karin, 2016. *I bronsålderns gränsland. Uppland och frågan om östliga kontakter*. Uppsala.

Olausson, Michael, 1995. *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar från 1300 f Kr till Kristi födelse*. Stockholm.
- 2006. *Rössberga – boplatser i fornborgens skugga*. Stockholm.

Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats, 2004. Järnålder 500 f. Kr.-1050 e. Kr.. Welinder, S, Pedersen E.A. & Widgren, M. *Det svenska jordbrukets historia, Bd 1*. Jordbrukets första femtusen år: 4000 f. Kr.-1000 e. Kr.. Stockholm.

Petersson, Maria, 2006. *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*. Stockholm, Uppsala.

Qviström, Linda, 2005. *Ekebyparken. Arkeologisk förundersökning*. Uppsala.

Qviström, Linda, Dutra Leivas, Ivonne & Svensson, Jonas, 2006. *Äldre järnålder i Rickomberga – Gropssystem, bärdar och stolpbål*. Uppsala.

Rahmqvist, Sigurd, 1986. Gamla Uppsala by – Upplands största. Cnatingius, N. & Nevéus, T. (red.) *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*. Uppsala.
- 1996. *Sätesgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Uppsala.

Rosborg, Britta, 1993a. *Södra Gottsunda. Arkeologisk undersökning*. Uppsala.
- 1993b. *Håmö. Arkeologisk undersökning*. Uppsala.

Scheutz, Martin, Schütz, Berit & Göthberg, Hans, 2004. *Stenbagen. En inhägnad gård från romersk järnålder. Arkeologisk undersökning*. Uppsala.

Schönbäck, Bengt, 1952. Bronsåldershus i Uppland. *Tor II*. 1949–51.
- 1959. Bronsåldersbygd i Mälarområdet. *Tor V*. 1959.

Sjöberg, Astrid, 18968. A Bronze Age Site at Berthåga. *Tor XII*. 1967–68. Uppsala.

Stenström, Karin, 2020. *Bronsålderslämningar, järnåldersgravar och tidigmodern bebyggelse i centrala Uppsala*. Uppsala.

Ullén, Inga, 1994. The power of case studies. Interpretation of a late-bronze-age settlement in central Sweden. *Journal of European Archaeology* 1994: 249–262.
- 2003. *Bronsåldersboplatser vid Apalle i Uppland. Arkeologi på väg – undersökningar för E18*. Uppsala.

Ullén, Inga & Drenzel, Leena, 2018. Återbesök i Hågahögen – nya analysresultat. *Fornvännen* 113: 121-137.

Wahlberg, Mats (red.), 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Språk- och folkminnesinstitutet Uppsala.

Wessén, Elias & Jansson, Sven B F, 1951. *Upplands runinskrifter*. Tredje delen. Stockholm.

Victor, Helena, 2002. *Med graven som granne. Om bronsålderns kultbus*. Uppsala.

Vikstrand, Per, 2013. *Järnålderns bebyggelsenamn. Om bebyggelsenamnens uppkomst och ålder i Mälارlandskapen*. Uppsala.

Wiséhn, Eva, 1989. *Myntfynd från Uppland. Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen 4*. Stockholm.

Zachrisson, Inger, 2010a. Vittnesbörd om pälshandel? Ett arkeologiskt perspektiv på romerska bronsmynt funna i norra Sverige. *Fornvännen* 105: 187–202.

Zachrisson, Torun, 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm.
- 2011. Property and honour: social change in central Sweden, 200–700 AD mirrored in the area around Old Uppsala. Ethelberg, P., Heidemann Lutz, L. & Kruse, P. (eds.). *The Development of Leadership and Elites in the First Millenium AD*. Neumünster.
- 2017. The background of the odal rights: an archaeological discussion. *Danish journal of Archaeology*, 6:2, 118-132.

Åberg, Kerstin & Göthberg, Hans, 2008. Bosättningarna i ett lokalt och regionalt perspektiv. Åberg, K. (red.). *Då bygden expanderade – gårdar vid Stenbagen under järnålder*. Uppsala.

Åberg, Kerstin & Mattsson, Örjan, 2008. Boplatser vid Raä 117 Åberg, K. (red.). *Då bygden expanderade – gårdar vid Stenbagen under järnålder*. Uppsala.

Åstrand, Johan, Fagerlund, Dan, Wrang, Laura & Pålsson, Ingemar, 1996. *Malma – en långvarig bosättning i Uppsalas södra delar. Arkeologiska undersökningar i Bondkyrko socken, Uppsala, Uppland*. Uppsala.

Ölund, Anna, 2010. *Arkeologisk schaktningsövervakning. Ekeby bytomt. Sentida bebyggelselämningar i Vänge*. Uppsala.

Otryckta källor

Lantmäteristyrelsens arkiv, lantmäteriakter för Uppsala län, Bondkyrko sn, Håga. Ägodelning 1635,1690: A18:1-2, Storskifte 1772, B7-11:5

Mattsson, Örjan, 1996 (otryckt). *Bautastensgravfält. Diskuterande utvärdering av undersökningar av gravfält med resta stenar i Uppsalatrakten*. C-uppsats, institutionen för arkeologi, Uppsala universitet.

Zachrisson, Inger, 2010b (otryckt). Romerska bronsmyntfynd från södra Sverige. *PM*.

Kvinnan i Hågakyrkan

INGA ULLÉN, TORUN ZACHRISSON & HANS GÖTHBERG

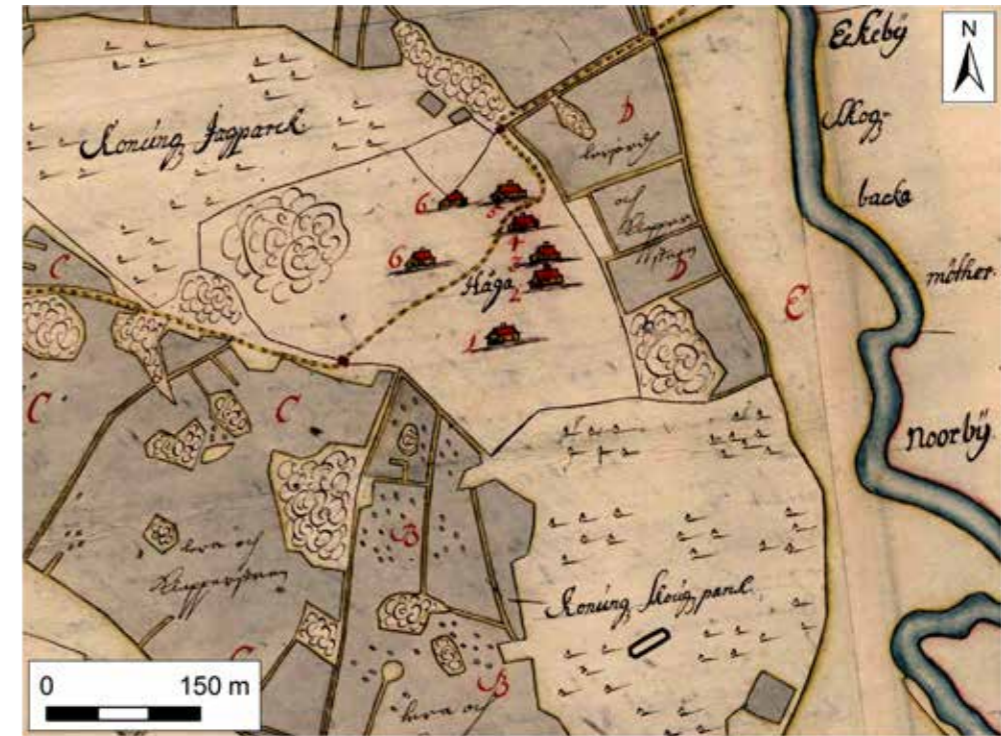
Ett överraskande fynd gjordes vid den arkeologiska utgrävningen av 'Hågakyrkan' åren 1998–1999 (Olausson 1999a, b). Det var upptäckten av en gravkista (A3118) som låg i den östra delen av stengrunden och orienterad i dess längdriktning. Nedgrävningen syntes först cirka 0,3 meter ned i kulturjordslagret och hade måtten 2,4 m x 0,9 m x 0,65 m. I den påträffades på olika nivåer 15 (kist)spikar av järn i olika storlek och flera fragment av trä, det var kvarvarande rester av träkistan. De spridda fragment av keramik som fanns i kistnedgrävningen kom från den över- och omkringliggande kulturjordsfyllningen som här bevisligen var omörd. Till det bidrog även Oscar Almgrens utgrävda schakt knappt hundra år tidigare. Det löpte nämligen tvärs över västra halvan av graven men hade inte nått ned till fyndnivån. Då hittades endast en av spikarna med fastrostade trärester från kistan. Schaktet fylldes igen efteråt och kan vara en anledning till att ingen nedgrävning i ytan observerades för kistan under den senare utgrävningen år 1998–1999. Almgren påpekade att ingen svacka syntes år 1902–1903 vilket borde ha varit fallet eftersom kistan hade förmultnat och kollapsat. Det antyder att hela jordlagret inne i stengrundshuset är komplicerat och kanske påfyllt i flera omgångar, även i sen tid (Göthberg d.v. och nedan).

Mot den nu helt upplösta kistans botten fanns ben tillhörande ett skelett (fig. 3–5). Kroppens skenben låg anatomiskt riktigt i öster medan kraniet och underkäken, egendomligt nog, låg centralt i kistan på två korslagda ben, ett lårben respektive ett vadben. Nära dem låg delar av skulderblad och ett underarmsben. I väster låg bäckenben och ett lårben. Benen var således omplockade och delar av skelettet saknades, delvis möjligen på grund av bevarandeförhållanden eller andra störningar. En osteologisk bedömning av

Thorstein Sjøvold 1999 (i Göthberg 2021) och Anna Kjellström (2020) har oberoende av varandra kunnat konstatera att kvarlevorna är av en vuxen kvinna, 30–40 år. Den dödas skelett uppvisar inga sjukdomar och inga spår finns att den döda lidit brist på näring (under barndomen), utifrån emaljhypoplasier. Däremot finns tecken på tandlossning och ett angrepp av karies. Ett DNA-prov är taget för analys av Anders Götherström, Centrum för Paleogenetik, Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet.

Vid utgrävningen bedömdes kvinnograven naturligt nog tillhöra vikingatid med tanke på de yngre järnåldershögar som låg i närheten. Olausson (1999a) uppfattade att hon blev gravlagd i en för sin tid ovanligt stor och ålderdomlig, rektangulär stensättning. För att säkerställa dateringen till yngre järnålder gjordes år 2020 en ¹⁴C-analys av skelettet (Ua-67086, Göthberg d.v., fig. 26). Det överraskande resultatet blev att kvinnan gravlagts så sent som under efterreformatorisk tid. Sannolikt dog hon på 1700-talet, även om värdena inkluderar 1600-talets andra del, liksom början av 1800-talet. Dateringen ökar tidslagen på platsen och visar att området vid 'Hågakyrkan' har tagits i anspråk under såväl förhistorisk som historisk tid.

Vi vet inte vem den begravda kvinnan var och orsaken till att hon begravdes i ovigd jord utanför en kyrkogård. I husförhörslängderna för Håga under 1700- och början av 1800-talet går det att se en in- och utflyttning av framför allt av pigor och drängar men även av andra invånare. I tidens anda tog de tjänst på olika gårdar inom regionen och flyttlassen gick även in till städerna Uppsala och Stockholm. Befolkningen var blandad i Hågabyn. Här fanns bönder, några med hedersuppdrag som nämndeman, tolvmän, häradsdomare och länsman - en känd botaniker (prof. S. Liljebäck) bodde här en tid. Även kyrkan var

Figur 1. Utsnitt ur lantmäterikarta över Håga från 1690 (A18:1–2), rektifierad. Stengrunden 'Hågakyrkan' syns i nedre delen av bilden. Området närmast Hågaån bestod av (delvis skogbeuxen) ängsmark (se Frölund & Göthberg d.v.; Göthberg 2018).

representerad med, åtminstone tidvis, en komminister (comminister) och en kyrkvärd. Men det fanns också torpare, sockenskräddare, inhyses pigor och annat tjänstefolk, liksom indelta soldater. En av dem, korpral Åberg, ledde sina mannar i Gustaf III:s ryska krig och avled i Ekenäs år 1788 (Backman 1996, s. 14). Sämst hade fattighjonen i Håga, och redan 1669 finns uppgifter om tilldelning av medel i räkenskaperna för fattigvård i Helga Trefaldighets kyrkoarkiv. Flera änkor tillhörde de drabbade under 1700- och början av 1800-talet men även män fick ekonomiskt stöd. Ett oäkta barn finns förtecknat men (den oförlovade) modern, som kom från Stockholm, angavs vara avflyttad till Näs i husförhörslängderna. Där fanns också oklara uppgifter för några personer, om var de tog vägen och på vilken plats de var mantalsskrivna. Obekräftade uppgifter om enstaka, troligen avlidna, människors öden finns, men de flesta var noggrant förtecknade med in- och utflyttningar samt födelseort.

Håga tillhörde de något större byarna i trakten (fig.

1–2; Frölund & Göthberg, d.v.; Göthberg 2018, s. 12 f). Från 1500-talets mitt och fram till slutet av 1600-talet fanns här fem gårdar och en utjord (DMS 1984 s. 50f). Gårdarna låg enligt kartorna längs åkerkanten mot Hågaåns dalgång och var exponerade österut. Den nordligaste av gårdarna var från slutet av 1600-talet kaplansboställe (komministerboställe, Almquist 1931, s. 313). På kartan från 1772 hade gårdarna ökat till sex, efter delning av en av gårdarna. Deras placering verkar nu ha förändrats något. Några torp fanns också.

Sammantaget visar rörligheten i husförhörslängderna av tjänstefolk, soldater och barn i torparfamiljer att befolkningen inte var statisk i Hågabyns gårdar och torp. Pigor, drängar och soldater kunde komma långt ifrån, bland soldaterna var endast någon enstaka född i Håga under 1700-talet. Det betyder att döda kvinnan är svår att spåra, hon kan mycket väl ha kommit från någon annan bygd. Vad som bringat henne om livet går inte att säga, som ovan nämnts fanns inga skador

Figur 2. Utsnitt ur lantmäterikarta från 1772 (B7-11:5), rektifierad. 'Hågakyrkan' (RAÄ 358) syns i nedre delen av bilden. Även Hågabögen och det yngre järnåldersgravfältet är markerat (RAÄ 356), liksom boplatser och gravfält i området (se vidare Göthberg & Frölund d.v.; Zachrisson d.v.).

på de kvarlevor som hittades. Det går heller inte att spåra större utbrott av epidemier i husförhörslängderna (i Håga), endast enstaka personer anges ha avlidit i '...feber' under 1700-talet. Det sista utbrottet av pesten i Uppsala ägde rum mellan 1710–1713. Enligt reglerna var det då förbjudet att begrava sjukdomsoffren på kyrkogård, vilket möjligen kunde ha varit en orsak till den avvikande begravningen. Men tiden överensstämmer inte helt med ¹⁴C-dateringen av kvinnan. Inte heller kolera-epidemien är sannolikt aktuell då de registrerade utbrotten i Uppsala inträffade efter hennes död år 1834, 1853–54, 1857 och 1866.

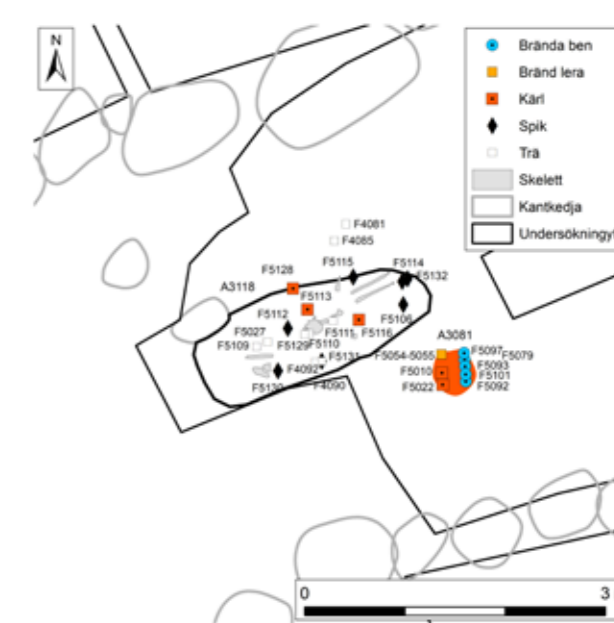
Almgren fann vid sin undersökning år 1902–1903 fyra ¼-dels skillingar från 1817 (Karl XIII), vilka låg tillsammans vid/under en sten. Han uppfattade dem då som ett 'offer' i kyrkan (1905, s. 9) av en sentida besökare. Mynten är hittade i samma del av stengrunden som träkistan och kan möjligen ha ett samband med gravsättningen. Med tanke på att det i Håga vid denna tid fanns människor med olika ekonomisk standard, några riktigt fattiga och inhyses, är det emel-

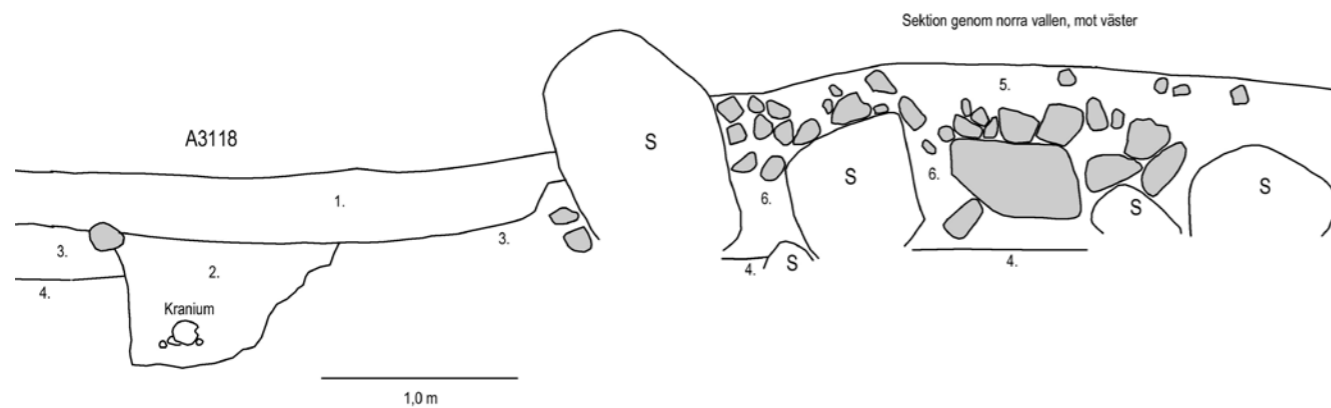
lertid också möjligt att slantarna vid stenen var undgängömda att ta fram vid behov. Även om värdet inte var stort räckte pengarna kanske till ett förkläde eller något annat, mycket litet (Marja Eriksson, muntl.). Andra fynd i samma del av stengrunden är fyra fragment av skaft till kritpipor som påträffades år 1998, i den övre delen av lagret. De kan inte dateras närmare än till 16-1800-tal, men är tecken på ingrepp vid ungefär samma tidsperiod som kvinnans begravning.

På andra platser har ofullständiga kvarlevor i form av kranier och enstaka ben hittats i kyrkomiljöer. Ett exempel är Simonstorps kyrka i norra Östergötland. Där påträffades tidigare okända gravläggningar vid en arkeologisk undersökning år 2016, inne under kyrkgolvet i mitt- och korsgång. De begravda, helt okända för 1800-talets präst, daterades till 1650–1830. I en normallång kista fanns ett kranium och del av ett lårben, i en annan mindre kista låg kvarlevor av barn. Totalt hittades 12 individer. Här har diskussionen rört sig om det kan ha varit pesten som kan vara

orsaken till att kvarlevorna av människor i hemlighet förts till kyrkan för en återbegravning. De skulle då ursprungligen legat på annan plats utanför kyrkan och kyrkogården under en tid. Ett annat alternativ som diskuterades var om ett samband fanns med häxprocesserna (Feldt 2018). För Hågas kvinna är en sådan förklaring inte troligt då häxprocesserna i princip var över i Uppland på 1700-talet utöver några enstaka anklagelser om trolldom, men som sällan ledde till dödsstraff. Vad gäller självmord visar ett stickprov i begravningsböckerna för Helga Trefaldighets (Bondkyrko) socken i början av 1800-talet att där det förekommit har de döda ändå begravts på kyrkogården men utan klockklang (M. Eriksson muntl.). Även om platsbrist rådde på Helga Trefaldighets kyrkogård med följd att begravningsplatsen flyttades till nuvarande Uppsala gamla kyrkogård efter 1804–1805 (exv. Fagerlund 2018), kan det inte förklara Hågakvinnans udda gravplats.

Den egendomliga placeringen av kraniet och käken på korslagda ben förutsätter, om denna var avsiktlig, att kroppen hade förmulnat dessförinnan. Omständigheterna kring det känner vi inte till och i nuläget kan vi endast spekulera om vad som orsakat kvinnans död; mord, sjukdom eller en olyckshändelse. Oavsett hennes öde, visar tillverkningen av en träkista och själva gravläggningen på att en omsorg funnits om kvinnan. Den ovan nämnda placeringen av kraniet på korslagda ben kan vara en slump men också en medveten handling. Som symbol förekommer kranier på korslagda ben bland annat inhuggna på gravhällar och är särskilt vanligt under 1700-talet (Hanner Nordstrand 2015, s. 219). På foten under Kristi kors avbildas motivet också och symboliserar där Kristus seger över hedendomen/döden. Ett exempel är altartavlan från år 1717, i Nyed, Molkom i Värmland, troligen tillverkad av Börje Löfman, en av karolinertidens stora bildhuggare. Andra konstnärer avbildade korset som livets träd. Det var smyckat av bladverk och vid korsets fot fanns Adams huvud begravt, representerad av kraniet och de korslagda benen. Med Adam menades stamfadern i Förste Mosebokens skapelseberättelse. Tanken var att Jesu blod droppade ned från korset och då frälste även den ur paradiset fördrivne Adam (Kvaerne 2019; Skottene 2002). Traditionen med motivet går för övrigt ännu längre tillbaka till minst

Figur 4. Sektion genom skelettgraven och norra vällen, mot öster. 1= Mylla och mo med morängrus mot botten 2= Fyllning i skelettgraven (A3118), 3= mo och sand, 4= lera, 5= mylla, 6= mo i vallens fyllning. I sektionen framgår att ingen nedgrävning syntes i det jordlager som låg över skelettgraven (betecknat som 1).

Figur 5a-b. Höger: nedgrävningen för skelettgraven (A3118) framträder på bilden under det övre jordlagret inne i stengrundens östra del. Vänster: av skelettet var skenbenen de enda som låg i anatomiskt riktigt läge. Foto från öster, M. Olausson.

Hågas 1700–1800-tal behövs, liksom resultatet av det DNA-prov som nu tagits (2020). Förhoppningsvis kan det ge ny och viktig kunskap om kvinnans öde.

Tack

till Anna Kjellström och Anders Götherström, Stockholms universitet, Marja Eriksson, Upplandsmuseet, Ann-Charlotte Feldt, Östergötlands länsmuseum och Gunnel Mörkfors, Botkyrka, för värdefull hjälp och information.

Referenser

- Almgren, Oscar, 1905. *Kung Björns bög och andra fornlämnningar vid Håga*. Stockholm.
- Backman, Christina, 1996. "Oförskräckte, trogne, nyktra och litet högfärdige". Bondkyrko indelta soldater 1684–1901. *Uppland* 1996: 7–20.
- Fagerlund, Dan, 2018. Gravar vid Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala. Arkeologisk schaktövervakning, Uppsala.
- Feldt, Ann-Charlotte, 2018. Förbryllande gravar i Simonstorp. Feldt, A-C, Lindeblad, K & Sköld, K (red.), *Arkeologi i Östergötland* 2018. Linköping.
- Göthberg, Hans, 2021. *Hågakyrkan. Arkeologisk rapport*. Uppsala. - 2018. *Från Håga bro till Håga gård. Arkeologisk utredning*. Uppsala.
- Kværne, Per, 2021: *kristne symboler i Store norske leksikon* på snl.no. Hentet 10. februar 2021 fra https://snl.no/kristne_symboler Om Nyeds kyrka - Karlstads pastorat (svenskakyrkan.se)
- Sjøvold, Thorstein, 1999. Göthberg, H. 2021. *Hågakyrkan. Arkeologisk rapport*. Uppsala.
- Hanner Nordstrand, Charlotta, (red.), 2015. *Kyrkans föremål. Beskrivande lexikon*. Göteborg.
- Skottene, Ragnar, 2002. *Kristne symboler: en elementær innføring*. Oslo.
- Ståhle, Carl Ivar, 1960. *Rannsakingar efter antikviteter* del I. Stockholm.

Otryckta källor

- Eriksson, Marja; muntliga uppgifter, Upplandsmuseet
- Helga Trefaldighets kyrkoarkiv, husförhörslängder 1730–1825, Riksarkivet.
- Helga Trefaldighets kyrkoarkiv, Räkenskaper för fattigvård 1665–1745, Riksarkivet.
- Kjellström, Anna, 2020. Otryckt rapport, Upplandsmuseet.
- Lantmäteristyrelsens arkiv, lantmäteriakter för Uppsala län, Bondkyrko sn, Håga: Ägodelning 1690, A18:1–2, Storskifte 1772, B7-11:5
- Olausson, Michael, 1999a. *PM* Redogörelse för undersökningarna av Raä 358, vid Håga, Bondkyrko socken, Uppland (otryckt). - 1999b. *PM* från undersökningen 1998 och 1999 (otryckt).

Kulturlandskapets omvandling

INGA ULLÉN

Det Håga som Oscar Almgren och hans medarbetare mötte i början av 1900-talet var inte detsamma som det skapade kulturlandskap vi ser idag. Redan år 1704 finns anteckningar om att Hågahögen var överväxt av skog och med flera skador, bland annat hade gropar skadat högen (Eenberg i Almgren 1905, s. 3f). En av de större härrörde från landshövding Gyllenborgs utgrävningsförsök i slutet av 1600-talet (fig. 1). Ungefär 100 år senare, från början av 1800-talet, fanns rapporter om flera gropar på norra och västra sidan av högen samt den (4–5 fots) djupa svacka i toppen som förmodligen skapats när högens inre träkonstruktion kollapsat (ATA).

Under loppet av 1800-talet hade de ändrade brukningsmetoderna medfört att fornlämningar, ofta belägna i hag- och ängsmark, växte igen och ibland blev helt dolda av växtlighet och träd. Delar av Håga var dock tidvis mer öppna då vissa områden användes som beteshagar eller skogsbete (fig. 2). Samma år som utgrävningen av Håga började, år 1902, hade skogen huggits ned norr om högen med fri sikt mot den närmaste gården i byn. Men i övriga området fanns då barr- och granskog som var särskilt tät mot söder och stengrundshuset 'Hågakyrkan'. Igenväxningen var i linje med det tidiga 1900-talets romantiska naturuppfattning, också stödd av dåvarande naturskyddsföreningar. Trenden innebar att det vildvuxna eftersträvades, ängar och hagar skulle lämnas utan skötsel och mörka skuggrika träd som granen blev populära. På vissa håll uppfattades det rent av som ett skönhetsinslag att planera träd på högar (Gustawsson 1970, s. 18). Resultatet blev att igenväxta fornlämningsområden användes som avstjälpningsplatser för sopor och

Figur 1. Landsbövdingen och kungliga rådet Jacob Gyllenborg grävde ett cirka 3,4 x 7,5 meter stort och 4,5–5,15 meter djupt schakt i mitten av i Hågabögen i slutet av 1600-talet. Han nådde ned i kärnröset men inte till gravläggningsnivån. Gravyr av Fredrik Akrel (1784–1804). Ur svenskt Pantheon, porträtt och historiska planscher efter gravyrer med text av F.U. Wrangel. Kungliga biblioteket, Stockholm.

Figur 2. Utsigt af Upsala från Kung Biörns Graf (Hågabögen). Akvarell av skräddarmästare Eric Österlund 1866. Foto O. Norling, Upplandsmuseet. Redan 1807 hade bögen ansetts viktig att skydda. På akvarellen syns skogen framför bögen, vilken själv vid denna tidpunkt inte var igenvuxen enligt konstnären.

nedgrävning av självdöda djur, bland annat i Håga där både döda djur hade grävts ned och eldning ägt rum vid 'Hågakyrkans' stengrund (ATA, jfr Gustawsson 1970, s. 65).

Även om ansatser funnits tidigare fick idén om ett kulturlandskap med öppna, betade hagar och ängar runt fornlämningarna på allvar genomslag först i slutet av 1920-talet och det tidiga 1930-talet. Den har därefter kommit att prägla fornlämningsvården. De nya idéerna konkretiserades i upprättande av vårdplaner för olika fornlämningar. Initiativet kom från riksantikvarien Sigurd Curman. Efter Uppsala högar och Birka, Björkö (Adelsö) blev Håga en av de första vårdobjekten, det med anledning av de uppenbara skador som fanns på högen (Ekholm 1932, s. 52). Grässvålen var delvis förstörd och tall, enar, slån, hagtorn, nypon och andra buskväxter förvandlade högen till ett enda snår, särskilt i sydväst. En del av den igenfyllda jorden efter utgrävningen åren 1902–1903 hade efterhand sjunkit ihop och till viss del spolats ned av regnvatten genom stenpackningen. Det resulterade i att en insjunkning av cirka en meter uppstod på nordslutningen (Ekholm 1932, s. 48 ff). Betydande jordmassor och sten (ur kärnröset) från Gyllenborgs tidiga schakt låg också kvar på högens nordliga sidor. Där fanns det ingångsschakt som grävts från ytterkanten av högen och

in i centrum och som senare användes av Almgren (schakt IX).

Gunnar Ekholm, docent vid seminariet för nordisk fornkunskap vid Uppsala universitet, var den som drev på för att få högen återställd. Han skrev upprepade gånger till Riksantikvarieämbetet i slutet av 1920-talet och påtalade skadorna och den i hans tycke omfattande misskötseln av både högen och dess omgivning från svensk fornminnesvårds sida. För Ekholm var det, utöver de rena skadorna, viktigt att högen skulle vara synlig från den tidigare inträngande fjärden nedanför. Därför behövde den höga tallskog som gick ända fram till högens fot avverkas. Ekholms förslag till avverkning, röjningar och igenfyllnad av gropar samt sättningar kom att genomföras år 1929. Efter en diskussion och av kostnadsskäl blev det Gyllenborgs schaktmassor från 1600-talet som användes som fyllnadsmaterial på försänkningar och skador i olika delar av högen. Det innebär att jordmaterialet dessvärre är omrört i dessa partier. Men för Ekholm hade högen åtminstone blivit återställd i ett värdigt skick även om han önskade ytterligare insatser (fig. 3, PM ATA, Ekholm 1932).

I mitten av 1960-talet blev det återigen aktuellt med röjningar och avverkningsarbeten av barrskog runt högen, denna gång initierat av Riksantikvarieämbetet och i samverkan med markägaren som då var Upplands signalregemente i Uppsala. Arbetet pågick i flera etapper över ett antal år och inbegrep även markstädning och lagning av en mindre grustäkt. Betoningen på ett öppet landskap och högens ursprungliga kontakt med Hågadalen var precis som på 1930-talet, viktig att återställa. Eftersom markingreppet i Håga nu var så omfattande utgick en pressinbjudan med program till Uppsala Nya tidning och media i Stockholm där skapandet av olika kulturmiljöer presenterades. Även ett besök till Håga ingick för att visa hur totalavverkningen av skogen skulle gå till. Avverkningen av barrskogen gjordes delvis under vintern för att inte skada markytan. Särskilt söder om högen vid och på stengrunden 'Hågakyrkan' var man tvungen att iakttä försiktighet för att ta bort ett 25-tal stora granar.

Efter avverkningsarbeten av barrskogen, röjningar, markstädning och lagning av grustäkter kom Hågaområdet att bli ett öppet landskap med hagmarks karaktär och högen blev synlig från dalgången. Naturbilden över-

Figur 3. Hågahögen år 1929, före och efter röjning.
Foton G. Ekholm (2004/1929:1-2). RAÄ, ATA.

ensstämde nu med det landskap som man föreställde sig funnits under bronsåldern med betoning på boskapsskötsel och betesdrift. Hågahögen hade också med riksantikvarie Sverker Janssons ord "återfått sin framträdande ställning i landskapet" (fig. 4-6; PM ATA 1395/64, 5488/66).

Konsekvensen av vårdade objekt i hag- och ängsmark har blivit att även själva landskapstyperna i sig

har blivit minnesmärken. På så sätt blev fornminnesvården viktig för att bevara en liten del av det gamla landskapets rika växtbiotop, den som ingick i det äldre naturhushållet (Gustawsson 1970 s. 65). På senare år har många tidigare vårdade fornlämningsområden vuxit igen men Hågaområdet har genom kommunens försorg hållits öppet och ingår idag i naturreservatet Hågadalen-Nåsten.

Figur 4. Stengrunden 'Hågakyrkan' före och efter röjning, övre bilden tagen oktober år 1965 av S. Zachrisson, nedre bilden juli år 1967 av S. Rentzbo (31:65:3; 7/67:5) RAÄ, ATA.

Figur 5. Fornvårdsinsatser juli år 1967 i Håga.
Foton S. Rentzbo, RAÄ, ATA.

Figur 6. Kulturlandskapet runt Håga sommaren år 2019. Håga sett från nordnordost med bögen i fonden och Hågaån i förgrunden.
Foto I. Ullén.

Inom det 17 kvadratkilometer stora reservatet ryms såväl ett levande odlingslandskap som skogsområden och myrmarker. Ett hundratal rödlistade växt- och djurarter finns här och i den bevarade hagmarksfloran växer till exempel backtimjan, korskovall, backsippa och toppjungfrulin. Bland fornlämningarna ingår, utöver det centrala Hågaområdet, bland annat även borgen Predikstolen och gravfältet Lillängen.

Referenser

- Almgren, Oscar, 1905. *Kung Björns hög och andra fornlämningar vid Håga*. Stockholm.
- Ekholm, Gunnar, 1932. Hågahögens konservering. Ett stycke svensk fornminnesvård. *Arkeologiska studier tillägnade HKH Kronprins Gustaf Adolf*. Stockholm.
- Gustawsson, Karl Alfred, 1970 (1965). *Fornminnesvård*. Vården av våra fornminnen i landskapet. Stockholm.

Otryckta källor

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) Riksantikvarieämbetet, Bondkyrko socken, foton. PM: Gunnar Ekholm, PM: Sverker Jansson, Karl Alfred Gustawsson, Margareta Biörnstad, Åke Hyenstrand, Sune Zachrisson (dnr. 1395/64, 5488/66).

Naturreseptat i Uppsala län. Hågadalen-Nåsten. Uppsala kommun, informationsfolder.

Förkortningar

ATA=Antikvarisk topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet

DMS= Det Medeltida Sverige

d.v.= denna volym.

RAÄ= Riksantikvarieämbetet

SAU= Societas Archaeologica Upsaliensis

SHM=Statens historiska museer

UMF= Uppsala universitets museum för fornsaker, Museum Gustavianum

Författare (i bokstavsordning)

Anders Bornfalk Back är verksam som doktorand i arkeologi vid Uppsala universitet med ett avhandlingsämne som rör järnålderns borg och befästningstradition, som uttryck för pragmatisk krigsstrategi, aristokratiska ideal och en dåtida våldsetik.

Sven-Gunnar Broström är hällristningsexpert med ett stort antal inventeringsuppdrag för bland annat Riksantikvarieämbetet. Förste antikvarie Leena Drenzel har varit verksam på Statens historiska museum med ansvar för landets största osteologiska samlingar. Fil. dr **Thomas Eriksson** är verksam vid Statens Historiska museum med ansvar för bronsålders- och äldrejärnåldersamlingen. Han är specialiserad på keramiskt hantverk och dess sociala roll i förhistoriska samhällen.

Fil. lic. **Per Frölund** och fil. dr **Hans Göthberg** är verksamma på Upplandsmuseets avdelning Arkeologi och specialiserade på agrart landskapsutnyttjande respektive bosättningsmönster under förhistorisk tid. **Michael Olausson** (1948–2019), var förste antikvarie vid länsstyrelsen i Stockholms län samt docent vid arkeologiska forskningslaboratoriet vid institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet. Han var specialiserad på förhistoriska vallanläggningar, befästningsverk och befästa boplatser. **Henrik Thrane** är professor emeritus i arkeologi vid universitetet i Århus, Danmark och specialiserad på sydsandinavisk bebyggelsearkeologi under brons- och järnåldern, liksom på problematiken omkring storhögar som samhällsfenomen i norra Europa. Förste antikvarie **Inga Ullén** har varit verksam på Statens historiska museum med ansvar för bronsålderssamlingarna och är specialiserad på bronsålderssamhällens sociala struktur, vid sidan av frågor om miljöförändringars inverkan på kulturarv. Docent **Torun Zachrisson** är forskningschef på Upplandsmuseet specialiserad på olika samhällsfenomen under yngre järnålder, liksom på den förkristna religionens materiella uttryck.

Strax väster om Uppsala ligger Hågadalen-Nåstens naturreservat med många fornlämningar från skilda tider. Den mest kända är Hågahögen, ett unikt gravmonument från bronsåldern utan motstycke i Mellansverige och ett av de rikaste för sin tid i Skandinavien.

Genom åren har området intresserat många arkeologer och olika tolkningar har framförts. Vår ambition med denna bok, som omfattar fjorton fristående artiklar med olika perspektiv, är att presentera ny arkeologisk kunskap om Hågadalen. Utgångspunkten har varit att lyfta fram nya analyser och arkeologiska utgrävningar, varav en del aldrig tidigare publicerats. Här sammanfattas forskning, både ny och gammal, om själva Hågahögen, den närliggande "Hågakyrkan" och miljön, både lokalt och regionalt. Dessutom sätts platsen in i sitt skandinaviska sammanhang. På så sätt vill vi göra historien och kulturmiljön mer tillgänglig för den intresserade.

UPPLANDSMUSEET